

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԴԱՎԻԹ Ֆ. ԹԻՆՈՅԱՆ

ԿԻԼԻԿԻՈ ՉԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ 1320–1424 ԹԹ.

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԿԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ

75

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

75

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Թ614

**ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱՍ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՍԲ**

**ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ՝ պ.գ.թ., դոցենտ Գ.Ս. Գրիգորյան
Գրախոս՝ պ.գ.թ., դոցենտ Գ.Ս. Հարությունյան**

Թ 614 Թիմոյան Դ.Ֆ. Կիլիկիո հայոց թագավորությունը և
ինքնիշխան կազմավորումները 1320–1424 թթ./Դ.Ֆ. Թիմոյան;
Պատ. խմբ.՝ Գ.Ս. Գրիգորյան. – Եր.: ՀՀ ԳԱՍ Պատմության ինստ.,
2011, էջ 195:

Մենագրությունը նվիրված է Կիլիկիայի հայոց պետության
պատմությանը: Աշխատության մեջ հայկական և օտարալեզու
աղբյուրների համադիր քննությամբ ներկայացվում է Կիլիկյան
հայկական պետականության թուլացման և կործանման շրջանի
(1320–1424 թթ.) նվազ ուսումնասիրված և հայ պատմագիտության
մեջ վիճելի համարվող հիմնահարցերը: Աշխատությունը նախա-
տեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն հանրության համար:

ISBN 978-99941-73-61-7

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

© Պատմության ինստիտուտ, 2011
© Դ.Ֆ. Թիմոյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Շնորհիվ իր առանձնահատուկ աշխարհաքաղաքական դիրքի
Կիլիկյան Հայոց պետությունը առանցքային տեղ է գրավել Եվրո-
պա–Ասիա–Աֆրիկա ռազմաքաղաքական, տնտեսական, մշակութ-
ային, փոխհարաբերություններում: Սակայն, եթե XIII դարում Կիլի-
կիայի իշխող վերնախավին հաջողվում էր սակավ կորուստների,
դիվանագիտական նվազ զիջումների գնով հասնել պետության
կենսունակության ապահովմանը, ապա իրավիճակը զգալիորեն
փոխվեց XIV դարի սկզբից: Ըստ էության XIV դարի 20-ական թթ.
սկսած Կիլիկյան իշխող վերնախավի առջև մեկ գերնպատակ էր
դրված՝ ապահովել պետության գոյությունը: Ռազմաքաղաքական
իրավիճակը փոխվել էր ի վնաս Կիլիկիայի. ի տարբերություն XIII
դարի, Հայոց թագավորությունը զրկվել էր իրական դաշնակցային
օգնության հնարավորությունից՝ ինչպես մոնղոլական իլխանութ-
յունից, խաչակրաց պետություններից (որոնցից մնացել էր միայն
Կիպրոսի թագավորությունը), այնպես էլ՝ արևմտաեվրոպական
պետություններից: Այնուամենայնիվ, թագավորության իշխող վեր-
նախավը փորձեց կասեցնել պետականության անկման գործընթա-
ցը, որը, մասամբ, նրան հաջողվեց: Հայոց թագավորության 1320–
1375 թթ. պատմությունը թեև արժանացել է ուսումնասիրողների
ուշադրությանը, այնուամենայնիվ կարծում ենք, որ այս շրջանի
որոշ իրադարձություններ նվազ ուշադրության են արժանացել: Այդ
առումով պակաս շահեկան վիճակում է գտնվում Կիլիկիայի XIV
դարի վերջին քառորդի և XV դարի առաջին քառորդի պատմութ-
յունը, որը, գրեթե ուսումնասիրված չէ: Այս աշխատանքի հիմնա-
կան նպատակն է ուսումնասիրել Կիլիկիայի հայկական պետութ-
յան քաղաքական պատմությունը 1320–1424 թթ., քանզի այս ժա-
մանակահատվածը մի առանձին դարաշրջան է կազմում պետա-
կանության թուլացման և անկման առումով:

Հաշվի առնելով մեր առջև դրված խնդիրները ինչպես նաև

տարաբնույթ ռազմաքաղաքական իրողությունները՝ աշխատությունը բաժանել ենք երեք հատվածի:

Առաջինը ներառում է Լևոն IV-ի՝ գահակալման ժամանակաշրջանը, որի սկիզբը նշանավորվում է քաղաքական անկայունությամբ: Այս շրջանում են տեղի ունենում Օշին արքայի մահը, մոնղոլական իլխանության՝ Իկոնիայի տեղապահ Թամուրդաշի, ապա և մանլուքների արշավանքները, խնամակալական խորհրդի գործունեությունը: 1323 թ. հաշտությունը որոշակի խաղաղ գոյակցություն է ապահովում թագավորության համար. այդ հարաբերական անդորրը պահպանվում է ընդհուպ մինչև 1335 թ.: Այս տասներկու համեմատաբար խաղաղ տարիների զարգացումը խախտվում է 1335–1336 թթ. հայ-մանլուքյան նոր պատերազմով, որտեղ հայկական կողմը, զրկված լինելով Իլխանության և Արևմտքի իրական օգնությունից, զրկվում է իր կենսական տարածքներից: Ժամանակաշրջանի ավարտը նշանավորվում է Լևոն IV-ի մահով և քաղաքական նոր իրավիճակի ստեղծմամբ:

Երկրորդն ընդգրկում է Կիլիկիայի թագավորության 1342–1375 թթ. պատմությունը: Այս փուլում քաղաքական անկայունությունն էլ ավելի է խորանում, և վերաճում ներքաղաքական բախման, որի հետևանքով սպանվում է Գի թագավորը: Գահի վրա հանձինս կողմնային ճյուղի՝ Նղրեցիների վերահաստատվում է Կոստանդին գունդստաբլի ընտանիքը: Կոստանդին II Նղրեցի Զեթունյանն իր գահակալության երկու տասնամյակների ընթացքում թե՛ ռազմական, թե՛ քաղաքական և թե՛ դիվանագիտական ջանքերով փորձում է կանխել պետության կործանումը, որը, սակայն, հանգեցնում է ընդամենը այդ գործընթացի դանդաղեցմանը: Այս փուլը շարունակվում է 1363–1365 թթ. գահակալական պայքարով, ապա և Կոստանդին III-ի գահակալմամբ (1365–1373 թթ.): Երկրորդ փուլն

ավարտվում է Լևոն Լուզինյանի իննամսյա գահակալությամբ, որի վերջն էլ ընդունված է համարել Կիլիկիայի Զայոց թագավորության կործանման թվական:

Աշխատության երրորդ հատվածում ուսումնասիրվում է 1375–1424 թթ. ժամանակահատվածը: Սսի գրավումից հետո անգամ Զայոց հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավը պահպանեց իր իրավունքների որոշակի հատվածը: Կիլիկիայի Զայոց կաթողիկոսարանը գրեթե 70 տարի պահպանեց իր համահայկական նշանակությունը: Ավելին, Լեռնային Կիլիկիայում գոյատևող ավագանու մեջ առանձնանում էր նաև գերական, որը կրում էր «թագավոր» տիտղոսը: Սակայն այդ տիտղոսի գործածությունը հիմնականում սահմանափակվում էր հայկական միջավայրում: Դա էր պատճառը, որ օտարալեզու աղբյուրներում Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում իշխած և իրեն Զայոց թագավոր համարող Կոստանդինի վերաբերյալ գրեթե տեղեկություններ չեն պահպանվել: Որպես ինքնիշխան կազմավորում, Կիլիկյան հայկական պետությունը փաստացի դադարեց գոյություն ունենալուց XV դարի 20-ական թթ., որն էլ համարել ենք այս հատվածի և աշխատության ավարտը:

XIV դարի և XV դարի առաջին քառորդի Կիլիկիայի պատմությունը լուսաբանելու համար ուսումնասիրության աղբյուր են հանդիսացել հայկական, արևմտյան և արաբական մի շարք սկզբնաղբյուրներ: Զայկական սկզբնաղբյուրներից այս շրջանի մասին արժեքավոր վկայություններ են պարունակում Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը, առավել ստույգ՝ նրա Շարունակողի թողած սակավ, սակայն շատ արժեքավոր տեղեկությունները XV դարասկզբի վերաբերյալ:² Զատկապետ կարևորվում է Սամուել Անեցու Շարունակողի տեղեկությունը Կոստանդինի վերաբերյալ, որին նա անվանում է «թագավոր»: Բավական ուշագրավ են տեղեկություն-

¹ Առավել նախընտրելի ենք համարում Կիլիկիայի Զայոց թագավորության գահակալների հերթականությունը սկսել առաջին թագավորից, այն է՝ Լևոն I-ից (1198–1219 թթ.) Դ.Թ.:

² Սամուելի քահանայի Անեցույ, Զաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, (այսուհետև՝ Սամուել Անեցի) Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Ա. Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893:

ները 1321–1322 թթ. և 1335–1337 թթ. մամլության արշավանքների, ինչպես նաև Օշին պալի սպանության մասին: XIV դարի 20-ական թթ. վերաբերյալ կարևոր սկզբնաղբյուր են XIII դարի ռազմական և քաղաքական ականավոր գործիչ Սմբատ Գունդըստաբլի «Տարեգրքի» Շարունակողի տեղեկությունները:³ Սմբատն իր աշխատությունը շարադրել է մինչև XIII դարի 70 թթ. կեսերը, որից հետո, մինչև 1330 թ., շարունակել է անհայտ հեղինակ: Ուշագրավ է շարահարողի կողմից Օշին Կոռիկոսցու և նրա եղբոր սպանության նկարագրությունը:

Նույն ժամանակաշրջանի, մասնավորապես, պետության խնամակալական խորհրդի գործունեության և 1321–1322 թթ. մամլության արշավանքների մասին հետաքրքրական և միմյանց փոխլրացնող տեղեկություններ են պարունակում Բարսեղ Մաշկեորի և Ներսես Պալիանենցի վկայությունները:⁴ Այս աշխատություններն առավել արժևորվում են հեղինակների՝ նկարագրած շրջանի ժամանակակիցը լինելու հանգամանքով: Հատկապես հետաքրքրական է Ն. Պալիանենցի հեղինակած հայոց արքաների ժամանակագրական ցանկը, որն ավարտվում է Կոստանդին II-ով: Ընդ որում, Ն. Պալիանենցը և՛ իր ժամանակագրական հատվածներում (որը վերաբերում է 1321–1322 թթ. մամլության արշավանքին), և՛ արքայացանկում, չնայած ընդունված լատինամետ համարմանը, անկողմնակալ վերաբերմունք է ցուցաբերում պատմական փաստերի նկատմամբ:

XIV դարի 20–40-ական թթ. վերաբերյալ բավականին կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Դեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները:⁵ Ընդ որում, պետք է

նշել, որ երկու ժամանակագիրներն էլ բարձր դիրքեր են զբաղեցնում կիլիկյան արքունիքում և բավական քաջատեղյակ են եղել քաղաքական անցուղարձեղին: Մասնավորապես առավել արժանահիշատակ են նրանց տեղեկությունները 1321 թ. իրադարձությունների, 1335–1337 թթ. հայ-մամլության պատերազմի և հաշտության մասին: Դեթում Ախտուց տերը, նույն ինքը՝ Դեթում Նղրեցին, XIV դարի երկրորդ տասնամյակից սկսած, կես դար շարունակ կիլիկյան արքունիքում վարել է ազդեցիկ պաշտոններ: 1320 թվականից նա եղել է մանկահասակ Լևոն IV-ի խնամակալներից մեկը: Մինչ այդ՝ Օշին թագավորի օրոք, նա եղել է արքունիքի ջամբուլայ, ընդ որում նա այդ պաշտոնին մնացել է ամբողջ 40 տարի, մինչև իր մահը (հավանաբար մահացել է 1350 թթ. երկրորդ կեսին): Այս ժամանակահատվածում նա ոչ միայն տեղյակ է եղել, այլև բազում անգամներ ինքն է լուծել պետության առաջնահերթ շատ խնդիրներ, կատարել է դիվանագիտական կարևորագույն հանձնառություններ: Նա, ըստ ամենայնի, փոքր դեր չի խաղացել նաև իր եղբորորդու՝ Կոստանդինի II-ի 1344 թ. իրագործած պետական հեղաշրջման գործում: Ցավոք, աշխատությունը ամբողջությամբ չի պահպանվել: Այդուամենայնիվ, հեղինակի տեղեկություններն ուշագրավ և կարևոր են ինչպես համեմատական, այնպես էլ՝ եզակի փաստերի առկայության առումով:

1369 թ. Սսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի մասին բավականաչափ արժեքավոր տեղեկություն կա Վասիլ Մարաջախտի թողած ժամանակագրության մեջ: Վասիլը Լիպարիտ սպարապետի եղբայրն էր և ազդեցիկ դիրք էր զբաղեցնում Կոստանդին III-ի արքունիքում: Նրա թողած ժամանակագրության հատվածները, բացառությամբ հետևյալ դրվագի, մեր աշխատության խնդիրների հետ քիչ աղերսներ ունեն: Ըստ հեղինակի՝ 1311 թ. տեղի է ունե-

³ Տարեգրքից Սմբատայ Սպարապետի (այսուհետև՝ Սմբատ, Տարեգրիք), Փարիզ, 1859:

⁴ Ղ. Ալիշան, Հայապատում (այսուհետև՝ Հայապատում), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1901:

⁵ Ա. Մաթևոսյան, Դեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանա-

կագրությունները (այսուհետև՝ Դեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, թիվ 4, էջ 183–202:

նում Լևոն II-ի դստեր՝ Ալիծի և վրաց արքայազն Դավթի ամուսնությունը: Վերջիններիս Օշին արքան, որպես ժառանգական տիրույթ, տալիս է Կապանի ամրոցը: Այս փաստը որոշակի պարզաբանումներ է մտցնում Կոստանդին III-ի և Լիպարիտի միջև առկա թշնամանքի հարցում, քանզի պարզ է դառնում, որ հայոց գահի նկատմամբ որոշակի իրավունքներ կարող էր ունենալ նաև վերջինս:

Կիլիկիայի մեզ հետաքրքրող շրջանի վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ կան նաև XI–XVIII դարերի ժամանակագրության մեջ,⁶ որը օգտակար է եղել, այլ աղբյուրների հետ համադրման ճանապարհով, իրականությունը պարզաբանելու համար:

Որպես դարաշրջանի իրավական հարաբերությունների կարևորագույն սկզբնաղբյուր՝ առանձնանում է Սմբատ Գունդեստաբլի «Դատաստանագիրք»-ը:⁷ Այն կատարել է թագավորության իրավական նորմերի ժողովածուի դեր և մեր աշխատանքում օգտագործվել է գահաժառանգման որոշ հիմնախնդիրների պարզաբանման համար:

1370 թ. Սսի վրա կատարված մամլության արշավանքի վերաբերյալ ուշագրավ երկ է ստեղծել Հովհաննես Թլկուրանցին, որն իր «Տաղ քաջ Լիպարիտի» ստեղծագործության մեջ⁸ գեղարվեստական ոճով նկարագրել է օտար նվաճողների դեմ Լիպարիտ սպարապետի հերոսական պայքարը, ապա և՛ մահը: Երկի գեղարվեստականությունը բնավ չի խանգարում այդ արշավանքի հետ կապված պատմական փաստերի լուսաբանմանը: Ընդ որում, դա միակ

պահպանված հայկական սկզբնաղբյուրն է, որը կարող է պատմական փաստեր հաղորդել XIV դարի 60-ական թթ. երկրորդ կեսի Կիլիկիայում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին:

Կիլիկիայի պատմության խնդրահարույց ժամանակաշրջանի վերաբերյալ կարևոր են նաև XIII–XVIII դդ. մանր ժամանակագրությունները⁹ և XIV–XV դդ. հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները:¹⁰ Մանր ժամանակագրությունները և ձեռագիր հիշատակարանները օգնել են մեզ՝ տվյալ շրջանի բազմաթիվ դեպքերի ժամանակագրությունը և փաստերի օբյեկտիվությունը ճշգրտելու առումով:

Հետազոտվող հիմնախնդիրների վերաբերյալ արժեքավոր են նաև եվրոպական սկզբնաղբյուրները: Սրանց մեջ, չնայած առկա կողմնակալ շարադրանքին, չափազանց կարևորվում է Հովհանն Դարդելի ժամանակագրությունը:¹¹ Այն իր տեսակի մեջ գրեթե միակ ամբողջական շարադրանքն է XIV դարի առաջին քառորդից մինչև դարի երրորդ քառորդն ընկած շրջանի Կիլիկիայի պատմության ուսումնասիրման համար: Նրա տեղեկությունները հաճախ չեն հանդիպում այլ սկզբնաղբյուրներում, և դժվար է այդ տեղեկությունները ճշգրտել այլ աղբյուրների վկայությունների հետ համադրելու միջոցով: Ավելին, աշխատությունը շարադրված է կողմնակալ, հաճախ շատ հարցեր լուսաբանվում են զուտ քաղաքական նկատառումներով: Սակայն, այդ ամենը նաև օրինաչափ է, քանզի նա եղել է Լևոն Լուզինյանի խոստովանահայրը և փորձել ամեն կերպ դրական լույսի ներքո ներկայացնել վերջինիս: Այդու-

⁶ Ժամանակագրություն XI–XVIII դդ., Տպագրության պատրաստեց Նորայր եպիսկոպոս Պողարյան (այսուհետև՝ ժամանակագրություն XI–XVIII դդ.), Բանբեր Սատենադարանի, 1969, թիվ 9, էջ 257–282:

⁷ Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (Գունդեստաբլի), Կիլիկեան դատաստանագիրք XIII դարի (այսուհետև՝ Սմբատ, Դատաստանագիրք), Ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Արսեն վարդապետ Ղլտճեան, Ս. Էջմիածին, 1918:

⁸ Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, 1960:

⁹ Մանր ժամանակագրություններ XIII–XVIII դդ., կազմեց Վ. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1951, հ. II, Երևան, 1956:

¹⁰ Ժ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան 1950 (այսուհետև՝ Ժ. դարի հիշատակարաններ) Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն առաջին (1401–1450), կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան 1955 (այսուհետև՝ Ժե դարի հիշատակարաններ):

¹¹ Հովհաննու Դարդելի, ժամանակագրութիւն Հայոց (այսուհետև՝ Դարդել), Ս. Պետերբուրգ, 1891:

հանդերձ, աշխատության պատմական արժեքը դրանից չի տուժում, նրա թողած պատմական փաստերը չափազանց արժեքավոր են և գրեթե եզակի են շատ հարցերի լուսաբանման առումով:

Արևմտյան սկզբնաղբյուրների թվում իրենց յուրահատուկ տեղն ունեն նաև Լևոն Լուզինյանին ու նրա ապօրինածին որդուն ուղղված Հռոմի պապի նամակները, որոնք հրատարակել է Ա. Տաուտուն,¹² ինչպես նաև, Ժ. Միշոյի հրատարակած հայկական և պապական աթոռի ղեկավարների միջև եղած նամակագրությունները:¹³ 1335–1337 թթ. Հայոց արքունիքի կողմից ուղարկված դեսպանության մասին բավականին արժեքավոր տեղեկություն է թողել Ջակոբո դե Վերոնը, որն անցել է Սիրիայով և Եգիպտոսով:¹⁴ Նա Կահիրեում հանդիպել է Հայոց արքայի պատվիրակներին և տեղեկացել հայերի կողմից հաշտության առաջարկի մասին:

Կիլիկիայի վերաբերյալ պակաս կարևոր չեն նաև արաբ հեղինակների թողած տեղեկությունները:¹⁵ Այդ առումով ուշագրավ է Աբուլ Ֆիդայի աշխատությունը: Հեղինակը երկար ժամանակ եղել է Համայի կառավարիչը և մասնակցություն է ունեցել հայ-մամլուքյան քաղաքական գործընթացներին: Այս աշխատությունը առավել կարևորվում է այն հանգամանքով, որ Աբուլ Ֆիդան ոչ միայն եղել է նկարագրվող դեպքերի ժամանակակիցը, այլև XIV դարի 20–30-ական թթ. կատարված մամլուքյան արշավանքների կազմակերպիչներից մեկը: Այս չափազանց ուշագրավ աշխատությունն

ավարտվում է 1347 թ. մամլուքյան արշավանքի նկարագրությամբ:

XVIII դարի երկրորդ կեսից Հայոց, մասնավորապես Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությունը գրավում է ուսումնասիրողների ուշադրությունը: XVIII դարի երկրորդ կեսին Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Մ. Չամչյանցն օգտագործելով հայ և օտարալեզու բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, Հայոց պատմության շարադրանքում ներկայացրեց նաև Կիլիկիայի հայկական պետության պատմությունը:¹⁶ Հեղինակն իր աշխատության մեջ անդրադառնում է ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և դավանաբանական մի շարք հիմնախնդիրների: Մ. Չամչյանցի գործը, չնայած առկա մի շարք փաստական սխալներին, չի կորցրել իր արդիականությունը:

XIX դարի երկրորդ կեսին մեծ վերելք ապրեց եվրոպական արևելագիտությունը, մասնավորապես խաչակրաց արշավանքների ու պետությունների և Կիլիկիայի պատմության ուսումնասիրությունը: Եվրոպացի գիտնականներից առաջինները, ովքեր սկսեցին զբաղվել հայկական պետության պատմությամբ, է. Ղյուլորիեն և Վ. Լանգլուան էին: Հատկապես արժեքավոր են Վ. Լանգլուայի աշխատությունները, որտեղ հեղինակը՝ բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների հիման վրա, համակողմանի վերլուծության է ենթարկում հասարակական-քաղաքական և դավանաբանական բազում խնդիրներ:¹⁷ Այնուամենայնիվ, և՛ Ղյուլորիենի,¹⁸ և՛ Լանգլուայի աշխատություններում, մասնավորապես Կիլիկիայի XIV դարի պատմության հետ կապված, առկա են որոշակի թերություններ, որոնք առավելապես պայմանավորված են մինչ այդ չրջանառվող սկզբնաղբյուրների սակավությամբ:

¹² Aloysius L. Täutu, Acta Pseudopontificum, Fontes, series III, volumen XIII, tomus II, Romae, 1971 (այսուհետև՝ Aloysius L. Täutu).

¹³ Bibliotheque des Croisades, J.F. Michaud et Reinaud, t. I. (այսուհետև՝ Bibliotheque des Croisades), Paris, 1829.

¹⁴ Martiniano Pelligrino Roncaglia. Masacres et deportations d'Arméniens au moyen âge d'après le Liber peregrinationis de Jacobo de Verone, 1335 (texte latin et version) «Հայկազեան հայագիտական Հանդես», 1998, հ. ԺԸ:

¹⁵ Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակուտ ալ Համադի, Աբուլ Ֆիդա, Իբն Շադդադ (այսուհետև՝ Արաբական աղբյուրները), Կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:

¹⁶ Միքայել Չամչեանց, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչև 1784 թ.), հատոր 9 (այսուհետև՝ Չամչեանց), Երևան, 1984:

¹⁷ V. Langlois, La tresor des chartes d'Arménie, Saint-Lazare 1863. Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, St. Petersburg, 1860. V. Langlois, Numismatique de l'Arménie, Paris, 1855.

¹⁸ E. Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne, Paris, 1859.

Առկա աղբյուրագիտական հարուստ հենքով Կիլիկյան Հայոց պետության պատմությանն առաջին անգամ անդրադարձել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության մեծանուն միաբան Ղևոնդ Ալիշանը: Այս իմաստով առանձնահատուկ է նրա «Սիսուան» աշխատությունը,¹⁹ որտեղ լայնածավալ անդրադարձ է կատարվում նաև Կիլիկիայի աշխարհագրությանը: Չնայած աշխատության պատմական հատվածը վերաբերվում է միայն Լեւոն I թագավորին, այնուամենայնիվ, Ղ. Ալիշանը ողջ աշխատության մեջ քննում է պետության գոյության ընթացքում տեղի ունեցած և՛ ռազմաքաղաքական, և՛ դիվանագիտական և՛ դավանաբանական կարևոր, մասնավորապես՝ XIV դարի շատ կնճռոտ հարցեր, որոնք, մինչ այդ, բավարար լուսաբանված չէին: Այս աշխատության նկատելի թերությունն այն է, որ հեղինակը, հաճախ հիշատակելով կարևորագույն փաստերը, անտեսում է սկզբնաղբյուրների հիշատակման անհրաժեշտությունը:

Կիլիկիայի քաղաքական ու կրոնական պատմությանն է անդրադարձել նաև ֆրանսիացի հետազոտող Ֆ. Տուրնըրիզը:²⁰ Լեւոն Լուզինյան ժամանակաշրջանի վերաբերյալ՝ գիտությանը հայտնի, ինչպես նաև եվրոպական արխիվներում պահպանվող նյութերի հիման վրա աշխատություն է հրատարակել Կ. Բասմաջյանը:²¹

Հայոց եկեղեցուն նվիրված իր ստվարածավալ աշխատության մեջ Կիլիկիայում առկա դավանաբանական խնդիրներին բավականին մեծ տեղ է հատկացրել Մ. Օրմանյանը:²² Նա անդրադարձել է նաև հայկական պետության քաղաքական պատմությանը: Հայոց

թագավորության առևտրա-տնտեսական, ինչպես նաև քաղաքական բազում հարցեր շոշափել է ֆրանսիացի հետազոտող Ռ. Գրուսսեն՝ Լևանտի երկրների պատմությանը նվիրված աշխատությունում:²³

XX դարում առաջին անգամ Կիլիկյան Հայոց թագավորության ամբողջական պատմությունն ուսումնասիրել է Գր. Միքայելյանը:²⁴ Հեղինակի աշխատությունն տեսակի, ծավալի, իր առջև դրված խնդիրների առումով եզակի է: Ուսումնասիրության մեջ ներկայացված են պետականության՝ ինչպես քաղաքական, տնտեսական, այնպես էլ՝ դավանաբանական ու մշակութային կարևոր անցուղարձերը: Գր. Միքայելյանն ուշադրություն է դարձրել նաև Հայոց թագավորության թուլացմանը նպաստող երևույթների վրա, իր տեսանկյունից վերլուծել ու մատնանշել է պետականության անկման պատճառները:

Կիլիկիայի XIV դարի որոշ ռազմաքաղաքական դեպքերի վերաբերյալ ուշագրավ է Ժ. Մաշոյի հեղինակած խաչակրաց արշավանքների մասին ստվարածավալ աշխատությունը,²⁵ որտեղ հեղինակն ներառել և ուսումնասիրել է արևմտյան բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններ:

XX դարի 30–40-ական թթ. սփյուռքում լայն տարածում գտավ ցեղասպանության հետևանքով հայաթափ եղած քաղաքների ու գավառների պատմության շարադրումը: Այդպիսի աշխատություններ ստեղծեցին նաև Կիլիկիահայերը՝ Մ. Քելեշյանը,²⁶ Հ. Պողոսյանը:²⁷ Ավելի ուշ՝ խորհրդային Հայաստանում, նմանատիպ աշխա-

¹⁹ Սիսուան եւ Լեւոն Մեծագործ (այսուհետև՝ Սիսուան), Վենետիկ, Մխիթ. հրատ., 1885:

²⁰ Fr. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie (այսուհետև՝ Tournebize), Paris, 1900.

²¹ Կ. Բասմաճեան, Լեւոն Ե. Լուսինեան վերջին թագաւոր Հայոց (այսուհետև՝ Կ. Բասմաճեան), Պարիս, 1908:

²² Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը (այսուհետև՝ Օրմանեան) Կ. Ք. Ս. Էջմիածին, 2001:

²³ R. Grousset, L'Empire du Levant, Histoire de la question d'Orient (այսուհետև՝ R. Grousset), Paris, 1949.

²⁴ Г. Микаелян, История Киликийского Армянского государства (այսուհետև՝ Г. Микаелян), Ереван, 1952.

²⁵ J.F. Michaud. Histoire des croisades, t. V (այսուհետև՝ Histoire des croisades), Paris, 1828.

²⁶ Մ. Քելեշեան, Սիս Մատեան, Պեյրուք (այսուհետև՝ Մ. Քելեշեան) 1949:

²⁷ Յ. Պօղոսեան, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-Տաղի

տություն Ձեյթունի մասին ստեղծեց Յ.Պողոսյանը:²⁸ Այս աշխատություններում առավել մեծ ուշադրություն էր դարձված բանավոր աղբյուրներին, բացի այդ, ըստ էության, հեղինակների ուշադրության կենտրոնում առավելապես XIX դարավերջի և XX դարասկզբի պատմությունն էր:

Կիլիկյան իշխանների և թագավորական ընտանիքների վերաբերյալ կարևորագույն աշխատություն է Ռուդոլֆ Բուլենբերգի հետազոտությունը:²⁹ Հեղինակը հետազոտության ընթացքում ներկայացնում է Հեթումյան և Լուզինյան ընտանիքների գրեթե բոլոր ճյուղավորումները ընդ որում, կատարում է համարձակ եզրահանգումներ և ենթադրություններ: Հայոց թագավորության XIV դարի պատմության մի շարք կնճռոտ հարցեր, այդ թվում՝ Գի Լուզինյանի գործունեության և հայ-բյուզանդական տարաբնույթ փոխհարաբերություններ վերաբերյալ, լուսաբանել է Յ. Բարթիկյանը:³⁰ Կիլիկիայի Հայոց թագավորության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության վերաբերյալ հիշատակման արժանի են Ս. Բոռնազյանի աշխատությունները:³¹ Ուշագրավ է նաև Կ. Սեթոնի խմբագրությամբ «Խաչակիրների պատմությունը» աշխատությունը,³² որտեղ ներկայացված է XIV–XV դդ. Հռոդոսի հիվանդա-

խընամների, Կիպրոսի թագավորության և մամլուքյան սուլթանության պատմությունը:

Վերջին տարիներին լույս տեսած հետազոտություններից իր ընդգրկումով արժեքավոր է Կ. Սուբաֆյանի աշխատությունը:³³ Կիլիկիայի Հայոց պատմության ուսումնասիրությունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի Լ. Տեր-Պետրոսյանի հեղինակած աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են նաև մի շարք կարևոր աղբյուրներ: Այս երկհատոր ուսումնասիրության նշանակությունը կիլիկիագիտության համար խիստ կարևոր է:³⁴ Այն արժեքավոր է ոչ միայն հարուստ աղբյուրագիտական հենքով այլ նաև դրա հիման վրա կատարված հիմնավոր եզրահանգումներով:

Մեր աշխատության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի նաև դրամագիտությունը: Կիլիկյան թագավորությունում հատած դրամական նյութերի վերաբերյալ աշխատություններ են գրել Զարեհ (Պոլ) Պտուկյանը,³⁵ Ե. Ներսիսյանը,³⁶ Պ. Կարապետյանը,³⁷ Օ. Սեթուլյանը:³⁸ Առավել արժեքավոր է Զ. Պտուկյանի աշխատու-

Kenneth M. Setton (այսուհետև՝ K. Setton), The University of Wisconsin, Press, 1975.

²⁸ Կ. Սուբաֆյան, Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, 2001:

³⁴ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները եւ Հայերը, հ. Ա, Ուսումնասիրություն եւ թարգմանություններ, Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլիկյան հիմնարկության, Երևան, 2005, հ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն, Երևան, 2007:

³⁵ Bedoukian P., Coinage of Cilician Armenia, New York, 1962, նույնի Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ-Լեւոն Բոնակալ-Կոստանդին Գ-ի կարեւոր դրամագիտ մը, Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, 1972, հ. Գ, էջ 151–183, նույնի Կիլիկեան Հայաստանի վերջին թագավորներու պղինձէ դրամները, Հանդես Ամսօրեայ, 1969, թիւ 7–9, սյուն 351–357:

³⁶ Եղիա Ներսէսեան, Հայկական դրամներու տեղաշարժն ու աճուրդները, Բազմավեպ, 1997, թիւ 1–4, էջ 96–114: Նույնի, Կոստանդին Գ-ի երկու թագուորինները, Բազմավեպ, 1998, 1–4, էջ 65–73: Նույնի Կիլիկեան Հայաստանի արաբերենով կրկնադրոշմուած դրամները, Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, 2000, հ. Ի, էջ 151–182:

³⁷ Պ. Կարապետեան, Այս քաղաքի փողերանոցը եւ Լեւոն Ա արքայի պղինձէ դրամները, Հանդես Ամսօրեայ, թիւ 1–12, սյուն 221–226:

գիւղերը, Լուս Անճէլոս, 1942:

²⁸ Յ. Պողոսյան, Ձեյթունի պատմությունը 1409–1921 թթ., Երևան, 1969:

²⁹ Rüdiger Collenberg, The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The structure of the Armeno-Cilician dynasties (այսուհետև՝ Rüdiger Collenberg), Paris, 1964.

³⁰ Յ. Բարթիկյան, Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում և Կիլիկյան Հայաստանում, «Հայ-Բյուզանդական հետազոտություններ», հ. Ա, Երևան, 2002, էջ 683–692, նույնի, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծախքերը, նշվ. աշխ., էջ 639–653:

³¹ Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում, Երևան, 1973, նույնի, Կիլիկյան հայկական թագավորության գոյամարտը XIV դարում և անկումը, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1976, հ. III, էջ 768–788:

³² A History of the Crusades, Volume three. The Fourteenth and Fifteenth centuries,

յունը, որտեղ հեղինակը դրամագիտական հետազոտությունների արդյունքում չափազանց կարևոր եզրահանգումներ է կատարում:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԻԼԻԿԻՈ ՅԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1320–1342 ԹԹ.

1.1 Հայոց թագավորությունը Օշին պայլի կառավարման շրջանում

XIV դարասկիզբն աննպաստ դասավորվեց Կիլիկիայի Հայոց պետության համար: Սա պայմանավորված էր՝ ինչպես մոնղոլական հզորության անկման ու դրա հետ միաժամանակ մամլուքյան և կարամանյան օրավուր մեծացող ռազմաքաղաքական ազդեցության հետ, այնպես էլ՝ կիլիկյան դիվանագիտության որոշ ծախողումների հետ: XIII դարի երկրորդ կեսին կիլիկյան պետության գոյությունը մեծապես պայմանավորված էր հայ-մոնղոլական դաշինքով և բնական է, որ այժմ ռազմավարական առումով Հայոց թագավորության անվտանգության համակարգը կանգնեց վերափոխումների շեմին: Իլխանությունն անկում էր ապրում, որն արդյունք էր ինչպես Եգիպտոս-Ոսկե Հորդա դաշնակցային հարաբերությունների,³⁹ այնպես էլ՝ իլխանների պետության ռազմաքաղաքական ավազանու անջատողական ձգտումների: Քաղաքական աննպաստ իրավիճակը ավելի խորացավ 1317 թվականից հետո, երբ Օլջեյթու իլխանին (1304–1317 թթ.) փոխարինեց նրա յոթնամյա որդի Աբու-Սալիդը (1317–1335 թթ.):⁴⁰ Այդ իրադարձությունները, անկասկած, պետք է ունենային իրենց հետևանքները նաև Կիլիկիայում: Անվտանգության համակարգի փլուզման պայմաններում երկրի հասարակական-քաղաքական վերնախավը երկփեղկվեց հակադիր՝ միարարների և հակամիարարների ճամբարների: Այդ

³⁸ Հ.Օ. Սեքուլեան, Այաս քաղաքին մեջ կոխուած հայ դրամներ, Հանդես մսօրեայ, 968, թիւ 4–6, սյուն 213–218: Նույնի, Կիտա՞յ. Հանդես Ամսօրեայ, 1973, թիւ 7–9, սյուն 327–331:

³⁹ Амин аль Холн, Связи между Нилом и Волгой в XIII–XIV вв. (այսուհետև՝ Амин аль Холн), Москва, 1962, стр. 15.

⁴⁰ Վրաց ժամանակագրություն 1207–1318 թթ., թարգմ. հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի, Երևան, 1971, էջ 188:

իրողությունն առավել ցայտուն դրսևորվեց Օշին թագավորի գահակալության շրջանում (1308–1320 թթ.): 1316 թ. Ադանայի եկեղեցական ժողովի ընդունած որոշումները խոր հակազդեցություն առաջ բերեցին ոչ միայն տիրող խավի՝ հոգևորականության և ազնվականության ստվար հատվածի, այլև, որն առավել նշանակալի է, հասարակ բնակչության մեջ: Ընդ որում, Կիլիկիայի Հայոց պատմության մեջ դա հասարակության ցածր խավի ընդվզման մեզ հայտնի առաջին փորձն էր: Միևնույն ժամանակ՝ առաջին անգամն էր, որ արքունիքն ամենախիստ միջոցներով ճնշեց այդ հակազդեցությունը:

Օշինն իր այդ քայլերով ձգտում էր արևմուտքից ստանալ օգնություն, որի շնորհիվ հնարավոր կլիներ կանխել պետությանը սպառնացող վտանգները: Սակայն, նրա ձեռնարկած քայլերը դրական արդյունքներ չտվեցին: Եվրոպայից ակնկալվող օգնությունն այդպես էլ չստացվեց: Բացի այդ, դեռևս Օշինի կենդանության օրոք, վերսկսվեցին հարևան մահմեդական պետությունների ավարառուական արշավանքները Կիլիկիա, որոնք հիմնականում տեղի ունեցան մամլուքյան սուլթանության հրահրմամբ: Այսպես, 1318 թ. կարամանյան թուրքմենները (որոնք արդեն XIII դարի երկրորդ կեսին դարձան Կիլիկիայի վտանգավոր հարևաններ) հասան մինչև Տարսոն, որտեղ միայն Օշին Կոռիկոսցուն երեք հարյուր մարտիկներով հաջողվեց կանգնեցնել նրանց և ջախջախել:⁴¹ 1319 թ. մայիսին այս անգամ արդեն Հալեպի ամիրության զորքերն արշավեցին, և հասնելով Սիս՝ ավերեցին քաղաքը:⁴² Լարված և թշնամական էին հարաբերությունները նաև միակ քրիստոնյա դրացի երկրի՝ Կիպրոսի թագավորության հետ: Դա պայմանավորված էր Օշինի քրոջ Ջաբելի (Իզաբել) ամուսին Ամորի Լուզինյանի 1310 թ. տեղի ունեցած սպանությամբ: Կիպրոսի արքա Հենրի II-ը ոչ առանց հիմքի

թշնամանքի դրսևորում էր համարում Ամորիի ընտանիքի ներկայությունը Կիլիկիայում: Ընդ որում, իրավիճակն այնքան սրվեց, որ 1318 թ. երկու բարեկամ երկրների միջև տեղի ունեցավ ռազմական բախում:⁴³ Ի վերջո, Հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ի (1316–1334 թթ.) և Հռոդոսի ասպետների միջնորդությամբ, Օշինը մահվանից մի քանի ամիս առաջ հաշտվեց Կիպրոսի արքա Հուգոյի հետ:⁴⁴ Եվրոպայից օգնություն ստանալու Օշինի հույսը դրսևորվում էր ոչ միայն եկեղեցական և քաղաքական, այլ նաև ամուսնական հարցերում: 1316 թ. նա ամուսնացավ Հովհաննա (Ժաննա-Իրեն) Ամժուացու հետ:⁴⁵

1317 թ. Հովհաննես XXII-ը պապը դիմեց Հռոդոսի հիվանդախնամ ասպետներին՝ կոչ անելով օգնել Հայոց թագավորությանը:⁴⁶ Ըստ երևույթին հիվանդախնամները օժանդակություն ցուցաբերել են, որը սակայն ինչպես պարզ դարձավ կարճ ժամանակ անց անշահախնդիր չէր: 1320 թ. Օշին արքան մահվանից փոքր առաջ վերականգնեց հիվանդախնամների իրավունքներն Իսավրիայում, որից վերջիններս զրկվել էին ընդամենը մի քանի տարի առաջ: Սակայն, պետության արտաքին քաղաքական վիճակը շտկելու ուղղությամբ Օշինի գործադրած ջանքերը որևէ արդյունք չտվեցին:⁴⁷ Բացի այդ, երկիրը հայտնվեց նաև տնտեսական ճգնաժամի

⁴³ L. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 122:

⁴⁴ K. Setton, p. 289, p. 346.

⁴⁵ Ընդ որում, միջդինաստիական ամուսնությունները Կիլիկիայի հայկական ազնվականության և խաչակիրների միջև բավական տարածված են եղել (տես A.B. A De Bourbon. Prince de Conde. Lebanon's ten Armenian princesses (1186–1312), Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, 1977–1978, հ. 2, էջ 159–168): Հովհաննան Տարսնոսի իշխան ու Լատինական կայսրության տիտղոսակիր թագավոր Ֆիլիպ Ամժուացու և Նեապոլիտանական Սիցիլիայի թագավոր Ռոբերտ Ամժուացու զարմուհին էր:

⁴⁶ Norman Housley, The Avignon papacy and the crusades 1305–1378, Clarendon press Oxford 1986, p. 289 (այսուհետև՝ N. Housley, The Avignon papacy).

⁴⁷ 1320 թ-ին ծախողվեց նաև Պուատյեի ժողովում ընդունված դեպի Սուրբ Երկիր ձեռնարկվող արշավանքը (տես Histoire des Croisades, t. V, p. 214).

⁴¹ Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 128, Fr. Tournieze, p. 648.

⁴² Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 192:

մեջ:⁴⁸ Երկրի արտաքին քաղաքական իրավիճակը բավական դիպուկ նկարագրել է Մարինի Սանուտո Տորսելլո Ավագը: Վերջինս Կիլիկիայի չորս հարևաններին համեմատում է չորս գազանների հետ, որոնք հոշոտում են Հայոց թագավորությունը:⁴⁹ Ահա այսպիսին էր քաղաքական իրավիճակը Կիլիկիայում, երբ 1320 թ. հունիսի 19-ին,⁵⁰ դեռ քառասնամյակը չբոլորած Օշինը մահացավ:⁵¹ Ըստ Հ. Դարդելի նրան թունավորել էին: Սակայն, այս ենթադրությունը, որևէ հիմք չունի և այլ աղբյուրների տեղեկություններով չի հիմնավորվում:

Օշինի մահը, այնուամենայնիվ, լուրջ հետևանքներ ունեցավ թագավորության համար: Նա, առաջին անգամ՝ նախքան Հովհաննա Անժուացին, ամուսնացած էր Զաբել Կոռիկոսցու՝ Հեթում պատմիչ Կոռիկոսցու դստեր հետ, որից նա ուներ միայն մեկ արու զավակ՝ Լևոնը, որը ծնվել էր 1308/1309 թթ.: Հովհաննայից նրա զավակներ ունենալու մասին մեզ հայտնի է: Լևոնը հոր մահվան ժամանակ ընդամենը 10–11 տարեկան էր, և իրավիճակը, մոտավորապես, կրկնվեց այնպես, ինչպես դրանից հարյուր տարի առաջ Լևոն I-ի մահվան ժամանակ: Սակայն, եթե այն ժամանակ Լեւոն I-ի հանձնարարությամբ ստեղծված խնամակալական խորհրդի կազմը փոփոխություններ չկրեց, ապա այժմ իրավիճակը մի փոքր այլ զարգացումներ ունեցավ:

Մահվանից առաջ արքան հաստատեց խնամակալական խորհրդի կազմը,⁵² որի մեջ ընդգրկվեցին Հեթում Նղրեցի ջամբռլա-

յը (նույն ինքը՝ Հեթում Ախտուց տերը),⁵³ Օշին և Կոստանդին Կոռիկոսցիները (վերջինս ավելի ուշ դարձավ գունդստաբլ):⁵⁴ Խնամակալական խորհուրդ ստեղծելով Օշին արքան փորձել էր պահպանել քաղաքական հավասարակշռության սկզբունքը:⁵⁵ Սակայն այստեղ շփոթություն գոյություն ունի, քանզի խնամակալական խորհրդի կազմի մասին աղբյուրներում տվյալները հակասական են: Բարսեղ Մաշկեորն և Սամուէլ Անեցու Շարունակողը խնամակալական խորհրդի վերոհիշյալ երեք անդամների անուններն են նշում:⁵⁶ Դարդելն իր հերթին խոսում է Օշին ու Կոստանդին Կոռիկոսցիների և Հեթում ու Բալդուին եղբայրների մասին:⁵⁷ Հետազոտողներից Ղ. Ալիշանը հիշատակում է նրանցից չորսին՝ Օշին Կոռիկոսցուն, Հեթում և Բալդուին Նղրեցիներին ու Հեթում սենեսկալին:⁵⁸ Վ. Լանգլուան տալիս է Օշին Կոռիկոսցու, Հեթում ջամբռլայի ու Հեթում սենեսկալի անունները:⁵⁹ Առավել հավանական է Սամուէլ Անեցու Շարունակողի և Բարսեղ Մաշկեորի ցուցակը, իսկ Բալդուին մարաջախտը խորհրդի կազմի մեջ է ընդգրկվել հետագայում: Ինչ վերաբերում է Հեթում սենեսկալին, ապա նա, խորհրդում եղել է սկզբնական շրջանում, իսկ հետագայում⁶⁰ ինչ-ինչ պատճառներով դուրս է

⁵³ Ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի Ախտուց տերը ստուգաբանվում է՝ որպես մեղքերի տեր (տես նույն տեղում, էջ 536):

⁵⁴ Կոստանդինը չի հիշատակվում Հեթում Ախտուց տիրոջ ժամանակագրության մեջ: Դա կարելի է բացատրել Նղրեցի և Կոռիկոսցի Հեթումյանների հարաբերությունների սառնությամբ:

⁵⁵ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 398:

⁵⁶ Հայապատում, Բարսեղ Մաշկեոր, Կիլիկիա առ Լեւոնի ի ասպատակ եգիպտացոյ յԱյաս, էջ 536, Սամուէլ Անեցի էջ 157:

⁵⁷ Դարդել, գլ. ԻԲ, էջ 28:

⁵⁸ Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 558:

⁵⁹ V. Langlois, Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie, St. Pétersbourg, 1860, p. 57.

⁶⁰ Այդ է վկայում 1321 թ. Լևոն IV-ի Մոնպելիեի վաճառականներին տրված արտոնագիրը, որտեղ կա նաև Հեթում սենեսկալի անունը: Դրանից պարզ է դառնում, որ նա ևս ընդգրկված է եղել խորհրդի կազմում (տես V. Langlois, Le trésor

⁴⁸ Ներսեսեան Ե., Կիլիկեան Հայաստանի Օշին թագաւորին դրամները, Բազմավէպ, 2005, թիւ 1–4, էջ 283:

⁴⁹ Bibliotheque des Croisades. Marin Sanuti, p. 192.

⁵⁰ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 192:

⁵¹ Հեթում Նղիրցու պատմությունը, էջ 547: Օշինը և եղբայրը՝ Ալիմախը ծնվել էին 1282 կամ 1283 թ.:

⁵² Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 393:

մնացել խորհրդի կազմից, ուստի և այլևս չի հիշատակվում:

Այսպիսով, անչափահաս թագավորի և պետության խնամակալ է դառնում Օշին Կոռիկոսցին՝ հանգուցյալ Օշին թագավորի աներորդին: Խնամակալական խորհրդում են ընդգրկվում նաև Օշին պայլի ավագ եղբայր Կոստանդինն ու Զեթում Նղրեցին:

1320 թ. դրությամբ արական ուղիղ գծով Զեթում I-ի սերունդներից, բացառությամբ անչափահաս Լևոնի, ոչ ոք, ողջ չէր մնացել: Զեթումյաններից վերջինը՝ Օշին արքայի եղբայր Ալինախը, անժառանգ մահացել էր 1317 թ.: Սակայն, Լևոն II թագավորի զավակներից դեռևս կենդանի էր վերջինը՝ Զաբելը, որը 1293 թ. ամուսնացել էր Կիպրոսի արքա Դուգո II Անտիոքացու (1267–1284 թթ.) կրտսեր որդու՝ Ամորի Լուզինյանի հետ, որի սպանությունից հետո (1310 թ.) իր հինգ որդիների հետ ապաստանել էր Կիլիկիայում:⁶¹ Պետք է նշել, որ մինչ Օշինի մահն անգամ Զաբելի դիրքերը Դայոց արքունիքում բավականին ամուր էին: Նրա դուստր Ազնեսը ամուսնացած էր իր եղբորորդու՝ պատանի թագավոր Լևոն III-ի (1304–1307 թթ.) հետ: Օշինի մահվան ժամանակ նրա չորս որդիները՝ Գին, Դուգոն, Զեմրին և Ջիվանը, արդեն չափահաս էին, ուստի կարելի է կարծել, որ նա իր որդիների հետ բավականաչափ իրական ուժ էր գահաժառանգման և խնամակալական հարցերի լուծման գործում: Այսպես, 1321 թվագրվող հիշատակարանում գրիչ Վահանն ի թիվս Լևոն թագավորի, նշում է նաև Զաբելին,⁶² որը վկայում է նրա ունեցած մեծ ազդեցության և դիրքի մասին: Կարծում ենք սակայն, որ սխալ է Լուզինյանների և Կոռիկոսցի պայլի հակադրումը դիտարկել որպես արտաքին քաղաքական երկու կողմնորոշումների բախում. դա ընդամենը պայքար էր իշխանության համար: Ի վերջո,

1321 թ. հաղթող է դուրս գալիս Օշին Կոռիկոսցին, որն էլ իր ձեռքում է կենտրոնացնում պետության կառավարման ղեկը: Այս ընթացքում մինչ Կիլիկիայում տեղի էին ունենում ներքին խմորումներ, արտաքին վտանգն ընդունել էր սպառնալի չափեր:

Դեռևս Օշին թագավորի կենդանության վերջին տարիներին սկսվեցին հարևան մահմեդական պետությունների գրեթե անընդմեջ հարձակումները Կիլիկիայի վրա, որոնք ընդհանուր առմամբ շարունակվեցին մոտ երեք տարի: Հալեպի ամիրի զորքերը 1320 թ. հարևան մահմեդական ենթակա ամիրությունների զորաջոկատների հետ միացած, մամլուքյան սուլթան Մելիք ալ-Նասրի (ընդմիջումներով կառավարել է 1293–1294 թթ., 1298–1308 թթ., 1309–1340 թթ.) գիտությամբ, անցնելով Ջահան գետը, ներխուժեցին Կիլիկիա: Ճանապարհին հանդիպած բնակավայրերն ավերելով՝ նրանք շարժվեցին դեպի Սիս: Քաղաքը պաշարելուց և նրա արվարձաններին տիրելուց հետո Հալեպի ամիրի զորքերը վերադարձան նույն ճանապարհով: Նրանց նահանջի հիմնական պատճառները եղել են Ջահան գետն անզգուշորեն անցնելու ժամանակ տված մեծ կորուստները:⁶³ Հակառակորդն առավել լուրջ կորուստներ ունեցավ հաջորդ արշավանքի ժամանակ: Տրիպոլիի ամիր Կարդայը նույն թվականի հուլիսին, մամլուքյան արքունիքից ստանալով ռազմական աջակցություն՝ 20 հազարանոց զորաբանակով ներխուժեց Կիլիկիա: Մամլուքներին հաջողվեց գրավել Սսի արքայական պալատը, ավերել քաղաքի շրջակայքը, ասպատակել Մսիս-Մամեստիան, Ադանան և Տարսոնը: Ըստ արաբական աղբյուրների, այդ ամենից հետո մամլուքները մեծ ավարով վերադարձան:⁶⁴ Սակայն, Սմբատ Գունդստաբլի Շարունակողը, անդրադառնալով մամլուքների 1320 թ. արշավանքին, շեշտում է հայերի կողմից թշնամուն ցույց տրված համառ դիմադրության մասին. «Ի թու-

des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens. Venise typographie Arménienne de Saint Lazare, 1863, p. 185).

⁶¹ Sir George Hill, A History of Cyprus, Volume two, The frankish period, (1192–1432) (այսուհետև՝ G. Hill), Cambridge University, Press, 1948, p. 266.

⁶² ԺՂ Դարի հիշատակարաններ, էջ 170:

⁶³ Արաբական աղբյուրները, էջ 246, տե՛ս նաև Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 553:

⁶⁴ Արաբական աղբյուրները, էջ 284, ծանոթ. 106:

ին 769 կոտորեցին զօրքն հայոց զգօրսն Սսրայ առաջեւ Բարի-
քարկու և ի սահմանս Այասու: Եւ խոցեալ յանօրինաց մեծ իլխանն
տէր Կանչոյն պարոն Կիօղին և մեռաւ:»⁶⁵ Պետք է նշել, որ վերոհիշ-
յալ Կիօղինն Օշին Կոռիկոսցու եղբայրն էր:⁶⁶ Ամենեւին հակված
չենք պնդելու, որ հայկական զորքերին հաջողվել էր գլխովին
ջախջախել հակառակորդին, առավել հավանական է, որ թշնամին,
զգալի կորուստներ կրելով, ստիպված է եղել վերադառնալ Սև լեռ-
ներից այն կողմ:⁶⁷ Այնուամենայնիվ, արքայական պալատի գրա-
վումն ու ավարառումը վկայում է արշավանքին հայկական կողմի
անպատրաստ լինելու մասին: Անշուշտ, մամուլների հաջողությա-
նը նպաստեց նաև փաստացի անիշխանությունը, քանզի հենց այս
արշավանքի ժամանակ մահանում է Օշին թագավորը, և երկրում
քաղաքական ճգնաժամը խորանում է: Հաջորդ՝ 1321 թ. Կիլիկիայի
հայության համար նույնպես բավականին ծանր տարի էր: Հենց
այդ ժամանակ Օշին և Կոստանդին Կոռիկոսցիների ու Լուզինյան-
ների միջև առճակատումը խորացավ՝ հակասությունների առիթ
ծառայելով իշխանական միջավայրում: 1321 թ. փետրվարի 1-ին
տեղի ունեցավ Լևոն IV-ի թագադրության հանդեսը:⁶⁸ Այդ իրադար-
ձության ժամանակ էլ Կոռիկոսցի եղբայրների և Լուզինյանների

պայքարում վերջնականապես հաղթող դուրս եկան խնամակալ
եղբայրները, քանզի, նույն օրն, անչափահաս Լևոն IV-ը ամուսնա-
ցավ Օշին պալլի դստեր՝ Ալիծի հետ: Դրա շնորհիվ Օշինի դիրքերը
առավել ամրապնդվեցին: Թագադրության և ամուսնության հան-
դեսներից հետո պայքարի հանգուցալուծումը երկար չտևեց. մեկ
ամիս չանցած՝ 1321 թ. մարտի 3-ին, Ջաբելը Այասում ձերբակալ-
վեց:⁶⁹ Ըստ երևույթին, Ջաբելի հետ կամ մի քիչ անց, ձերբակալ-
վում են նաև նրա չորս որդիները (հինգերորդ որդին՝ Գին, գտնվում
էր Բյուզանդիայում): 1323 թ., արդեն, Ջաբելն ու իր ավագ որդիներ-
ը՝ Հուզոն և Հենրին, սպանվում են բանտում, իսկ մյուս զավակներ-
ը՝ անչափահաս Ջիվանն ու Բոհեմունդը, որոնք Օշինի համար
որևէ իրական վտանգ չէին ներկայացնում, իշխանների խնդրան-
քով ազատվում են:⁷⁰

Դեռ նոր էին ավարտվել 1320–1321 թթ. խժոժությունները, երբ
Իլխանության Իկոնիայի տեղապահը՝ վեզիր Չոբանի որդի Թա-
մուրդաշը, 1321 թ. նոյեմբերին մեծ զորքով ասպատակեց Կիլի-
կիան:⁷¹ Ըստ Աբուլ Ֆիդայի, 1321 թ. Կիլիկիա արշավելուց առաջ,
Թամուրդաշը դեսպան է ուղարկում Եգիպտոս:⁷² Ցավոք, նա չի
նշում, թե ի՞նչ նպատակով են այցելում, սակայն ենթադրելի է, որ
այդ դեսպանության շրջանակներում եղել է նաև Կիլիկիայի դեմ
համատեղ պայքարի ծրագրի մշակումը: Հակառակորդին դիմադ-
րել չհաջողվեց. մանկահասակ թագավորը հարկադրված ապաս-
տանեց Այասում: Թամուրդաշը մեկ ամիս ավերի ու կոտորածի
մատնեց Կիլիկիան: Անշուշտ, տարօրինակ է, որ այս դեպքերի կա-
պակցությամբ ո՛չ Սամուել Անեցու, ո՛չ Սմբատի շարունակողների և
ո՛չ էլ այլ աղբյուրներում որևէ հիշատակում չկա Օշին Կոռիկոսցու

⁶⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 128, Ե. Ներսեսյանի աշխատանքից բխում է, որ հայերը
գլխովին ջախջախեցին հակառակորդին, որը տվեց 6000 սպանված (տե՛ս Ե.
Ներսեսյան, Կիլիկեան Հայաստանի Օշին թագաւորին դրամները, Բազմավեպ,
2005, թիւ 1–4, էջ 269):

⁶⁶ ԺԳ Դարի հիշատակարաններ, էջ 198:

⁶⁷ Ռ. Էդվարդսը գտնում է, որ այս արշավանքի ժամանակ տեղի է ունեցել
հարձակում Այասի վրա, որը հայերը հետ են մղել (տե՛ս. R.W. Edwards, The
fortification of Armenian Cilicia (այսուհետև՝ R. Edwards), Dumbarton Oaks Library and
collection, Washington D. C., 1987, p. 79):

⁶⁸ «Արհնեցին թագաւոր զԼեւոնն որդի Օշինն Ա ի փետրուարն», (Հեթում Ախտուց
տիրոջ և Վասիլ Սարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 192): Ե. Դյուլորին
չնշելով աղբյուրը, 1322 թվականն է համարում Լեւոնի գահակալման առաջին
տարին (տե՛ս E. Dulaurier, նշվ. աշխ., էջ 120): Կարծիք կա, որ Լեւոնը եղել է հոր՝
Օշինի գահակիցը (տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 395):

⁶⁹ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Սարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ
192:

⁷⁰ Դարդել, գլ. ԻԳ, էջ 29:

⁷¹ Սամուել Անեցի, էջ 158: Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 128: Հեթում Ախտուց տիրոջ և
Վասիլ Սարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 192:

⁷² Արաբական աղբյուրները, էջ 247:

մասին, որն, ի պաշտոնե, կոչված էր կանգնել երկրի պաշտպանության գլուխ: Մնում է ենթադրել, որ Օշինը կամ մանկահասակ արքայի պես ամրացել էր անառիկ ամրություններից մեկում, կամ էլ, իբրև խնամակալ, արքայի հետ էր:

Թամուրդաշի հարձակումը, ի տարբերություն Յալեայի և Տրիպոլիի ամիրների արշավանքների, տարօրինակ էր, քանզի այն հակասում էր Կիլիկիայի թագավորության և Իլխանության դաշնակցային հարաբերություններին: Հարձակումը մոնղոլների դաշնակցի վրա կտրուկ էր նաև այն ձևական «դաշնակցային» նվազագույն կապերը, որոնք մինչ այդ, թեկուզև անվանապես, պահպանվում էին:

Այնուամենայնիվ, որքան էլ այդ արշավանքներն ավերիչ լինեին, դրանք 1322 թ. կազմակերպված մամլուքյան արշավանքի նախերգանքն էին: Հարձակմանը նախորդել է լրտեսական խիտ ցանցի ծավալումը Կիլիկիայում, որի մասին վկայում է Բարսեղ Մաշկևորը. «Որպես տաճիկ լրտեսք՝ զգլխատոցն քակելով եւ վարսս կտրելով եւ զգեստս փոխելով, եւ լեզուաւ մերով խօսելով՝ թագուցանեն ձեւովն զթշմամութիւն, իսկ եթէ տանջանս ի վերայ հասուցեն՝ վաղվաղակի յայտնի թագուցեալն»:⁷³ Իր հերթին Հայոց թագավորը, ըստ ամենայնի տեղեկացված լինելով նախապատրաստվող արշավանքի մասին, օգնության խնդրանքով դեսպանություն ուղարկեց Ֆրանսիա, որին ի պատասխան՝ Հռոմի պապը դիմեց Կիպրոսի և Կիլիկիայի միապետերին՝ կոչ անելով միասին դիմագրավել եգիպտական սպառնալիքին:⁷⁴

Մամլուքյան արշավանքը սկսվեց 1322 թ. ապրիլին, որին ըստ Ներսես Պալիանենցի, միայն հեծելազորից մասնակցում էր 40 հազար զինյալ: Տարածված կարծիքի համաձայն մամլուքների ու նրանց դաշնակիցների անընդմեջ ասպատակություններն ու ավարառությունները պայմանավորված էին եվրոպական արքունիքնե-

րին Լևոն IV-ի օգնության խնդրանքներով:⁷⁵ Դժվար է համաձայնվել այն մտքի հետ, որ անչափահաս Լևոն IV-ը կարող էր կապեր ունենալ արևմտյան պետությունների հետ, առանց Օշին պայլի գործուն մասնակցության: Իսկապես, Օշին Կոռիկոսցին կապեր ուներ եվրոպական արքունիքների և պապականության հետ: Սակայն, նույնիսկ եթե անտեսենք Արևմուտքի հետ կիլիկյան արքունիքի կապերն ու նրանից օգնության ակնկալիքը, բոլոր դեպքերում վճռորոշը մամլուքյան սուլթանության նվաճողական նկրտումներն էին: Սուլթանությանը պետք էր ընդամենն, առիթ (հաճախ այն կարող էր և չլինել)՝ մամլուքների գերիշխանությունն ընդունած Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանի այս վերջին, բարբեր ու տնտեսապես մրցունակ քրիստոնեական պետության ոչնչացման համար: Այդ ամենն առավել տեսանելի դարձավ 1322 թ. արշավանքի ժամանակ:

Հակառակորդի բանակի առաջին հարվածը, ինչպես և սպասվում էր, ուղղվեց Այասի վրա: Այն XIII դարի կեսից, առավելապես դարի 80-ական թթ-ից, Լևանտում խաչակրաց վերջին տիրությունների անկումից հետո դարձել էր տարանցիկ առևտրի կենտրոն: Այասի տնտեսական գերակայությունն ակնառու էր դառնում նաև այն հանգամանքով, որ հայ գահակալները, XIII դարի երկրորդ կեսից սկսած, հարկային ու մաքսային նորանոր արտոնություններ էին սահմանել առևտրականների, մասնավորապես վենետիկցիների և ջենովացիների համար, որոնց ձեռքին էր կենտրոնացված եվրոպական ինչպես առևտրական, այնպես էլ ռազմական նավատորմի հիմնական մասը: Այասը XIII դարի կեսերից մրցակցության մեջ մտնելով Ալեքսանդրիայի և Արևելյան Միջերկրածովի քրիստոնյաների ձեռքին գտնվող նավահանգիստների հետ, արդեն XIV դարի սկզբին այդ պայքարում հաղթող դուրս եկավ՝ դառնալով մամլուքների հերթական արշավանքի նշանակետը:

⁷³ Հայապատում, էջ 543:

⁷⁴ Histoire des croisades, t. V, p. 226–227.

⁷⁵ Г. Микаелян, стр. 447.

Քաղաքը պաշարվեց 1322 թ. ապրիլի վերջին, իսկ մայիսի 9-ին նրա վերջին հենակետը՝ ծովային ամրոցը, արդեն հակառակորդի ձեռքին էր:⁷⁶ Հատկանշական է, որ պաշարման ժամանակ օգնություն ստացվեց Կիպրոսի թագավորից, որը նոր էր հաշտվել Հայոց թագավորի հետ:⁷⁷ Կիպրական գալերները, պաշարման սկզբից օգնության հասնելով, քաղաքի բնակիչներին տեղափոխեցին Կիպրոս և Կոռնիոս: Կարելի է ենթադրել, որ Կիպրոսի թագավորի օգնությունը ոչ այնքան Այասի հասարակ բնակչությանն էր ուղղված, որքան Այասում եղած եվրոպական, ինչպես նաև՝ կիպրական վաճառականությանը: Հավելենք, որ Այասի անկումը ներկայացնող Ն. Պալիանենցը այն կապում է կիպրացիների տրամադրած նավերով նրա բնակիչների՝ քաղաքից հեռանալու և բերդը կրակի տալու հետ:⁷⁸ Բերդի հրդեհման փաստը հաստատում է նաև Աբուլ Ֆիդան:⁷⁹

Ի մի բերելով առկա փաստերը՝ կարելի է պնդել, որ Այասում պետական մակարդակի պաշտպանության որևէ փորձ չի եղել: Քաղաքը, կամ գոնե ամրոցը, հնարավոր էր պահպանել: Այդ է հաստատում Ներսես Պալիանենցը՝ անուղղակիորեն դրանում մեղադրելով Կիպրոսի թագավորին, որը բերդի պաշտպաններին նահանջի հնարավորություն էր տվել: Սակայն, եթե վերջիններիս հաջողվում է փրկվել, ապա քաղաքի բնակչությունը հիմնականում գերեվարվում է: Մամլուքյան զորքերը Այասում լիովին բացահայտում են իրենց արշավանքի իրական նպատակը: Գրավելով և ավերելով քաղաքը՝ նրանք քարուքանդ են անում նաև քաղաքի ամրությունները, արաբ պատմիչի խոսքերով նրանք «քանդեցին այնքան ինչ-

քան, որ կարողացան քանդել»:⁸⁰

Մամլուքները, Ամանոսի լեռները անցնելով, Այաս էին հասել ծովեզրյա շրջաններով՝ նպատակ ունենալով նվաճել Այասը: Իրենց հիմնական նպատակին հասնելով՝ նրանք Ջահան գետի ափերով ուղղվում են դեպի հյուսիս: Արաբ հեղինակը նշում է, որ Այասը գրավելուց հետո մամլուքները վերադառնում են:⁸¹ Հակառակ այդ տեղեկությանը, Սմբատ Գունդստաբլի Շարունակողը տեղեկացնում է, որ թշնամին շարունակել է արշավանքը դեպի հյուսիս: Ի վերջո, հակառակորդի առաջխաղացումը կանգնեցվում է Մսիսի մոտ, որտեղ անսպասելիորեն մամլուքների կայանատեղիի վրա են հարձակվում թագավորական զորքերը: Գրոհի հանկարծակիության շնորհիվ մարտի սկիզբը հաջող է լինում հայերի համար, բայց նրա հետագա ընթացքը բավականին ծանր անդրադարձ ունեցավ հայկական կողմի վրա: Թագավորական զորքերը զգալի կորուստներ են կրում, զոհվում են Ջլկոնց ամրոցի տեր Հեթումը, վերջինիս եղբայր Կոստանդինը, պարոն Վահրամ Լօտիկը, Օշին պալլի եղբոր՝ Կոստանդինի որդի՝ Օշինը⁸² և շատ ասպետներ ու զինվորներ: Հայտնի չէ ճակատամարտի արդյունքը, սակայն կարելի է կռահել, որ մամլուքները ևս մեծ կորուստներ են ունեցել և ստիպված են եղել նահանջել. հակառակ պարագայում Աբուլ Ֆիդան կանդրադառնար այս ճակատամարտին: Ենթադրում ենք, որ վերջինս ուղղակիորեն չի ցանկացել գրի առնել Մսիսի մոտ մամլուքների կրած անհաջողությունը:

Ղ. Ալիշանի հեղինակած «Սիսուանում» մի վկայություն է պահպանվել 1323 թ. թուրքմենների արշավանքի և Մուլեվոնը գրավելու վերաբերյալ. «Յիշալ (ասպատակ) արարեալ զօրացն թուրքաց՝ զՄլունն զամեն առ հասարակ ի մեծե մինչև ցփոքունս գերեաց, եւ

⁷⁶ Արաբական աղբյուրները, էջ 247, տե՛ս նաև Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 129, Հայապատում, էջ 532:

⁷⁷ G. Hill, p. 277, K. Setton, p. 289: Ըստ երևույթին այս օգնությունը նկատի ունի Բակուրանը, որը նշում է Կիպրոսի արքա Հենրիի կողմից ուղարկված օգնությունը 1322 թ. (տե՛ս Բակուրան, Կիպրոս կղզի, Նիկոսիա, 1903, էջ 112):

⁷⁸ Հայապատում, էջ 532:

⁷⁹ Արաբական աղբյուրները, էջ 247:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ Նույն տեղում:

⁸² Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 130:

հրով այրեաց...»:⁸³ Սակայն աշխատության ժամանակագրական ցանկում Ղ. Ալիշանը այդ արշավանքը վերագրում է մամլուքներին,⁸⁴ որն ըստ մեզ, շփոթմունքի արդյունք է: Մամլուքներն այդ ժամանակ չէին կարող հասնել երկրի արևմտյան շրջաններում գտնվող Կիլիկյան Տավրոսի փեշերին: Փաստորեն մամլուքների արշավանքին հաջորդել է թուրքմենների արշավանքը, որն էլ ավելի է ծանրացրել թագավորության ներքին ու արտաքին դրությունը: Մոլեվոնի նման լեռնային ամրոցի անարգել զրավումը ևս վկայում է թագավորության կողմից սեփական տիրույթների պաշտպանությունն ապահովելու անկարողության մասին:

Այնուամենայնիվ նույն 1323 թ. առանց դաշնակիցների մնացած հայկական թագավորության կացությունը փոքր-ինչ բարելավվեց: Թեմուրղաշը, ի վերջո, ապստամբում է իր տիրոջ՝ իլխան Աբու Սայիդի դեմ, և պարտվելով, ստիպված փախչում է իր դաշնակցի՝ սուլթան Մելիք-Նասրի մոտ: Իլխանը, Թեմուրղաշին ենթակա սելջուկներով ու թաթարներով բնակեցված տարածքներում նոր ու հուսալի կառավարիչ է նշանակում: Արդյունքում Կիլիկիան առժամանակ ձերբազատվեց արևմուտքից և հյուսիսից սպառնացող վտանգներից: Հայկական պետության վիճակը բարելավվեց նաև դիվանագիտական ասպարեզում: Հռոմի պապ Հովհաննես XXII-ը քանիցս դիմեց Աբու-Սայիդին՝ կոչ անելով՝ օգնել դաշնակից Կիլիկիային: Պապն իր նամակներում շեշտում էր, որ մոնղոլները նաև հայերի հետ ունեն դաշնակցային հարաբերություններ:⁸⁵ Բացի այդ, քահանայապետը եվրոպական միապետերին կոչ արեց խաչակրաց նոր արշավանք սկսել, որի գաղափարը դեռևս թևածում էր

Եվրոպայում:⁸⁶

Անշուշտ, Աբու-Սայիդը, որն իլխանության վերջին գործող միապետն էր, քաջ գիտակցում էր իր պետության շահերը, որոնք, անգամ XIV դարի սկզբին, պահանջում էին Կիլիկիայի թագավորությունը պաշտպանել օրավուր հզորացող մամլուքյան սուլթանությունից: Նա իլխանության արևմտյան սահմանները պաշտպանելու համար քսան հազարանոց զորամաս տեղադրեց սահմանային հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Միաժամանակ, Աբու-Սայիդն այդ զորամասին հրահանգեց Կիլիկիայի թագավորությանը սպառնացող վտանգի դեպքում անպատճառ օգնություն ցուցաբերել: Ավելին, Աբու-Սայիդը պատժիչ արշավանք ձեռնարկեց նաև դեպի Ասորիք:⁸⁷ Մամլուքյան սուլթանությանը ոչինչ չէր մնում, քան համաձայնվել Աբու-Սայիդի հաշտության առաջարկի հետ, մանավանդ, որ նրանք Այասի զրավումով լուծել էին իրենց կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

Ցավոք, դա հայ-մոնղոլական արգասաբեր դաշնակցության վերջին ակորդն էր, որն այս կամ այն կերպ գործեց մինչև 1330 թթ. կեսերը՝ իլխանների պետության տրոհումը:⁸⁸ Այնուամենայնիվ, հայ-մոնղոլական դաշինքը վերջին անգամ անդառնալի կորուստներից փրկեց Հայոց թագավորությանը: Հայ-մամլուքյան հաշտության գործում նկատելի ավանդ ունեցավ նաև Բյուզանդական կայսրությունը, որն այդ ժամանակ մամլուքների դաշնակիցն էր: Օչինը

⁸⁶ Histoire des croisades, t. V, p. 227.

⁸⁷ «Յայսմ ամի էշ խանն Խազան բազում եւ անթիւ զաւրաք յաշխարհն որ կոչի Շամք, զի սոքաւք հատուցէ Աստուած գշարիս Իսմայէլացոցն ի գլուխ իւրեանց առնուլ զվրեժ սրբութեան իւրոյ» (Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Կազմեց Հ. Յակովբոս, վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 790):

⁸⁸ Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 408: Տե՛ս նաև B. Spuler, The Muslim world, part II, Mongol period (այսուհետև՝ B. Spuler) Leiden, E.J. Brill, 1966, p. 40, Ira M. Lapidus, A History of islamic societies, Cambridge, 1990, p. 290.

⁸³ Սիսուան, էջ 142:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 558:

⁸⁵ Կիլիկյան Հայաստանը, որպես իլխանությանը հարկատու երկիր, տարեկան վճարում էր 30 000 դիմար հարկ (տե՛ս. I. A. Дмитриев. Поземельные отношения в Киликийской Армении, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, թիվ 2, էջ 116):

և նորընտիր կաթողիկոս Կոստանդին Դ Լամբրոնացին (1323–1326 թթ.) 1323թ. նամակով դիմեցին բյուզանդական կողմին, առաջարկելով հանդես գալ որպես միջնորդ: Հայկական կողմը փոխարենն առաջարկեց գործուն քայլեր իրականացնել երկու եկեղեցիների միավորման հարցում:

Հաշտության կնքման նպատակով Կահիրե է մեկնում կաթողիկոս Կոստանդին Լամբրոնացին, որտեղ էլ նույն 1323 թ. կնքվում է հայ-մամլուքյան հաշտության համաձայնագիրը: Նրան Հալեպում, ապա և Կահիրեում, ընդունում են մեծ պատիվներով: Հաշտությունն առերևույթ բավականին նպաստավոր էր հայկական կողմի համար: Այն ոչ միայն տարածքային կորուստներ չէր ունենում, այլև՝ սուլթանությունը պարտավորվում էր վերականգնել բոլոր ամրությունները, որոնք ավերվել էին մամլուքյան ներխուժման հետևանքով: Այս հաշտությամբ Մելիք Նասրը մասամբ հասավ իր նպատակին:⁸⁹ Վերականգնվող բերդերի և ամրությունների մեջ բացառություն էին արվում Այասի ամրությունների համար, որոնց վերականգնումից մամլուքները հրաժարվում են: Այդ պայմանագրով հայերը պարտավորվում են մասնատարեկան մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար դիրհեմ հարկ վճարել,⁹⁰ որը հսկայական գումար էր: Այն կազմում էր Այասի բաժտան եկամուտների մոտ կեսը, ինչը մեծ հարված էր Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի համար:

Ըստ Վ. Քյուրքչյանի, Այասում բնակվողները պարտավորվում են յուրաքանչյուր բնակչից, հոգուտ սուլթանության, տարեկան գանձել մեկ բյուզանդ ոսկի խարաջ:⁹¹ Ցավով, հեղինակը չի հայտնել այդ տեղեկության աղբյուրը, սակայն, կարելի է ենթադրել, որ խոսքը վերը հիշատակված հարկի մասին է:

⁸⁹ Աղագարմը կարծում է, որ այդ հաշտությամբ եզիպտացիները չհասան իրենց նպատակին (տես Աղագարմ Մ. Նազարեթ, Նոթեր եզիպտոսի հայ գաղութին վրայ, Գահիրե, 1911, էջ 18):

⁹⁰ V. Langlois. La tresor des chartes, p. 232.

⁹¹ Վ. Քյուրքչյան, Հայկական Կիլիկիա, Նիւ-Եորք, 1919, էջ 58:

Թե երկիրն որքան էր տուժել անընդմեջ արշավանքների հետևանքով, երևում է Բարսեղ Մաշկևոր վարդապետի թողած ձեռագրի հիշատակարանից. «Տե՛ր խնամեսցե՛ գսակաւ ինչ մնացեալքս՝ սիրով և գթութեամբ, և աճեցուցե՛ եւ բազմացուցե՛ առաւել քան զչափն առաջին, եւ արասցե՛ մեզ դարձեալ տեսանել զաւերակսն եւ զանմարդաբնակսն՝ վերստին շինեալ եւ լցեալ բազում բնակչօք, մինչ զի ասիցեն՝ թէ, նեղ է մեզ տեղիս, ընդարձակեսցուք...»:⁹² Այստեղ առավել ցայտուն զգացվում է հայրենասեր հոգևորականի հավատն ու հույսը՝ ամոքելու այդ խորը վերքերը:

Այնուամենայնիվ, այս պատերազմից Հայոց թագավորությունը դուրս եկավ նվազագույն կորուստներով: Բացի այդ, հաշտության ստորագրումը երկրի ղեկավարությանը՝ ավելի ստույգ Օշին պայլին հնարավորություն տվեց ներքաղաքական կյանքում առավել ակտիվ քայլեր կիրառել: Խոսքը ներքին ուժերի ճնշման մասին է: Ըստ երևույթին, Օշին թագավորի մահից հետո Սելևկիայից արևմուտք գտնվող տարածքը՝ Իսավրիան, որը դեռևս Լևոն I-ի ժամանակ տրվել էր հիվանդախնամ ասպետներին, դուրս էր եկել կենտրոնական իշխանության ենթակայությանից: Հարկ է նշել, որ դեռ Օշին թագավորը ևս ժամանակին վտարել էր նրանց Իսավրիայից,⁹³ Սակայն կարճ ժամանակ անց 1320 թ՝ մահվանից մի փոքր առաջ, Օշին արքան մահմեդականների դեմ պայքարում, օգնություն ցույց տալու պայմանով, Իսավրիայում կալվածքներ էր վերանվիրել հիվանդախնամներին,⁹⁴ այսպիսով կրկին վերականգնելով նրանց իրավունքներն այդ տարածաշրջանում: Ընդ որում, ասպետների ենթակայության տակ գտնվել է մասնակի քաղաքը: Դ. Ալիշանը, չնշելով իր օգտագործած աղբյուրը, գրում է. «...պայլն Օշին, որ զամենայն Իսավրիա գրաւեաց՝ ընդ նմին եւ

⁹² Հայապատում, էջ 536:

⁹³ T. S. R. Boase, The Cilician Kingdom of Armenia (այսուհետև՝ Boase) Scottish Academic press, Edinburgh, London, 1978, p. 124–125.

⁹⁴ Langlois, Essai historique, p. 33, K. Setton, p. 289.

զկալուածս ասպետացն նուաճէր կամ կապտէր, բայց ըստ ոճանց՝ նոյն ինքը թագաւորն Օշին գրաւեալ էր, եւ ասպետացն զինու զօրութեամբ հակառակեալ նմա. վասն որոյ միջնորդ եղեալ քահանայապետին՝ յորդորէր զՕշին դարձուցանել առ ասպետսն՝ եւ սոցա պատուիրէր պատկառ կալ պայմանացն՝ որովք շնորհեալ էին նոցա տեղիքն»:⁹⁵

Այսպիսով, հայտնելով հանդերձ Սելեկիայից արևմուտք ընկած հողերն Օշին արքայի կողմից գրավելու մասին,⁹⁶ Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ Իսավրիան վերագրավողը եղել է Օշին պայլը: Ընդ որում, նա ավելացնում է, որ պայլը վերատիրում է Տարսոնին նույնպես:⁹⁷ Կարծում ենք, որ Օշին արքայի մահից հետո հիվանդախնամ ասպետները, որոնք, հավանաբար, միջամտել էին Կիլիկիայի ներքաղաքական պայքարին, զրկվել էին Իսավրիայում իրենց վերջին հենակետերից: Պետք է նշել նաև, որ հիվանդախնամները օգտվում էին նաև Կիպրոսի թագավոր Յենրիի հովանավորությունից և նրանց միջոցով կիպրական արքունիքը կիլիկյան ներքաղաքական կյանքին ներագդելու ծանրակշիռ լծակ ունէր: Տարսոնի վերագրավումը ևս պետք է վերագրել Օշին պայլին, քանզի Օշին արքան բնավ կարիք չէր ունենա վերագրավելու պետության կենտրոնական հատվածում գտնվող Տարսոնը: Այսպիսով, կարելի է մասամբ համաձայնել Ղ. Ալիշանի հետ. Օշին պայլը վերջնականապես վտարեց հիվանդախնամ ասպետներին Իսավրիայից: Ավելին, մինչև նույն ժամանակ ներքին խռովությունները ճնշելով, նա վերստին տիրեց Տարսոնին: Բանն այն է, որ 1323 թ. դեռևս բավական ակտիվ քաղաքական կշիռ ունեին Լուզինյանների կողմնակիցները, որոնց օգնում էին հիվանդախնամները: Տար-

սոնի գրավումը, որը նշում է Ղ. Ալիշանը և վերագրում Օշին պայլին, ամենայն հավանականությամբ, առնչվում է հենց Լուզինյանների կողմնակիցների դեմ պայքարին, քանզի այն չէր գրավել մամուլքների արշավանքների ժամանակ: Այսպիսով, պետք է ենթադրել, որ Տարսոնի և Իսավրիայի վերագրավումները, կապված են եղել մեկ ընդհանուր ծախսոված հեղաշրջման փորձի հետ:

Շարունակելով իշխանության ամրապնդման քաղաքականությունը, Օշինը հասավ նրան, որ նույն 1323 թ. Լևոն IV-ի հրամանագրով նրան շնորհվեց նաև Պապեռոնը: Դժվար չէ պատկերացնել, թե ինչպես է մանկահասակ Լևոն IV-ը ստորագրել այդ հրամանագիրը, երբ իրական իշխանությունը պատկանում էր հենց Օշին պայլին: Օշին Կոռիկոսցու Իսավրիա կատարած արշավանքն առավել հավանական է նաև այն պատճառով, որ Իսավրիան արևմուտքից սահմանակից էր նրա տիրույթներին: Իսավրիայի վերանթարկեցումով և Պապեռոնի շրջանին տիրելով՝ Օշինը տեր է դառնում թագավորության ողջ արևմտյան շրջաններին՝ ավելի ևս ամրապնդելով, իր առանց այն էլ ամուր, դիրքերը: Եվ բնավ էլ պատահական չեն նրա ունեցած պաշտոններն ու տիտղոսները՝ Կոռիկոսի կոմս, ավագ պարոն, թագադիր, Իսավրիայի տեր, ավագ պայլ:

Օշինը, միաժամանակ, փորձում է ամրապնդել կապերը արևմտաեվրոպական երկրների հետ: Մասնավորապես, նա դիվանագիտական սերտ կապեր է պահպանում եվրոպական միապետերի և Հռոմի պապի հետ: Հովհաննես XXII-ը 1323 թ. ընդառաջելով Օշին Կոռիկոսցու խնդրանքին, Երուսաղեմի կաթոլիկ պատրիարքից պահանջում է պարզաբանել, թե արդյոք Կոռիկոսը հարմար է եպիսկոպոսական կենտրոն հաստատելու համար:⁹⁸ Իր այս քայլով Օշինը, անշուշտ, նպատակ ուներ, Լուզինյանների հետ մոտակա բախման ժամանակ ապահովել պապական աթոռի, եթե ոչ օժանդակությունը, ապա գոնե՝ չեզոքությունը: Նույն 1323 թ. Այասի ամ-

⁹⁵ Սիսուան, էջ 287:

⁹⁶ Այսպես է կարծում նաև Ս. Բոռնազյանը, ինչը մեր կարծիքով հիմնավորված չէ (տես Ս. Բոռնազյան, «Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից», Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, թիվ 3, էջ 178):

⁹⁷ Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 558:

⁹⁸ Սիսուան, էջ 340:

րությունների վերականգնման համար Հռոմի պապից ստացվեց երեսուն հազար ֆլորին, և անմիջապես սկսվեց Այասի բուռն վերականգնումը, որն անչափ կարևոր էր պետության համար: Երկրի տնտեսությունը աստիճանաբար սկսեց վերականգնվել: Նույն տարին պապը նամակով դիմում է Օշինին, Լեւոնին և ազնվականներին՝ հայտնելով, որ Ֆրանսիայի արքա Կարլոս IV Պեղեցիկը (1322–1328 թթ.) շուտով արշավանք է պատրաստում դեպի Սուրբ Երկիր:⁹⁹ Մինչ այդ, միջազգային առևտրի բնագավառում շարունակելով հայոց արքաների քաղաքականությունը, Օշինը 1321 թ. առևտրական նոր պայմանագրեր կնքեց ինչպես Վենետիկի, այնպես էլ՝ Մոնպելիեի հետ:¹⁰⁰

Ավագ պայլը մինչ այդ ամրապնդել էր իր դիրքերը նաև արքունիքում՝ 1321 թ. ամուսնանալով Օշին թագավորի երկրորդ կնոջ՝ Հովհաննայի հետ: Ահա հենց 1321 թվականից էլ պայլն իր քաղաքական հակառակորդների դեմ անցնում է հարձակման: Այդ փաստը հաստատում է նաև Լուզինյանների նկատմամբ կողմնակալ վերաբերմունք ունեցող Դարդելը. «Յորժամ պարոն Օշին էառ ի կնութիւն զբամբիշն (Հովհաննա Անժուացուն – Դ.Թ.) զառածաւ յանգթութիւն եւ զորս եղեալ էին ընդդէմ նորա՝ ետ սրախողխող առնել եւ զայլս հալածել յաշխարհէն»:¹⁰¹ Այսպիսով, Օշինին հաջողվում է ասպարեզից հեռացնել իր քաղաքական հակառակորդներին և հաղթող դուրս գալ իշխանության համար մղվող պայքարում: Ընդ որում, հակառակորդները թե՛ գահի նկատմամբ նկրտումներ ունեցող Լուզինյաններն էին ու նրանց համակիր հայ պարոններն ու հիվանդախնամ ասպետները և թե՛ անձամբ իր՝ պայլի քաղաքական հակառակորդները: Ինչ վերաբերում է թագավորի հորաքրոջ ընտանիքին ապա նույն 1323 թ. Ջաբելը և ավագ որդիները՝ Հուգոն և Հենրին սպանվում են: Ողջ մնացած Լուզինյան երկու երիտասարդ-

ները՝ Ջիվանը և Բոհեմունդը, հյուրընկալվում են Հռոդոսի հիվանդախնամ ասպետների մոտ: Դատելով եղած տվյալներից՝ Օշին պայլը հիմքեր ուներ զգուշանալու Ջաբելից և Լուզինյաններից ընդհանրապես: Այստեղ պայքարը միայն անձնական՝ Լուզինյանների և Օշինի միջև պայքար չէր, այստեղ բախվում էին ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական շահեր:

Առաջինը դավանաբանական հանգամանքն էր: Արդեն նշել ենք, որ Օշինը որոշակի դիվանագիտական քայլերի շնորհիվ կարողացավ հասնել պապականության, զեթ առերևույթ բարյացակամությանը: Սակայն, պապական աթոռը պետք է շարունակեր Կիլիկիայում իր հիմնական հենարանը համարել կաթոլիկ իշխաններին, իսկ Կիլիկիայում Ջաբելից ու նրա որդիներից բացի, առավել ազդեցիկ կաթոլիկ իշխաններ չկային: Օշինի քաղաքականությունը գործնականում հեռու էր կաթոլիկ եկեղեցու քաղաքականությունից: Սսի և Ադանայի ժողովներից անցել էին ոչ քիչ տարիներ, սակայն, դրանց որոշումների իրագործումն այդպես էլ մնում էր թղթի վրա: Սակայն պապական աթոռը ելնելով նաև սեփական շահերից հարկադրված էր հաշտվել ստեղծված իրականության և թագավորության փաստացի ղեկավարի առկայության հետ: Այստեղ, անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ Հովհաննես XXII պապի քաղաքականությունն Արևելքում, որը Կիլիկիան դիտարկում էր որպես քրիստոնյաների արևելք հետագա հնարավոր վերադարձի հիմնական հենարան:¹⁰² Ուստի և նա հարկադրված էր բավական զգուշավոր քաղաքականություն վարել Կիլիկիայում:¹⁰³

Ներքաղաքական պայքարն ուներ իր հստակ տնտեսական և քաղաքական պատճառները: Պայմանականորեն ասված երկու հակամարտ խմբավորումների՝ միարարների և հակամիարարների

⁹⁹ V. Langlois, Essai historique, p. 34.

¹⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 33:

¹⁰¹ Դարդել, գլ. ԻԳ, էջ 28–29:

¹⁰² Амин аль-Холи, стр. 14:

¹⁰³ Հովհաննես XXII-ից ավելի քան հարյուր թղթեր են հասել մեզ հասցեագրված Հայոց թագավորին, և կաթոլիկոսին (տե՛ս Գ. Ջարպիանալեան, Ուսումնասիրությունք հայ լեզուի եւ մատենագրութեան յԱրեւմուտս, Վենետիկ, 1895, էջ 19):

միջև միայն շղարշն էր դավանաբանական: Նրանց մի ստվար մասը դավանաբանական հարցի լուծման երկու ուղղություններից որևէ մեկին էր հարուժ` տնտեսական կամ քաղաքական շահերից ելնելով: Կարելի է որոշակի համեմատություններ անել XVI դարի Ֆրանսիայի կաթոլիկ լիգայականների և հուգենոտների ու Կիլիկիայի XIV դարի սկզբի միարարների և հակամիարարների պայքարների միջև: Այս երկու պատմական ժամանակաշրջանում էլ դավանաբանական կնճիռները վաղուց դադարել էին բախումների պատճառներ լինելուց: Դավանանքը ծառայում էր միայն որպես արտաքին շղարշ` քաղաքական նպատակների իրականացման համար: Եվ ահա, Օշին պայլի, կամ որ այդ ժամանակ նույնն էր կենտրոնական իշխանության դեմ բարձրացված խռովությունը կամ ապստամբությունը, որի մասին մեզ հաղորդում է Զ. Դարդելը, նպատակ է ունեցել իշխանության բերել Լուզինյաններին: Սրան կիստեղծ տնտեսական դաշտի վերաբաժանումը: Բացի այդ, Լուզինյանների և Օշինի պայքարի արդյունքում կարող էր երևան գալ նաև գահաժառանգման հարց: Օշին պայլն այդպիսի նպատակ` այսինքն, մանկահասակ Լևոնին ասպարեզից հեռացնելու խնդիր չուներ: Օշինը, եթե անգամ այդպիսի ցանկություն ունենար, ապա դա կաներ Լուզինյաններին չեզոքացնելուց հետո, որը նա չարեց: Բացի այդ, տվյալ պարագայում անիմաստ կլիներ նրա դատեր ամուսնությունը Լևոնի հետ: Ինչ վերաբերում է Լուզինյաններին, ապա վերջիններիս համար լիովին շահավետ կարող էր լինել մանկահասակ արքայի մահը, որը, կարող էր նրանց համար ճանապարհի հարթել դեպի գահ:

Օշինը չբավարարվեց միայն պապական աթոռի և մոնղոլների հետ սերտ շփումներով: Նույն 1323 թ. նա և նորընտիր կաթողիկոս Կոստանդինը նամակով դիմեցին Բյուզանդիային: Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի պատասխանից պարզ է դառնում, որ հայոց արքունիքն օգնության խնդրանքով դիմել էր մամլուքներին դաշնակից կայսրությանը: Փոխարենը, արքունիքը և կաթողիկոսը խոս-

տանում էին միավորել երկու եկեղեցիները: Բյուզանդական արքունիքը համաձայնվեց և իր պատվիրակներին ուղարկեց Եգիպտոս:¹⁰⁴ Սակայն, ինչպես հայտնի է, հայկական և հունական եկեղեցիների միությունն այդպես էլ տեղի չունեցավ:

Ջաբելի և նրա որդիների սպանության լուրը Կիպրոսում թշնամաբար է ընդունվում: Թեև Կիպրոսի թագավոր Զենրի II-ը բնավ դժգոհ չէր իր քաղաքական հակառակորդների մահվան համար, սակայն, երկու երկրների հարաբերությունները շիկանում են մինչև բախման աստիճան:¹⁰⁵

Այնուամենայնիվ, Դովհանենա XXII-ին հաջողվում է 1323 թ. հաշտեցնել երկու երկրների գահակալներին: Քահանայապետը կարողանում է ոչ միայն հաշտեցնել կողմերին, այլև հասնում է նրան, որ երկու պետությունների միջև կնքվում է դաշինք:¹⁰⁶ Այն փոխադարձ ռազմական օժանդակության պայմանագիր էր` ընդդեմ արտաքին վտանգի: Սակայն, ինչպես երևում է, այդ դաշինքը երկար չի գործել. Դ. Ալիշանը, դարձյալ առանց աղբյուրը նշելու, «Սիսուան»-ի «Ժամանակագրական ցանկ»-ում 1327 թ. դիմաց նշում է. «Խնդակցի ընդ թագաւորին Կիպրոսի վասն հաշտութեանն ընդ Զայոց»:¹⁰⁷ Ցավոք, այլ տեղեկություններ չկան հայ-կիպրական այս լարված իրավիճակը պարզաբանելու համար: Կարելի է միայն ենթադրել, որ կիպրական արքունիքը շարունակում էր Կիլիկիայի կենտրոնական իշխանությունից դժգոհ տարրերին հովանավորելու քաղաքականությունը:

Ջաբելի սպանությունից հետո սակայն քաղաքական պայքարը Կիլիկիայում չդադարեց: Հայ-կիպրական 1323 թ. հաշտությունից հետո քաղաքական լարվածությունը միարարների և հակա-

¹⁰⁴ Զ. Բարթիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի Հայկական պետության եվ Բյուզանդիայի փոխարաբերությունների մասին, «Հայ-Բյուզանդական հետազոտություններ», հ. Ա, էջ 35:

¹⁰⁵ Fr. Tournèbize, p. 232.

¹⁰⁶ Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 558, Boase, p. 127, Hill, p. 267:

¹⁰⁷ Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 558:

միարարների ու այդ անվանումներով իրենց քաղաքական շահերը հետապնդող աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավի միջև, ոչ միայն չթուլացավ, այլև՝ նոր թափ ստացավ:

Այս շրջանում Կիլիկիայի արքունիքի և Հռոմի պապի միջև շարունակվում էին ակտիվ նամակագրական և դիվանագիտական կապերը: Չնայած պաշտոնապես այդ նամակները հղված էին Լևոն IV-ին, և դրա պատասխանները գրված էին նույնպես նրա անունից, սակայն, դժվար չէ կարծել, որ այդ կապերը ևս գտնվում էին Օշին պալլի վերահսկողության ներքո:

Օշին պալլի կառավարումը, որն ընթացավ փոթորկուն քաղաքական պայքարում ընդհատվեց 1329 թ.: Այդ թվականին Լևոն IV-ը բոլորեց իր քսան տարին: Փաստորեն, նա արդեն չափահաս էր համարվում պետության կառավարման դեկն իր ձեռքը վերցնելու համար: Օշին Կոռիկոսցին պետք է հրաժարվեր իր վրա դրված խնամակալի պարտականություններից և բավարարվեր միայն թագավորահայր պատվատիտղոսով:¹⁰⁸ Կարծում ենք, որ հենց այդպես էլ եղել էր, քանզի նրանք (այսինքն Օշին և Կոստանդին խնամակալ եղբայրները) Լեւոնին սպանելու և գահին տիրանալու ցանկություն ունենալու դեպքում, այդ կանեին ավելի վաղ:¹⁰⁹ Նման նախադեպ Կիլիկիայում եղել էր, երբ 1169 թ. մանկահասակ Ռուբենի «անսպասելի» մահն ապահովեց Մլեհի իշխանության գալը: Օշինը և եղբայրը պետք է որ հրաժարված լինեին պալլությունից: Դա էր ենթադրում նաև օրենքը, սակայն, իրենց հեղինակությամբ, ազդե-

¹⁰⁸ Լ. Տեր-Պետրոսյանի կարծիքով «...Բնական է ենթադրել, որ նա (Օշին պալլը – Դ.Թ.) միջոցներ պիտի ձեռնարկեր դրանք (իշխանությունը և ձեռք բերված հարստությունը – Դ.Թ.) պահպանելու համար՝ չխորշելով անգամ Լեւոնին գահընկեց անելու և Հայոց թագավորությանը տիրելու բռնի փորձից» (տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 404):

¹⁰⁹ Հետադրեք իր է, որ 1330 թ. հիշատակվում է Օշինի և Կոստանդինի չորրորդ եղբայրը՝ Վասիլը, որը Լևոն IV-ի հետ 1330 թ. Երուսաղեմ է գնում. նա հիշատակվում է որպես Սիմոնկլայի տեր, արքայի քեռի, բողլեր, Վասիլ (տե՛ս Դ.Թ. Սաւաւմեանց, Երուսաղեմի պատմութիւն, հատոր I, Երուսաղեմ, 1931, էջ 513):

ցությամբ և զբաղեցրած պաշտոններով նրանք իրական խոչընդոտ էին երիտասարդ Լևոն IV-ի քաղաքականության ազատության համար: Եվ ահա. «Ի ԶՀԹ թվին առաքեաց թագաւորն Լեւոն զօրս ի յՍտանոյ՝ եւ ըմբռնեաց զՕշին տէրն Կոռիկոսու՝ եւ զեղբայր նորին զԿոստանդին գունդստապլն՝ եւ եսպան ի սաղրելոյ իշխանացն՝ եւ ի քսու արանց՝ եթ խորհեալ են բառնալ զքեզ՝ եւ ինքեանք թագաւորել...»:¹¹⁰ Սմբատ Գունդստաբլի Շարունակողը որոշ մանրամասներ է հաղորդում եղբայրների ձերբակալման և մահապատժի վերաբերյալ. «Ի թուին 778 Յունվարի քսան եւ վեցն յանկարծ առաքեաց պատանին Լեւոն՝ թագաւորն հայոց, իշխանք սակալ հեծելով վասն բռնելոյ Գունդին Կոռիկոսոյ եւ իւր եղբօրն: Եւ դիպեցան յՍտանոյ սահմանքն Գունդին, որ առ թագաւորն երթայր հինգ մարդով, եւ բռնեցին զինքն եւ դարձուցին յետ, եւ դրին յարգելք ի յեկեղեցին սուրբ Մօրօթու ի մոտ Ստանոյ: Եւ գնաց հեծեալն ու բռնեց զեղբայրն Գունդին ի գեղն տղայ Լեւոնին զգունդստապլն, եւ բերին յՍտանայ, եւ մեկ օրն սպանին զերկուսն»:¹¹¹ Սմբատի Տարեգրքի Շարունակողի շարադրանքից պարզ նկատվում է, որ ոչ Կոստանդինը, ոչ էլ, առավել ևս Օշինը տեղյակ չեն եղել նախապատրաստվող ձերբակալությանը, քանզի շարադրողն ինքն է շեշտում ձերբակալության հանկարծակիությունը: Բացի այդ, Օշինը եթե տեղեկացված լիներ նախապատրաստվող իրադարձության մասին հինգ հոգով չէր ուղևորվի արքունիք:

Երկու հաղորդումների տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, էական չէ: Դրանք վերաբերում են միայն եղբայրների առանձին ձերբակալությանը: Ինչ վերաբերում է հիշատակվող Սբ. Մօրօթու վանքին, ապա այդպիսի անվանումով հայկական վանք մեզ հայտ-

¹¹⁰ Սամուէլ Անեցի, էջ 158, տե՛ս նաև Մանր Ժամանակագրություններ, հ I, էջ 88, էջ 100:

¹¹¹ Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 131, Պարզ չէ, թե որ աղբյուրից է վերցրել Օշինին թունավորումով սպանելու փաստը Կ. Մութաֆյանը (տե՛ս Կ. Մութաֆյան, նշվ. աշխ., էջ 464):

նի չէ: Ուստի մնում է համաձայնել Ղ. Ալիշանի այն ենթադրությանը, որ դա կարող է լինել միաբնակ ասորական վանական համալիր:¹¹²

Այդքան անսպասելի ձերբակալությունն ու հապշտապ մահապատիժը վկայում են, որ երկու հեղինակավոր պետական ու ռազմական գործիչների քաղաքական ասպարեզից հեռացման հապաղումը Լևոնի համար կարող էր անցանկալի հետևանքներ ունենալ: Այլապես այն մեղադրանքները, որ հնչեցին մահապատիժից հետո կհնչեին Սսում հրապարակավ՝ դատավարության ընթացքում կամ էլ հրապարակային մահապատժի ժամանակ՝ ինչպես և ընդունված էր: Սակայն, այդ ամենը տեղի չունեցավ, ավելին՝ նրանք սպանվեցին վաղուց: Ուստի տեղի ունեցածը քաղաքական հեղաշրջում էր:

Հեղաշրջմանը նախորդող ժամանակահատվածում արքունիքում հավաքվել էին Օշինի անձնիշխան քաղաքականությունից դժգոհ իշխաններ, որոնց խորհուրդներով էլ, ինչպես նշում են պատմիչները այն կատարվեց:¹¹³ Սամուել Անեցու Շարունակողի հիշատակած մեղադրանքից բացի, ըստ որի իբր Օշինը կամենում էր ինքը թագավորել, Հ. Դարդելն ավելացնում է. «...պատմեցին գշարութիւն և զնենգութիւն և զորս արարեալ էր պարոնին Օշնի (Օշին թագավորին) և թէ ո՛րպէս առեալ էր ի կնութիւն զղշխոյն Յովհաննա զմօրու արքայի, հարեալ ի սէր անդստին ի ժամանակէ անտի յորում ած զնա ի Նէապոլսոյ ի Հայաստան. թէ այսու իսկ յաղազաւ՝ սպանեալ էր զհայրն արքայի, արբուցեալ նմա դեղ մահու, որպէս ասէր բան...»:¹¹⁴ Փաստորեն, Օշին պայլիկն մեղադրանքներ էին առաջադրվում, որոնք ունեին ավելի քան տասնամյա վաղեմություն: Նախ, նա պղծել էր արքայական ընտանիքը՝ սիրահետելով Օշին արքայի կնոջը, ապա թունավորել էր արքային, ամուսնացել

թագուհու հետ, և նույնիսկ փորձել էր սպանել Լևոն IV-ին: Այդ ամենին, անշուշտ, պետք է ավելացնել ևս մեկ «հանցանք»՝ կատարված Օշին պայլիկողմից դա Ջաբելի և նրա ավագ որդիների սպանությունն էր: Հավելենք, որ այս «հանցանքը» հայ աղբյուրների կողմից որպես այդպիսին չի ընկալվում: Դա ևս խոսում է Լուզինյանների նկատմամբ կատարված հաշվեհարդարի հայ իրականության մեջ ընկալելի լինելու մասին:

Սմբատ Գունստաբլի Շարունակողը ևս Օշին պայլիկ հանցանքներին հավելում է հետևյալը. «...Պատճառք զայս դրին թէ՛ յետ մահուան Օշին թագաւորին շատ բերդեր ապրանք առին, որ չէր իւրեանց սահմանով ապրանք. եւ այլ շատ բան ասացին փոքր մարդիկն վասն նոցա, ինչվի սպանել տուին, որ զճշմարիտն Աստուած գիտէ»:¹¹⁵

Այստեղ պատմիչը նույնպես հաստատում է իր կասկածները այդ մեղադրանքների իրավացիության վերաբերյալ: Բացի այդ հաջորդ տողում նա հաստատում է այդ մեղադրանքների անհիմն լինելը՝ փորձելով արդարացնել Լևոն IV-ին թափված անմեղ արյան համար. «Եւ Լեւոն թագաւորն անմեղ է ի նոցա արեւնէն. որոց ողորմեսցի նոցա Աստուած»:¹¹⁶ Իրոք, դժվար չէ նկատել այդ մեղադրանքների շինծու լինելը, նախ՝ դա հաստատում են իրենք՝ պատմիչները, արգահատելի խոսքեր ուղղելով այն իշխաններին, որոնց խորհուրդներով տեղի ունեցավ նշված սպանությունը:¹¹⁷ Վերն արդեն նշվեց, որ 1320 թ. Օշին թագավորը մի քանի ամիս տևած հիվանդությունից հետո մահացավ: Ուստի արքայի թունավորման վարկածը շինծու է, մանավանդ, որ Օշին արքան ինքը մահվանից առաջ Օշին Կոռիկոսցուն նշանակել էր խնամակալ: Այդ փաստը խոսում է միայն թագավորի առ Օշին Կոռիկոսցին տածած վստահության մասին: Հովհաննա թագուհուն սիրահետելը դեռևս Օշին

¹¹² Սիսուան, էջ 260:

¹¹³ Սամուել Անեցի, էջ 158, Դարդել, գլ. ԻԵ, էջ 30:

¹¹⁴ Դարդել, գլ. ԻԵ, էջ 30:

¹¹⁵ Սմբատ, Տարեգիրք, էջ 131:

¹¹⁶ Նույն տեղում:

¹¹⁷ Սամուել Անեցի, էջ 158:

արքայի կենդանության օրոք պետք է, որ հորինված լինի, որի համար հիմք է ծառայել նրա ամուսնությունն Օշին պայլի հետ: Օշինի թագավոր դառնալու իրական հնարավորությունների մասին վերնարդեն խոսել ենք և կարծում ենք, որ այդ մեղադրանքը ևս հիմնազուրկ է: Միակ իրական մեղադրանքը պետական բերդերի յուրացման փաստն էր: Հնարավոր է, որ Օշինը տիրած լինելու նաև այլ ամրոցների և տարածքների, սակայն, ցավոք, դրանք ճշտելու համար համապատասխան աղբյուրներ չկան:

Մահապատժից հետո, որն իրականացվեց 1329 թ. հունվարի 27-ին, Օշին Կոռիկոսցու գլուխը հանձնվեց մամլության արքունիքի միհմանդար (արքունիքի ընդունելություններ կատարող գլխավոր պաշտոնյա) Էմիր Շահաբադդին Ահմադ Մուհամմեդին: Վերջինս պայլի գլուխը ուղարկեց Կահիրե: Այս քայլով Լևոն IV-ը վերահաստատեց իր վասալական կախվածությունը մամլության պետությունից:¹¹⁸ Կոստանդին զունդստաբլի գլուխը ուղարկվեց Աբու-Սալիդ իլխանին՝ Թավրիզ:¹¹⁹ Դրանով էլ Լևոնը ցուցադրեց իր հպատակությունն իլխանությանը: Այդ քայլով Լևոն IV-ը հարևան երկու մահմեդական տերություններին հասկացրեց, որ Կիլիկիայի թագավորության արտաքին քաղաքականությունը փոփոխություններ չի կրում: Լևոնը, սակայն, չի բավարարվում միայն եղբայրների սպանությամբ: Նրա հրամանով սպանվում է նաև իր կինը՝ Օշին պայլի դուստր Ալիթ թագուհին: Սրանով Լևոնն ուզում էր ձերբազատվել նախորդ վարչակարգից մնացած վերջին անձից, որը հետագայում կարող էր ինչպես խժժությունների, այնպես էլ իր քաղաքականությունից դժգոհ խմբավորման շարժիչ ուժ դառնալ: «Էսպան եւ

¹¹⁸ Արաբական աղբյուրները, էջ 248, Սամուէլ Անեցի, էջ 158, Մանր Ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 88: Բացի այդ, ինչպես գիտենք Լևոնը նաև ամենամյա հարկ էր վճարում Եգիպտոսին (տես Իբն Ի Բատտուտա, Քաղեց և թարգմ. Հ. Անառյանը, Երևան, 1940, էջ 9):

¹¹⁹ Սամուէլ Անեցի, էջ 158:

զթագուհին իւր յաղագս աղտեղի գործոց նորա»:¹²⁰ Կարծում ենք, որ թագուհու անվայել կենսաձևի մասին մեղադրանքը ևս չիմծու է եղել:

Հաջորդ տարի Լևոնը ուխտի գնաց Երուսաղեմ, այնուհետև մեկնեց Քրաք ամրոց: Այս ուխտագնացությունը, բացի «մեղքերի թողություն ստանալու» ակնկալիքից, ունեցել է նաև սուլթանին մեկ անգամ ևս իր հավատարմությունը հայտնելու նպատակ:¹²¹ Սակայն, որքան էլ Լևոն IV-ը շրջակա մահմեդական տերություններին փորձեր համոզել, որ իր քաղաքականությունը անփոփոխ է մնացել, այնուամենայնիվ, ստիպված էր որոշակի վերակառուցումներ կատարել վարվող արտաքին քաղաքականության մեջ:

1.2. Հայոց թագավորությունը Լևոն IV-ի միանձնյա կառավարման շրջանում

Օշին Կոռիկոսցուն ասպարեզից հեռացնելով Լևոնը՝ ի դեմս Լուզինյանների, կարողացավ գտնել քաղաքական հենարան: Չնայած Կիլիկիայում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը կաթոլիկ երկրների կողմից չէր դատապարտվել, այնուամենայնիվ, սխալ է միանշանակ պնդել, թե Օշին պայլը վարել է հակակաթոլիկ քաղաքականություն՝ իբրև դրանով փորձելով հաշտվել մամլության սուլթանության հետ:¹²² Վերը շարադրածից արդեն պարզ է, որ Օշինը բավական զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում: Ըստ էության ակնկալելով Եվրոպայի օգնությունը, նա շարունակեց Հայոց արքաների որդեգրած արտաքին քաղաքականության նույն ուղեգիծը:

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²¹ Տ. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1931, էջ 512:

¹²² Ա. Գալստյան, Կիլիկյան Հայոց թագավորության կործանման հարցի շուրջ, ՀիւսՅ ՊԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1971, N 9, էջ 54:

Սիւնույն ժամանակ հիմնավորված չէ նաև այն կարծիքը, որ Օշինը սպանվեց միարարների խորհրդով,¹²³ քանզի նրա ներքին քաղաքականությունից դժգոհ էին և՛ իշխանները, և՛ ինքնուրույնության ձգտող Լևոնը:

Քաղաքական հենարան փնտրելով միարարների խմբավորման մեջ՝ Լևոնը, բնականաբար, պետք է ընդառաջ գնար նրանց ցանկություններին, որոնցից առաջինն էլ՝ Ջաբել և Ամորի Լուզինյանների ողջ մնացած երեք որդիներից երկուսի՝ Ջիվանի և Բոհեմունդի վերադարձն էր Կիլիկիա: Դա տեղի ունեցավ 1330 թ. մամլուքների արշավանքից հետո: Լուզինյան եղբայրներին տրվեցին երկրի բարձրագույն պաշտոնները: Ջիվանը՝ որպես ավագ, նշանակվեց պալլ, այնուհետև գունդստաբլ, իսկ կրտսերը՝ Բոհեմունդը, ստացավ Օշին Կոռիկոսցու կալվածքները՝ Կոռիկոսի կոմսի տիտղոսի հետ միասին:

Լուզինյան եղբայրները, վերադառնալով Կիլիկիա, խնամիական կապերով առավել սերտ կապեր հաստատեցին երկրի վերնախավի հետ: Մասնավորապես Բոհեմունդն ամուսնացավ Բալդուին Նորեցի մարաշախտի դստեր՝ Էփեմիայի հետ: Իր հերթին ավագը՝ Ջիվանը, ամուսնացավ վրաց թագավորի դստեր՝ Սուլթանի հետ: 1331 թ. Լևոնն ինքը ամուսնացավ Սիցիլիայի արքա Ֆրեդերիկո II-ի դստեր՝ Կոնստանսի հետ:¹²⁴ Վերջինս եղել էր Կիպրոսի արքա Դենրիի կինը, և այրիանալով՝ վերադարձել էր Սիցիլիա: Այս քայլով Լևոնը ձգտում էր էլ ավելի ամուր կապերով կապվել եվրոպական արքունիքների հետ՝ փորձելով դրանով գտնել հենարան, երկրի ներքին և արտաքին կայունության համար: Սակայն, միայն դրանով չէր պայմանավորված Լևոնի ամուսնությունը: Դ. Դարդելը

¹²³ Ս. Բոռնազյան, Կիլիկյան Դավթական թագավորության գոյամարտը XIV դարում և անկումը, Դայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 774:

¹²⁴ 1329–1330 թթ. երկու անգամ Սիցիլիա է մեկնում Դեթում Նորեցին Լևոն թագավորի համար Սիցիլիայի Ֆրեդերիկո թագավորի դստերից մեկի ձեռքը խնդրելու համար (տե՛ս Դեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաշախտի ժամանակագրությունները, էջ 193):

նշում է, որ Կիպրոսի Դենրի արքայի մահից հետո. «...թողեալ էր նմա (այսինքն Կոստանցիայի) ի տուայր կալուածս հողոյ, որ բերէին ամի եօթանասուն հազար արծաթոյ դահեկանս Կիպրոսի: Եւ վասն տուայրին այնորիկ խնդրեաց զնա Լեւոն ի կնութիւն...»:¹²⁵ Դա փոքր գումար չէր, մանավանդ, որ պետության ֆինանսական վիճակն անընդմեջ կրկնվող արշավանքների հետևանքով խիստ ծանրացել էր: Դետաբար, Լևոնի հաշվենկատ ամուսնության մասին Դ. Դարդելի վերը նշված կարծիքը, ընդունելի է:

Կոստանդին սպարապետի սպանությունից մինչև Ջիվան Լուզինյանի սպարապետ նշանակվելը, այդ պաշտոնում հիշատակվում է Սմբատի որդի Լևոնը. «...ի թագաւորութեան Լեւոնի, եւ յասպարապետութեանն որդւոյ Սմբատա՝ Լեւոնի սրբասիրի և բարեպաշտի»:¹²⁶ Դիշյալ վկայությունը գրված է 1330 թ. մի Մաշտոցի հիշատակարանում: Ցավոք, այլ սկզբնաղբյուրներում Լևոն սպարապետի մասին որևէ հիշատակության չենք հանդիպում: Ավելին, նրա անունը բացակայում է նաև Սմբատ Գունդստաբլի Տաթեգրքի Շարունակողի Դայոց սպարապետների ցանկում:¹²⁷ Սակայն ձեռագրի հիշատակարանում սպարապետի անձի հիշատակումը, որքան էլ որ արտառոց լինի, այնուամենայնիվ, կարծում եմք, որ այն ստույգ է: Միանգամայն հավանական է, որ մեկ կամ երկու տարի, մինչև Լուզինյան եղբայրների վերադարձը Կիլիկիա, սպարապետության պաշտոնը ստանձնած անձը ուղղակի հիշատակված չլինի Սմբատ Գունդստաբլի սպարապետների դասաշարում, մանավանդ, որ այն նաև թերի է:

Դեռևս Լևոն I-ի կառավարման շրջանից, ավելի քան հարյուր տարի, սպարապետության գործակալությունը գտնվում էր Դեթում-

¹²⁵ Դարդել, գլ ԻԴ, էջ 30:

¹²⁶ ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 224:

¹²⁷ Սմբատ, Տարեգիրք էջ 137, Langlois, La tresor des chartes, p. 44, Ս. Բոռնազյան, Սոցիալ տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում, էջ 65:

յան ընտանիքի ծնեքուն: Կոստանդին Կոռնիկոսցուց հետո 1329 թ. ընթացքում այդ պաշտոնը վարել է վերոհիշյալ Լևոնը, որը, հաշվի առնելով ընդունված ավանդույթները, պետք է, որ նույն՝ Դեթուժյանների արքայատոհմից սերած լիներ: Լևոնի անձը ճշտելու համար փաստեր չկան: Մնում է կարծել, որ նա Սմբատ անունով մեզ հայտնի երկու Դեթուժյաններից կամ Սմբատ թագավորի, կամ էլ Սմբատ Գունդստաբլի թոռ Սմբատի որդին է եղել: Վերջին վարկածն առավել հավանական է, հաշվի առնելով, որ նշված անձի պապը և հայրը զբաղեցրել են սպարապետության պաշտոնը: Քանի որ Լևոն սպարապետի անվանն այլևս չենք հանդիպում, մնում է ենթադրել, որ նա պաշտոնավարել է մեկ-երկու տարի և պաշտոնանկ է արվել կամ սպանվել է մամլուքյան 1330 թ. արշավանքի ժամանակ:¹²⁸

Օշինի սպանության հաջորդ տարում մամլուքները խախտում են 1323 թ. ի վեր պահպանվող խաղաղությունը:¹²⁹ Հակառակորդի զորքերի հարվածն, ինչպես և 1320 թթ., ուղղված էր Այասի դեմ: Հայկական արքունիքին հաջողվել էր շատ կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնել Այասը: Քաղաքի վերականգնումից բացի, հաշվի առնելով մամլուքների արշավանքն Այասի վրա, պետք է ենթադրել, որ այն վերականգնել էր նաև իր առաջնակարգ դերը լեանտյան առևտրում: Սակայն, այս անգամ մամլուքներն Այասի մոտ լուրջ պարտություն են կրում՝ տալով հսկայական կորուստներ:¹³⁰ Սա հայկական զորքերի կողմից ծեռք բերված մեծ հաղթանակ էր, որը, սակայն, չփոխեց ոչ մամլուքյան սուլթանության մտադրությունը, և ոչ էլ փրկեց երկիրը հետագա ավերածություններից: Մամլուքյան զորքերի արշավանքը կրկնվեց հաջորդ՝ 1331

¹²⁸ Կարծում ենք, որ այս Լևոնը կարող էր լինել 1367 թ. հիշատակված Բագուն Բագունենց գունդստաբլի հայրը, որի անունը նույնպես Լևոն էր:

¹²⁹ Գ. Բարթիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի Հայկական պետության եվ Բյուզանդիայի փոխարաբերությունների մասին, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 34:

¹³⁰ Դ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 558:

թ: Այս անգամ նրանց հաջողվեց տիրել նաև Այասին, որտեղից նրանք հեռացան՝ ավերելով և կողոպտելով այն: Դա ևս մեկ անգամ վկայում է, որ մամլուքներին անհանգստացնում էր ծովային առևտրի մեջ Ալեքսանդրիայի հետ մրցակցությունում Այասի աճող դերը:

Հենց մամլուքյան 1330–1331 թթ. արշավանքներն էլ արմատապես փոխեցին Լևոն IV-ի արտաքին քաղաքականությունը: Նա վերականգնեց այն՝ մամլուքյան սուլթանության դեմ կազմակերպվելիք պաշտպանության հիմնադրույթի վրա:

Իլխանությունն, այդ ժամանակ, արդեն ոչնչով չէր կարող օգնել՝ դեռևս ձևականորեն իրեն դաշնակից համարվող, Հայոց թագավորությանը: Հայ-մոնղոլական դաշնակցության վերջին հույսերը մարեցին Աբու-Սայիդ իլխանի մահից հետո (1335 թ.), երբ Իլխանությունը մի քանի տարվա ընթացքում փաստացիորեն դադարեց գոյություն ունենալուց:¹³¹

Լևոնի շփումները պապական և, ընդհանրապես, եվրոպական արքունիքների հետ, սկսվել էին դեռևս 1320 թթ., սակայն, 1330–1331 թթ. մամլուքյան արշավանքները նրան ստիպեցին զինական և դրամական օգնության ակնկալիքով էլ ավելի ակտիվացնել դրանք: Մինչ այդ, դեռևս 1327 թ., Օշին պայլն ու Լևոնը, օգնության խնդրանքներով, երկու պատվիրակություն էին ուղարկել Ավինյոն:

Եվրոպական արքունիքներում այդ տարիներին խաչակրաց արշավանքի գաղափարը շարունակում էր գերիշխող մնալ: Փարիզում 1330 թ. հանդիպում են Ֆրանսիայի, Բոհեմիայի և Նավարրաի թագավորները, Բուրգունդիայի և Բրաբանտի դքսերը, որտեղ որոշվում է համատեղ արշավանք կազմակերպել դեպի Սուրբ Երկիր:¹³² Հաջորդ՝ 1331 թ. Ֆրանսիայի արքա Ֆիլիպ VI Վալուան (1328–1350 թթ.) սկսում է արշավանքի նախապատրաստական աշխա-

¹³¹ Լ. Բաբայան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13–14-րդ դարերում, Երևան, 1964, էջ 342:

¹³² Histoire des croisades, t. V, p. 235.

տանքները:¹³³ Նույն՝ 1331 թ. մամլուքյան արշավանքի ժամանակ, Լևոնը Եվրոպա է ուղարկում հաջորդ պատվիրակությունը, որը ղեկավարում էր Մամեստիայի արքեպիսկոպոս Ստեփանոսը: Պատվիրակությունը սկզբում այցելում է Ավինյոն, որտեղ պապից ստանալով նամակներ՝ ուղղված Ֆրանսիայի արքա Ֆիլիպ VI Վալուային, ուղևորվում է Փարիզ:

Պետք է նշել, որ XIV դարի 30-ական թթ. սկզբին խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու հնարավորությունները բավական իրական էին թվում: Եվ Յովհաննես XXII-ը, որը պապական աթոռին բազմած ամենաեռանդուն հովվապետներից մեկն էր, և՛ Ֆիլիպ VI-ը լրջորեն նախապատրաստվում էին խաչակրաց արշավանքին: Այս անգամ Լևոն IV-ի պատվիրակները ձեռնունայն չեն վերադառնում. Ֆիլիպ VI-ը Լևոնին է տրամադրում տասը հազար ֆլորին: Արքան տրամադրում է նաև հազար ֆլորին՝ մամլուքների ավերածություններից տուժած ամրությունները վերականգնելու համար: Բացի այդ, Ֆրանսիայի թագավորը Լեւոնին՝ «իր եղբորը», ուղղված նամակում հավաստում է իր հաստատակամությունը, որ «ուղարկելով հազար ֆլորին գումար, նպատակ ունի օգնել հայերին՝ վերականգնելու նրանց ամրությունները», «քանզի Ավետյաց երկիր արշավելու համար Կիլիկիան ամենահարմար հանգրվանն է»:¹³⁴ Պատվիրակները վերադարձին ևս մեկ անգամ տեսակցում են Յովհաննես XXII-ին, որը նորից հավաստում է՝ հայերին օգնելու հարցում պապական աթոռի վճռականությունը: Դեսպաններին ճանապարհելիս պապն իր կողմից 30 հազար ոսկի է տրամադրում նրանց: Ամտարբեր չէր նաև Անգլիայի թագավոր Էդուարդ III-ը (1327–1377 թթ.), որը, նույն 1332 թ. Ֆրանսիայի արքայի հետ համատեղ, խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու հանգամանքների ճշտման համար դեսպանություն է ուղարկում Փարիզ:¹³⁵ Նույն-

իսկ Շոտլանդիայի թագավոր Ուիլյամ (Գիյոմ) Դուգլասը հանդես եկավ արշավանք կազմակերպելու ծրագրով:¹³⁶

Բացի կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդի քաղաքական սթափ հայացքներից, որը փորձում էր ցանկացած գնով նեցուկ լինել Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում վերջին մայրցամաքային քրիստոնյա պետությանը կարևոր դեր է խաղացել նաև կիլիկյան արքունիքի և հայ հոգևոր վերնախավի քաղաքականությունը: Անշուշտ, և՛ Լևոնը, և՛ Հակոբ Բ Տարսոնացի կաթողիկոսը (1327–1341 թթ., 1355–1359 թթ.), որոնք մեր պատմության մեջ հիշատակվում են որպես միարարներ, ունեին իրենց ուրույն քաղաքական ծրագրերը: Նրանք կարևորում էին պետության անվտանգությունը և դրան հասնելու համար պատրաստ էին նույնիսկ դավանաբանական գիշումների:

1332 թ. պապը դիմում է Ֆրանսիայի, Նավարրայի, Արագոնի, Զեխիայի և այլ պետությունների արքաներին՝ կոչ անելով օգնության գնալ Հայոց թագավորին: Այս չորս պետությունների առաջնորդները նույնիսկ համաձայնության են գալիս միմյանց հետ: Պապական նվիրակները ևս հրաման են ստանում քարոզելու խաչակրության գաղափարները եվրոպական երկրներում: Եվ իրոք, Արևմտյան Եվրոպայում ակտիվորեն ծավալվում է նոր խաչակրության գաղափարը: Թվում էր, որ նոր արշավանքի իրականացումը մոտ ապագայի խնդիր է:

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, պետության ֆինանսական վիճակը նույնպես ծանր էր: Այսպես, 1332 թ. Յովհաննես XXII-ը դիմում է հիվանդախնամներին՝ կոչ անելով՝ գնել Կիլիկիայի արևմուտքում գտնվող Սիկ և Անտիոքեակ (Անտիոք Կրագյան) բերդաքաղաքները:¹³⁷ Պետք է նշել, որ այդ բերդաքաղաքների գնման առաջարկով առաջինը դիմել էր Հալեպի (Բերիայի) ամիրը, որին, սակայն, Լևո-

¹³³ Bibliotheque des croisades, t. II, Istoria di Matteo Villani, p. 624.

¹³⁴ V. Langlois, Essai historique, p. 34, Tournabize, p. 652.

¹³⁵ Bibliotheque des croisades, t. II, Chronique de Jean XXI, p. 883.

¹³⁶ Նույն տեղում, Gestes des Archeveques de Treves, p. 340.

¹³⁷ Tournabize, p. 652.

նը մերժել էր: ¹³⁸

Ղ. Ալիշանն այս փաստը բացատրում է դրանց Լևոնի բուն տիրույթներից կտրված լինելու հանգամանքով, քանի որ 1330–1331 թթ. արշավանքի ժամանակ Կալիկադնոսի հովիտը նվաճվել էր թուրքմենների կողմից: Այդ բերդերը, ի վերջո, գրավվեցին Կիպրոսի թագավոր Յուզո IV-ի (1324–1359 թթ.) կողմից, քանզի դրանք շատ հարմար ռազմական հենակետեր էին՝ Կիլիկյան ծովափում հաստատվելու Կիպրական թագավորի ծրագրի համար: ¹³⁹ Այսպիսով, Կիլիկիայի Չայոց թագավորությունը Կալիկադնոս գետից արևմուտք ընկած տարածքները վերջնականապես կորցրեց 1330–1335 թթ. միջակայքում:

Կիլիկիայում իրենց քաղաքական նպատակներն իրագործելու համար հայկական արքունիքը և Չակոբ կաթողիկոսը դավանաբանական հարցերում զիջումներ կատարեցին: Միա այդ ժամանակներից է ծավալվում այսպես կոչված աղթարմայությունը, որն առավելապես տարածում գտավ Կիլիկիայում:

Մ. Օրմանյանը տալիս է աղթարմայականների նկարագիրը, որոնք, ըստ էության, կաթոլիկ չէին (քանզի նրանցից վերցրել էին ընդամենը արարողակարգային մի քանի սովորույթներ), սակայն, մասամբ շեղված էին Չայ Առաքելական եկեղեցու կանոններից. «Այդ շփոթ եւ կեսառկէ կացութեան տրուեցաւ Աղթարմայ անունը, որ իսկապէս հռոմէադաւան ու կաթոլիկ ըլլալէ տարբեր իմաստ մը ունի, եւ լոկ հակամէտ եւ ջանացող ըլլալ կը նշանակէ, որ է տիրապէս անորոշ կացութիւն մը... Անոնք տիրապէս հռոմէադաւան չեղան... որովհետեւ Չայ եկեղեցիէն չեւան, եւ ոչ ալ զայն հիմնապէս եւ ամբողջապէս այլայլել յաջողեցան... հայազգի եւ հայադաւան ըլլալէ չի դադրեցան, Հռոմէադաւան Չայեր չեղան ու չկոչուեցան, այլ իրենց անորոշ կացութեան յատկանիշն եղաւ Աղթարմայ կոչու-

մը»: ¹⁴⁰

Այս պարագան ու դրան հաջորդած դավանաբանական երկպառակությունները՝ բուն Չայաստանի առաքելական եկեղեցու և Կիլիկիայում գտնվող Չայոց կաթողիկոսության կամ աղթարմայականների միջև, փոխադարձ մեղադրանքները և, դրանց գումարած՝ նաև միարար, կաթոլիկ կրոնավորների գործունեությունն ինչպես Կիլիկիայում, այնպես էլ՝ փոքրասիական հայկական բնակավայրերում, բացասական ազդեցություն են թողնում՝ առանց այդ էլ արտաքին ուժերի կողմից ջլատված, ավատատիրական գոտիություններից թուլացած Չայոց պետության վրա: Սակայն առավել վտանգավորը կաթոլիկ քարոզիչներն էին: Պետք է նշել, որ նրանց քայքայիչ գործունեությունը հասկանում էին նաև այսպես կոչված «աղթարմայության ներկայացուցիչները»՝ Լևոն IV-ը և կաթողիկոս Չակոբ Անավարզեցին: 1330 թթ. առաջին կեսին, երբ Կիլիկիայում մեծ չափերով ակտիվանում է կաթոլիկ քարոզիչների գործունեությունը, այստեղ հայտնվում են երկու հայ կաթոլիկ քարոզիչներ՝ Ներսես Պաղոնը՝ (նույն ինքը Պալիանենցը) Ուրմիայի եպիսկոպոսը և Սիմեոն բեկը՝ Կարինի եպիսկոպոսը: Նրանք քարոզում էին. «Թէ հարկ է կրկին մկրտել եւ դրոշմել զամ[են] հայս լատինական ծիսիւք, և վերստին ձեռնադրել զքահանայս նոցա և տալ պատարագել լատին բարբառով...»: ¹⁴¹

Նրանք բավականին մեծ հաջողություններ ունեցան ոչ միայն հասարակ բնակչության, այլև հայ հոգևորականության շրջանում: Չատկանշական է, որ այդ քարոզիչները գործում էին ծածուկ, որից երևում է, որ նրանց գործունեությունն առնվազն չէր ոգեշնչվում իշխանությունների կողմից: Եվ իրոք, նրանց ակտիվությունը լուրջ անհանգստություն պատճառեց հայ աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավի մոտ:

«Ձայսպիսի անկարգութիւն լուեալ եւ տեսեալ Յակոբ կաթողի-

¹³⁸ Մ. Չամչեանց, էջ 333:

¹³⁹ Hill, p. 298.

¹⁴⁰ Մ. Օրմանեան, սյուն 1850:

¹⁴¹ Մ. Չամչեանց, էջ 330:

կոս եւ Լեւոն արքայ, ոչ եւս կարացին իմնդործել. այլ՝ թագաւորական իշխանութեամբ արծակեալ սպասաւորս այսր եւ անոր, կալան զբազումս ի խռովարար անձանց անցի եւ եղին յարգելանս բանտի, եւ զայլս աքսորեցին, եւ հազիւ ուրեմն այսպիսի բռնութեամբ կարացին զիջուցանել զաղմուկ մոցա»:¹⁴² Սակայն քարոզիչների խառնակչությունը դրանով չավարտվեց: Հակոբ կաթողիկոսը նրանց իր մոտ հրավիրելով, փորձում է համոզել՝ վերամղկրտվել հայկական ձևով: Հրաժարվելուց հետո արքունիքը երկու եպիսկոպոսներին աքսորում է Կիլիկիայից: Սակայն Ներսեսը Կիլիկիայից չի հեռանում, և անցնելով Կապանի գավառ՝ Կանչի բերդ, այստեղ ևս սկսում է ծավալել ակտիվ քարոզչություն, ավելին, որոշ խառնակչություն է տարածում տեղի հայ հոգևորականության մեջ: Ի վերջո Հակոբ կաթողիկոսին հաջողվում է Ներսեսին հեռացնել տալ նաև այստեղից և ապա նամակով դիմում է Հռոմի պապին՝ խնդրելով՝ զսպել միաբար քարոզիչներին:

Այս փաստերից, սակայն, չի կարելի ենթադրել, թե արքունիքը հակակաթոլիկ քաղաքականություն էր վարում: Կարելի է դրան հակառակ փաստեր բերել: Այսպես՝ Օշին պալի սպանությունից հետո Լևոնն իր հարգանքն է ընդգծում հորաբրոջ՝ միաբարների «նահատակ» առաջնորդի՝ Ջաբելի նկատմամբ՝ նրան վերաթաղելով Դրազարկի արքայական դամբարանում: Նույնիսկ ժամանակակիցներից ոմանք Հակոբ կաթողիկոսին ընկալում էին որպես Հռոմին ենթակա գործիչ. Հակոբ Քոնեցին այսպես է նկարագրում կաթողիկոսին. «Եւ ի կաթողիկոսութեան հայոց Տեառն Յակոբա. որ էր յոյժ հնազանդ եկեղեցոյն Հռոմա և հրամանակատար»:¹⁴³ Միայն է Հակոբ Անավարզեցուն միանշանակ բնորոշել մեկ որպես միաբար-

ների պարագլուխ, մեկ այսպես կոչված «ազգայնական» խմբակցության ղեկավար:¹⁴⁴ Այդ ամենը զուտ դիվանագիտություն էր, որտեղ, ուզեր, թե չուզեր, պետք է մասնակցություն ունենար նաև Հայոց եկեղեցին: Բացի այդ, 1330-ական թթ. առաջին կեսն իրավամբ կարելի է համարել հայ-կաթոլիկ շփումների ակտիվ շրջան:

Ամշուշտ, այդ համատեքստում պետք է դիտել 1333 թ. հայ-վենետիկյան առևտրային պայմանագիրը, որով ոչ միայն վերահաստատվեցին վենետիկցի առևտրականների հետ նախկինում կնքված համաձայնագրերը, այլև տրվեցին նոր արտոնություններ:¹⁴⁵

Ի մի բերելով եղած տվյալները՝ կարծում ենք, որ Լևոն IV-ի արտաքին քաղաքականությունը կրում էր փոխլրացնող բնույթ, այն ուղղված էր եվրոպական երկրներից օժանդակության ստացմանը, սակայն, միևնույն ժամանակ, հնարավորի սահմաններում փորձ էր արվում երկրի հոգևոր կյանքը զերծ պահել կաթոլիկ եկեղեցու անմիջական միջամտությունից: Իսկ Եվրոպա-Արևելք փոխհարաբերություններում հավասարակշռությունը պահպանվում էր նաև մամլոյան սուլթանությանը և Իլխանությանը տված Լևոնի հնազանդության հավաստիացումներով:

1335 թ. դրությամբ Մերձավոր Արևելքում խաչակրաց արշավանքի մասին լուրերը բավականին տարածված էին: Չնայած որ արշավանքի հոգևոր հայր Հովհաննես XXII-ը մահացավ 1334 թ. դեկտեմբերին, այնուամենայնիվ, նախապատրաստական աշխատանքները շարունակվում էին ֆրանսիական արքունիքի ղեկավարությամբ:¹⁴⁶ Ֆիլիպ VI-ին օգնելու նպատակով նախապատրաստ-

¹⁴² Նույն տեղում, էջ 331:

¹⁴³ Marc Antoine van den Oudenrijn. Notes sur quelques ouvrages arméniens de provenance dominicaine, Բազմավեպ 1951, թիվ 3-4, էջ 63: Իր հերթին Ազիզ Աթիյան գտնում է, որ 1294-1441 թթ. պաշտոնավարած բոլոր 15 կաթողիկոսներն էլ միաբարական ուղղության ներկայացուցիչներ են եղել, որը մեր կարծիքով խիստ չափազանցված է (տե՛ս Atiya Aziz, A History of Eastern Christianity, London, 1968, p. 334):

¹⁴⁴ Vahan M. Kurkjian, A History of Armenia (այսուհետև՝ V. Kurkjian) Armenian General benevolent union of America, New York, 1959, p. 256.

¹⁴⁵ Հարկ է մշել, որ մինչ այդ՝ մասնավորապես 1330-ական թթ. սկզբներին Կիլիկիայի և վենետիկի հարաբերությունները այնքան էլ հարթ չէին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայ-վենետ, էջ 121):

¹⁴⁶ K. Setton, p. 50-54.

վում էր նաև բյուզանդական արքունիքը:¹⁴⁷ Ֆիլիպին դրամով, զինվորներով, և նավատորմով օգնություն են խոստանում Արագոնի, Մայորկայի, Հունգարիայի թագավորները և իտալական հանրապետությունները:¹⁴⁸ Անգլիայի արքան նույնպես, համատեղ արշավանքի ծրագիր մշակելու համար 1334 և 1336 թթ. դեսպանություններ է ուղարկում Փարիզ:¹⁴⁹ Արևելքում տարածված լուրերի մասին է վկայում Երուսաղեմում 1335 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարան, որտեղ գրիչն արձանագրում է. «Բայց լսեցաք համբալ բարի, թե Ֆռանգ ազգն շարժի վասն տեղացս տերունի՝ Երուսաղեմայ սուրբ քաղաքի...»:¹⁵⁰ Բնական է, որ այդ լուրերը տարածվում էին նաև Եգիպտոսում, Ասորիքի և Փոքր Ասիայի մահմեդական պետություններում, ուստի՝ ամենևին էլ անսպասելի չէր նախահարձակ լինելու նրանց ձգտումը, իսկ նախահարձակ նրանք կարող էին լինել Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանի միակ ցամաքային քրիստոնյա պետության՝ Կիլիկիայի Հայոց թագավորության վրա: Նույն գրիչը 1335 թ. դիմաց նշում է նաև, որ «զխատի մի տաճկնին այասցիք կոտրել են»:¹⁵¹ Մի փոքր անց նկարագրելով Երուսաղեմում տիրող հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների նկատմամբ ատելության մթնոլորտը, գրում է. «Կու հաչեն՝ թե ձեր այասցիք զխատին (դատավոր – Դ.Թ.) եւ զդանշմներն սպանել են, ամենք զքեն ի ձեզ պիտի հանէք»:¹⁵² Դ. Ալիշանը, մեջբերելով նույն հեղինակի խոսքերը, գրում է. «յամին 1335 կոտորեցին (այասցիները) զմշակս եւ զստրուկս այլադէնս որ 'ի սահմանս իւրեանց»:¹⁵³ Փաստորեն այասցիները կոտորել էին մահմեդական դատարանի դատավորներին և դատական համակարգի մյուս աշխատողներին,

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 53, Histoire des croisades, t. V, p. 235–236.

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 237:

¹⁴⁹ Bibliotheque des croisades, t. II, Chronique de Jean XXI, p. 883.

¹⁵⁰ ԺՂ Դարի հիշատակարաններ, էջ 273:

¹⁵¹ Նույն տեղում, էջ 274:

¹⁵² Նույն տեղում, էջ 275:

¹⁵³ Սիսուան, էջ 392: «Հայ-Վենետում» Դ. Ալիշանը նշում է, որ հայերը կոտորեցին

իսկ, ինչպես հայտնի է, յուրաքանչյուր համայնք Այասում ուներ իր դատարանը: Նույն գրիչը հիշատակարանի սկզբում նշում է. «յանաւրէն ազգն Իսմայէլի յարեան ի վերա երկիրն Կիլիկի, եւ զամեն ի սուր մաշեցին սուսերի, եւ զայլն ի Սսըր վարեցին գերի, եւ զկէսն՝ իյերկիրն Խարամանի»:¹⁵⁴ Այստեղից Դ. Ալիշանը ենթադրում է, որ Այասի բնակիչներն այդ արշավանքների պատճառով են զայրացել և կոտորել մահմեդականներին: Յու. Բարսեղովը կարծում է, որ մահմեդականների կոտորածին նախորդել են մամլուքների կողմից հովանավորվող ծովահենների սաստկացող ավարառությունները, որից էլ բարկացած այասցիները կոտորել են քաղաքի մահմեդականներին:¹⁵⁵

Դժվար է որոշակի որևէ կարծիք հայտնել այասցիների նման գործելակերպի մասին: Ինչ վերաբերվում է կարամանցիների և մամլուքների (առավել ստույգ՝ Հալեպի ամիրության) 1335 թ. կատարած արշավանքին, ապա դա հաճախակի կրկնվող ավարառուական ասպատակություններից մեկն էր, որը ուղղակիորեն կապված էր խաչակրաց արշավանքի մասին տարածվող լուրերի հետ:

Ինչևէ, անկախ Այասում տեղի ունեցած դեպքերի իրական պատճառներից, դա մամլուքյան սուլթանության համար արշավանք կազմակերպելու հարմար առիթ դարձավ:

Մամլուքների արշավանքը տեղի ունեցավ 1335 թ. մայիսին: Ձորքերն առաջնորդում էր Հալեպի ամիր Ալթուն-Բուղան: Ինչպես երևում է «Սիսուանում» մեջ բերված ձեռագրից և Հեթում Նղրեցու

բոլոր այլազգիներին (տե՛ս Հայ-Վենետ, էջ 124): Ե. Աշքորը հիմնվելով արաբական մի շարք աղբյուրների վրա նշում է, որ այասցիները վրեժ լուծեցին մամլուքներից, կրակի տալով մոտ երկու հազար մահմեդական վաճառականների, որոնք գտնվում էին Այասում (տե՛ս E. Ashtor, Levant trade, in the Later Middle ages, New Jersey, 1983, p. 56).

¹⁵⁴ ԺՂ Դարի հիշատակարաններ, էջ 273:

¹⁵⁵ Ю.Г. Барсегов, Борьба Киликийской Армении против пиратства, Պատմաքաղաքագիտական հանդես, 1973, թիվ 3, էջ 84:

Ժամանակագրությունից,¹⁵⁶ Հալեպի ամիրն անցնում է գրեթե ամբողջ Դաշտային Կիլիկիայով, գրավում և ավերում է Ադանան: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ նրանք ճանապարհին, եթե ոչ գրավում, ապա ավերածությունների են ենթարկում Ջահանի գետահովտի բնակավայրերը:

Առավել կործանարար էր հաջորդ տարի կազմակերպված արշավանքը: Այս անգամ մամլուքները, ի տարբերություն նախորդ արշավանքի, որոշել էին տնտեսապես ամայացնել և քայքայել թագավորության կենսատու երակները՝ Սեյհան և Ջահան գետերի գետահովիտները: Հալեպի ամիրության զորքերը հասնում են մինչև Տարսոն, որը, սակայն, նրանց չի հաջողվում գրավել: Բարձրանալով Սեյհանի հովտով՝ նրանք մտնում են Լեռնային Կիլիկիա, որտեղ էլ գրավում են Մուլեվոն բերդը: Միևնույն ժամանակ հյուսիսարևմուտքից տեղի է ունենում նաև կարամանցիների ներխուժումը, որոնք ավերածություններ են կատարում Կիլիկիայի արևմտյան շրջաններում՝ Կյուղնոսի գետահովտում: Բացառված չէ, որ Մուլեվոնը նվաճվում է Հալեպի ամիրության և կարամանցիների համատեղ ուժերով:

Այս արշավանքը, սակայն, հաջորդ խոշոր արշավանքի սկիզբն էր միայն: Դա հասկանում էր նաև հայկական արքունիքը, ուստի նույն 1335 թ. եվրոպա ուղարկվեցին երկու պատվիրակություններ, որոնցից մեկը ղեկավարում էր Կոռնիկոսի կոմս Բոհեմունդ Լուզինյանը: Երկու դեսպանություններն էլ եվրոպա են մեկնում 1335 թ. աշնանը՝ մամլուքյան արշավանքից հետո (ըստ երևույթին մամլուքները իրենց զորքերը պետք է որ հետ քաշած լինեին ձմեռելու համար): Բոհեմունդն իր հետ Փարիզ է տանում Բենեդիկտոս XII պապի (1334–1342 թթ.) Ֆիլիպ VI-ին հղած նամակները: Արդեն հաջորդ՝ 1336 թ. մարտին Ֆիլիպը խոստանում է դաշնակիցների հետ նույն թվականի օգոստոսին սկսել խաչակրաց արշավանքը: Երկ-

րորդ դեսպանությունը ուղևորվում է Լոնդոն, ուր 1335 թ. դեկտեմբերին ընդունվում է Անգլիայի թագավոր Էդուարդ III-ի կողմից: Անգլիայի օգնությունը սահմանափակվում է միայն Հայոց թագավորի դեսպանին տրված դրամական օժանդակությամբ:

Լևոն IV-ի արքունիքը սոսկ եվրոպական պետությունների հետ չէ, որ փորձում է բանակցել անելանելի ռազմաքաղաքական իրավիճակից ելք գտնելու համար: 1335 թ. աշնանը Լևոնը, Մխիթար Գռնեցիի եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, պատվիրակություն է ուղարկում սուլթան Սելիք-Նասրի մոտ,¹⁵⁷ իսկ Պետրոս Խալաեցիի ղեկավարությամբ՝ Հալեպի ամիր Ալթուն Բուլայի մոտ: Ղ. Ալիշանը հաղորդում է միայն Ալթուն Բուլայի ներկայացրած պահանջը, այն է՝ վճարել վեց հարյուր հազար դրամի չափով հարկ: Ինչ վերաբերվում է սուլթանի մոտ ուղարկված պատվիրակությանը, ապա, ինչպես հաղորդում է 1335 թ. աշնանը Եգիպտոսում գտնվող Ջակորո դե Վերոնը, նրանց չեն թողնում Գիզայից այն կողմ անցնել «Սուլթանը մերժել է ընդունել պատվիրակներին, քանի որ խաչակրաց արշավանքի լուր է ստանում: Ջայրացած սուլթանը մերժում է Հայոց թագավորի խաղաղության առաջարկը և սկսում իր ամբողջ ուժերը կենտրոնացնել Հայաստանը ոչնչացնելու համար»:¹⁵⁸ Մերժումից հետո էլ Սելիք Նասրը սկսում է նախապատրաստվել հաջորդ տարի Կիլիկիա արշավելուն. «Ով եղբարք, ի չար խապընոյս, որ կու ասեն, թէ սուլտնայ տղան բազում զաւրաք ի վերայ Սոո կու երթայ...»:¹⁵⁹

¹⁵⁷ Պատվիրակության մեջ է եղել նաև Հեթում Նդրեցին, որի մասին վերջինս նշում է իր թողած ժամանակագրությունում (տես Հեթում Ախուց տիրոջ և Վասիլ մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 194):

¹⁵⁸ Massacres et deportations d'Arméniens au moyen-âge d'après le Liber Peregrinationis de Jacobo de Verone, 1335 (texte latin et version Martiniano Pelligrino Roncaglia), Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Պեյրոս 1998, հ. ԺԸ, էջ 227–232:

¹⁵⁹ ԺՂ Դարի հիշատակարաններ, էջ 275: Այս արշավանքների կապակցությամբ Կ. Մութաֆյանը գտնում է, որ քանզի պայմանագրի առկայությունը կաշկանդում էր սուլթանին, ապա նման գործողությունների համար նա օգտագործում էր իր

¹⁵⁶ Միսուան, էջ 142: Հեթում Ախուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 193:

1336 թ. երկար սպասված խաչակրաց արշավանքի առումով յուրօրինակ հուսախաբությունն ապրեց հայկական դիվանագիտությունը... այն տեղի չունեցավ:

Իրականում Ֆիլիպ VI-ը լրջորեն նախապատրաստվել էր դրան, հավաքվել էին նյութական զգալի միջոցներ և մարդկային ուժեր, նավատորմ: Նախատեսված արշավանքից մի քանի ամիս առաջ Ֆիլիպը նախապատրաստական վերջին աշխատանքներին հետևելու համար, այցելեց Ֆրանսիայի հարավ: Սակայն շատ չանցած խիստ լարվեցին առանց այդ էլ անկայուն ֆրանս-անգլիական հարաբերությունները, որն արդեն հաջորդ տարի վերաճեց Հարյուրամյա պատերազմի:¹⁶⁰ Հռոդոսի ասպետներն իրենց հերթին այդ ժամանակ զբաղված էին հունական արքիպեպոստոս ընթացող պայքարով,¹⁶¹ ուստի, նրանք ևս անկարող էին օգնել Լևոն IV-ին: Այսպիսով, խաչակրաց արշավանքի վերջին իրական հնարավորությունն ի չիք դարձավ: Կիլիկիայի Հայոց թագավորությանը մնում էր հուսալ միայն սեփական ուժերի վրա:

Այսպիսի անհուսալի իրավիճակում հայտնված Կիլիկիայի վրա 1336 թ. հունիսին տեղի ունեցավ նոր, մամլուքների առավել կազմակերպված հարձակումը:¹⁶² Դրան, ինչպես տեսանք վերը, Հալեպի ամիրության զորքերից բացի մասնակցում էին նաև եգիպտական մամլուքների զորքերը՝ Մելիք Նասրի որդու հրամանատարությամբ: Դատելով հիշատակագրություններից՝ արշավանքը եղել է անսպասելի. Դրան անպատրաստ է գտնվել ինչպես բանակը, այնպես էլ՝ արքունիքը: Դատելով Վասիլ գրագրի թողած հիշա-

ստորականերին (իմա Հալեպի ամիրին), (տե՛ս Կ. Սուրբաթյան, նշվ. աշխ., էջ 465): Սակայն, ինչպես տեսանք, արշավանքը պիտի ղեկավարեր սուլթանի որդին և 1337 թ. հաշտությունն էլ, առանց ավելորդ ձևականությունները պահպանելու կնքվեց հենց մամլուքյան եգիպտոսի հետ:

¹⁶⁰ Histoire des croisades, t. V, p. 247.

¹⁶¹ K. Setton, p. 293.

¹⁶² Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 193:

տակարանից՝ Լևոն IV-ը որոշակի երաշխիքներ էր ստացել սուլթանությունից. «...անօրէն Նայիպն Հալպայ Ալթուն Պուղայն, իբրեւ զռափսակ եւ զանձն առաջին, խաբեալ զարքայն Հայոց Լեւոն բազում բանիւք եւ անհոգ ցուցեալ, եւ արքայն անհոգ նստեալ յԱտանայ, եւ աշխարհն ամենայն անհոգ, ամէն մարդ ի յիւր տուն ու յիւր գործն, վստահ ի սուլտանին ամանաթն, եւ ի յայն, որ մեր դեսպաններն մնալովն առ սուլտանին եւ առ անօրէն ամիրայս»:¹⁶³ Ըստ հիշատակագրի՝ գաղտնիության պայմաններում է անցել նաև Հալեպի ամիրի զորքերի տեղաշարժը. «Եւ սա (Ալթուն-Բուղան) խաբեութեամբ առեալ զՀալպայ հեծեալն, անուանելով թէ յեփրատ ի ճանապարհ կու երթամ, ու յիշուից յերկիրս ի ԻՁ մայիսի, ի հիզաբթի, յաւուր համբարձման Փրկչին»:¹⁶⁴ Շրջանցելով ճկեր գավառի ամրությունները՝ մամլուքները շուտով հայտնվում են Մամեստիայում, ապա՝ Ադանայում: Ճանապարհին նրանք որևէ դիմադրության չեն հանդիպում, քանզի Սամուէլ Անեցու Շարունակողը գրում է, որ մամլուքներն, անցնելով սահմանը, մեկ օրում հասան Մամեստիա և Ադանա:¹⁶⁵

Այդչափ սրընթաց երթի պատճառը Ադանայում գտնվող Լևոն թագավորին ձերբակալելու ցանկությունն էր: Մամլուքներին հաջողվում է առանց դիմադրության հանդիպելու հասնել Տարսոն: Թագավորը հազիվհազ կարողանում է խույս տալ գերությունից: Ամենայն հավանականությամբ, միևնույն ժամանակ էլ տեղի է ունենում կարամանցիների արշավանքը: Վերջիններս ինչպես նշում է հիշատակագիրը. «մտեալ էին ընդ երկիրս Կիլիկոց եւ բազում վնաս գործեցին ի տեղիս տեղիս»:¹⁶⁶ Մամլուքներին հաջողվեց առանց որևէ լուրջ դիմադրության գրավել ամբողջ Դաշտային Կիլիկիան: Այսպիսի հեշտ հաղթանակ Կիլիկիայում նրանք դեռ չէին

¹⁶³ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 294–295:

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 295:

¹⁶⁵ Սամուէլ Անեցի, էջ 159:

¹⁶⁶ Սիսուան, էջ 295:

ունեցել: Այդ ամենից հետո, ինչպես գրում է Սամուէլ Անեցու Շարունակողը մամլութենը «...բազմօք զօրօք՝ յաւուրս հնծոց՝ ի տոնի համբարծմանն Քրիստոսի... սփռեցան ընդ քաղաքս և ընդ գիւղս մինչ ի Տարսոն՝ և գտեալ զամենեսեան յանհոգս՝ և ի խաղաղ ժամանակի. մինչ զի ի տեղիս տեղիս հարսանիս առնէին և խրախճանային. և յանխնայ կոտորեցին զբազունս սրով, զեկեղեցականս և զաշխարհականս՝ զայր եւ զկին, և զմանկունս և իրդեհեալ այրեցին զտունս եւ զապարանս՝ զեկեղեցիս և զարտորայս՝ և առեալ զառ և զաւար և զերեալ զարս և զկանայս և զորդիս. և զոսկի և զարծաթ երկրիս անթիւս և անհամարս: Նաև զբազմութիւն յոյժ անբան կենդանեաց. ուրախութեամբ հանեալ տարան յաշխարհն իւրեանց»:¹⁶⁷

Դրսից որևէ օժանդակություն չստանալով (չնայած դեռ չէր ստացվել խաչակրաց արշավանքի չիրականանալու մասին լուրը)՝ Լևոն IV-ը, որն այս արշավանքի ընթացքում հարկադրված էր տեղից տեղ տեղափոխվելով փրկել իր անձը, փորձում է հաշտության բանակցություններ սկսել:

Պատվիրակությունը Բալդուին Նորեցի մարաջախտի ղեկավարությամբ ուղևորվում է Եգիպտոս,¹⁶⁸ Մելիք Նասրի մոտ: Սակայն Հալեպում պատվիրակության անդամները՝ արքայական դոմնապան Սիր Սիրունը, արքունիքի թղթագիր Վասիլը և Բալդուին մարաջախտը ձերբակալվում են: Վերջինս գերության մեջ էլ մահանում է. «Եւ յետ բազում տանջանացն ի զընդանն՝ է ամսոյն հասեալ վախճան մարաջախտուն»:¹⁶⁹ Ձնդանում մահանում է նաև պատվիրակության մյուս անդամը՝ արքունի դոմնապան Սիր Սիրունը: Միայն Վասիլն է, որ այս դեպքերից մեկ տարի անց ազատվում

¹⁶⁷ Սամուէլ Անեցի, էջ 159–16: Եգիպտական արշավանքների մասին տես նաև ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 283:

¹⁶⁸ Առաջին պատվիրակությունը, որն ուղարկեց Լևոնը, ղեկավարում էր Հեթում Նորեցի ջամբուլայը, որին, սակայն, Մելիք Նասրը հետ է ուղարկում (տես Հեթում Ախաուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 194):

¹⁶⁹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 295:

և վերադառնում է հայրենիք: Անշուշտ, Հալեպի ամիրի այս գործողությունը Կահիրեից ստացած հրահանգի հիման վրա կատարած քայլ էր, որը հետագայում սպասվելիք հաշտության ժամանակ էլ ավելի զիջող կդարձներ Լևոն IV-ին:

Այս ամոթալի ձերբակալությունից հետո Ալթուն Բուղան, մեկ անգամ ևս արշավում է Կիլիկիա ու գրավում ճկերում գտնվող Բալդուին Նորեցու տոհմական ամրոցը՝ Նդիրը: Ինչպես երևում է, այս անգամ Լևոնը, այնուամենայնիվ, փորձեց որոշ դիմադրություն կազմակերպել. «ու կուզէր սուլտանն, զոր Ջահան կտրէր, ու շատ ջանաց արքայն (Լեւոն IV-ը) վասն փրկութեան երկրի ու չկարաց»:¹⁷⁰

Ի վերջո, գտնելով որ Հայոց թագավորության զինական ներուժը հաղթահարված է, մամլութենը համաձայնում են խաղաղության: Բանակցությունների ընթացքում սուլթանը պահանջում է վեց հարյուր հազար դրամի չափով հարկ, որը, ճիշտ է պատկաժելի գումար էր, սակայն, Լևոն IV-ը համաձայնվում է վճարել: Հաջորդ պահանջը լինում է մամլութեն սուլթանների XIII դարաւերջի և XIV դարի առաջին քառորդի նվիրական նպատակը՝ Ջահան գետից արևելք ընկած բոլոր բերդերի և բնակավայրերի հանձնումը: Այս պահանջն արդեն բավական ծանր հետևանքներով էր հղի Հայոց թագավորության համար, ուստի, Լևոնը որոշում է պատվիրակություն ուղարկել Եգիպտոս, ինչպես պատվիրակության անդամ Վասիլն է գրում. «Ուզելով ամանաթ, որ ինքն՝ արքայն երթայր առ ինքն (Մելիք Նասրի մոտ) վասն փրկութեան երկրին»:¹⁷¹

Լևոնը ոչ մի կերպ չէր համաձայնվում Ջահանի ծախսափոխակը զիջելու մտքի հետ՝ ըստ երևույթին, հույս ունենալով ժամանակ ձգել մինչև Ֆիլիպ VI-ի խոստացված խաչակրաց արշավանքի իրականացումը¹⁷² Այդ պատճառով էր, որ 1337թ. Հալեպի ամիրը

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

¹⁷¹ Նույն տեղում:

¹⁷² Կարելի է համաձայնվել Հ. Տեր-Ղազարյանի այն մտքի հետ, որ այս ծանր

մեկ անգամ ևս արշավանք կազմակերպեց: Այն նույնպես, ծանր հետևանքներ ունեցավ երկրի համար. «...ու աներեցին գերկիրս՝ զլեառն ու զդաշտս, ու արին բազում սպանում, ու առին անբաւ ծառայս՝ զլեառն ու զդաշտն ու արին բազում սպանումն, ու առին անբաւ ծառայս ու առու, կու կորսներ երկիր»:¹⁷³ Իրավիճակի ծանր կացությունը Լևոնին հարկադրեց համաձայնել մամլուքների պայմաններին:

Հաշտության պայմանագրով սուլթանությանն էր զիջվում Սև լեռներից մինչև Ջահան գետն ընկած ամբողջ տարածքը, որը թագավորության առավել բարեբեր և տնտեսապես զարգացած շրջանն էր:¹⁷⁴ Բացի այդ, երկրի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում կարամանցիներին զիջվեցին որոշ տարածքներ:¹⁷⁵

Այս հաշտությունը թե՛ տնտեսական և թե՛ ռազմաքաղաքական առումներով ծանր հետևանքներ ունեցավ Կիլիկիայի Հայոց պետության հետագա ճակատագրի համար: Նախ՝ պետությունը զրկվեց այնպիսի խոշոր տնտեսական կենտրոնից, ինչպիսին Այասն էր,¹⁷⁶ որտեղով իրականացվում էր արտաքին առևտրի մեծագույն մասը: Այստեղից էր սկիզբ առնում Այաս-Թավրիզ միջագ-

պայմաններով հայկական Կիլիկիան արդեն իսկ մեռնելու էր դատապարտված (տե՛ս 3. Տեր-Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա, տեղագրություն, Անթիլիաս, 1966, էջ 288):

¹⁷³ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, էջ 295:

¹⁷⁴ Այս հաշտությունը Մ. Ճևախիճյանը անվանում է «ամոթալի», յուրօրինակ համադրում կատարելով 363 թ. Պարսկա-հռոմեական «Ամոթալի հաշտության» հետ, որը կարծում ենք տեղին չէ (տե՛ս Մ.Յ. Ճևախիճյան, Կիլիկիայի Ակներ վանքի տեղադրությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1982 թիվ 3, էջ 126):

¹⁷⁵ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 193:

¹⁷⁶ Պ. Կարապետյանը և Սեքուլյանը պնդում են, որ Այասում ինչպես Տարսոնում և Սսում դրամահատարան է եղել (տե՛ս Սեքուլյան, Այաս քաղաքին մէջ կոխուած դրամներ. Հանդէս Ամսօրեայ, 1968, թիւ 4-6 սյուն 214, Պ. Կարապետեան, Այաս քաղաքի փողերանոցը եւ Լեւոն Ա արքայի պղինձ դրամները, Հանդէս Ամսօրեայ,

գային նշանակություն ունեցող առևտրական ուղին:¹⁷⁷ Դա ամենամեծ հարվածն էր Հայոց պետականության կենսունակությանը: Թագավորությունը զրկվեց Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանի ամենահարմար ծովածոցից՝ Հայկական ծոցից:

Ոչ պակաս կարևոր էին նաև ռազմաքաղաքական կորուստները, որն ունեցավ Կիլիկիան այդ հաշտության հետևանքով: Եթե մինչ այդ Կիլիկիան պաշտպանված էր Սև լեռների բնական պատնեշներով և Ասորվոց ու Ամանոսյան լեռնաշղթաներով, ապա այժմ սահմանն անցնում էր Ջահան գետով: Այլևս բնական պատնեշ գոյություն չուներ նոր ասպատակությունների առաջն առնելու համար: Նոր սահմանազատումը պետության՝ առավել բարեբեր Հաշտային Կիլիկիայի սահմանների մոտ ևս ծանր հետևանք էր խոստանում, քանզի երկրի դաշտային՝ բարեբեր շրջանների բնակչությունը ոչնչով ապահովագրված չէր մամլուքյան նորանոր հարձակումներից և ասպատակություններից: Փլուզվեց նաև երկրի հարավ-արևելյան սահմանների պաշտպանության համար նախատեսված բերդերի համակարգը: Մամլուքներին անցան Թիլ-Համ-դունը, Սարվանդիքարը, Հարունիան և այլն: Հեթում Ախտեցու վկայությունից պարզ է դառնում, որ հյուսիսում զիջումներ արվեցին նաև կարամանցիներին: Մասնավորապես, նրանց տրվեցին Դեղնքարը և մի շարք այլ բերդեր:¹⁷⁸ Ցավոք, հնարավոր չէ պարզել հյուսիսում կորսված տարածքների իրական չափը:

Մամլուքների արշավանքը չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցավ նաև երկրի մնացյալ շրջանների համար, որոնք, ճիշտ է մնացին թագավորության սահմաններում, սակայն եռամյա պատերազմների ընթացքում այնքան էին ավերվել ու ամառացել, որ,

1988, թիւ 1-12, սյուն 224):

¹⁷⁷ E. Ashtor, p. 56, Я. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, стр. 288.

¹⁷⁸ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 193:

այլևս երբեք, նախկին վիճակին չհասան: Միայն երկրի հյուսիս-արևմտյան լեռնային շրջանները գերծ մնացին ավերածություններից, որոնց թվում էր Սիսը: Այս շրջանները, սակայն, պետության ողնաշարի՝ Դաշտային Կիլիկիայի ավերվելուց հետո, ունակ չէին իրենց վրա կրելու պետության հետագա տնտեսական և քաղաքական կյանքի ծանրությունը:

«Եւ ի սոյն ամի տագնապ մեծ էր յերկիրս Կիլիկիոյ յաիւ անօրինացն, ի սրոյ, ի գերութենէ եւ ի սովոյ, որ չմնաց շէն յետ ի բերդերոյն, զոր մնացին, ոչ մարդութիւն յետ այնոց, որ ի բերդերն ի փախուստ էին ական ունելոյ ողորմութեան աստուծոյ»:¹⁷⁹ Ահա այսպես է նկարագրում Կիլիկիայում տիրող մթնոլորտը՝ 1337թ. գերությունից վերադարձած Վասիլ թղթագրի պատվերով գրված ձեռագիր մատյանի գրիչը:

Բացի տարածքային զիջումներից, հաշտության պայմանագրով Լևոն IV-ը պարտավորվում էր վճարել Կիլիկիայից պատերազմի ընթացքում վտարված մահմեդական առևտրականների կրած կորուստները: Սակայն առավել կարևոր էր պայմանագրով նախատեսված մյուս կետը, համաձայն որի, երդվելով Աստվածաշնչի վրա, Լևոն IV-ը պարտավորվում էր՝ այլևս հարաբերություններ չպահպանել Գռոմի պապի և, որն առավել կարևոր է, Ֆրանսիական արքունիքի հետ: Հատկապես Ֆրանսիայի արքայի հիշատակումը պարզ վկայում է, թե Եգիպտոսում որչափ էին անհանգստացած Ֆիլիպի VI-ի՝ խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու լուրերից: Ճիշտ է, այդ արշավանքը չկայացավ, քանզի ինչպես նշվեց նույն 1337 թ. բռնկվեց Հարյուրամյա պատերազմն Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, սակայն, հայ-մամլուքյան հաշտության պայմանագրի կնքման շրջանում դեռ չէին մարել հնարավոր խաչակրաց արշավանքի վերաբերյալ հույսերը:

Չնայած Լևոն IV-ի երդմանը, հաշտության կնքման հաջորդ

տարին, իսկ վերսկսվում են հայ-եմրոպական հարաբերությունները: Արդեն 1338 թ. մայիսին Գռոմի պապ Բենեդիկտոս XII-ը նամակ է հղում Լևոնին, որտեղ հույս է հայտնում եմրոպական օգնության վերաբերյալ: Միևնույն ժամանակ, պապը հայոց թագավորին ազատում է Աստվածաշնչի վրա տված երդումից:

Այդ շրջանում, ընդհուպ մինչև 1342 թ., Լևոնը շարունակում էր հարաբերություններ պահպանել Վենետիկի, Անգլիայի հետ, և դա բնականաբար չէր կարող առիթներ չտալ մամլուքներին՝ խախտելու հաշտության պայմանները: Մ. Օրմանյանը, չնշելով աղբյուրը, գրում է 1340 թ. նախապատրաստվող մամլուքյան արշավանքի մասին: Այդ արշավանքը հիշատակվում է նաև «Recueil des Historiens des Croisades» ժողովածուի հայկական բաժնում, ուր նշված է, որ Մելիք Նասրը տասնվեց հազարանոց հեծելազորով ներխուժեց Կիլիկիա, ամայացրեց երկիրն ու ավերեց տասնվեց ամրոցներ:¹⁸⁰

«...1340-ին ատենները ազդարար արշաւանք մը հասաւ Կիլիկիոյ կողմերը, որ սահմանագրելուիսին վրայ 16 բերդեր և աւաններ զարկաւ, եւ աւելին ալ սպառնացաւ ընել, (Մելիք Նասրըրը – Դ.Թ.) եթէ Կիլիկեցիք ճշդիւ եւ խստիւ չի յարգեն հաշտութեան գլխաւոր պայմանը»:¹⁸¹ Ահա այս փաստով է պարզաբանում Մ. Օրմանյանը Հակոբ կաթողիկոսի հրաժարումը կաթողիկոսությունից (որն, ամեն դեպքում, մեր կարծիքով պարտադրանքի հետևանք է եղել)՝ նշելով. «Եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ իրարմե զատուեցան քանի որ վերջինները բուն կամ կէս Լատիններ էին (այստեղ Մ. Օրմանյանը անշուշտ նկատի ունի Լուզինյան եղբայրներին – Դ.Թ.), մինչ եպիսկոպոսներուն սիրտին մեջ չէր կրնար բոլորովին մարած ըլլալ ազգային եկեղեցւոյ զգացումը: Հակառակութեան հետեւանքը եղաւ Յակոբի կաթողիկոսութենէն դադարելը, եւ նոր կաթողիկոսի ընտ-

¹⁷⁹ ԺԴ դարի հիշատակարաններ, էջ 296:

¹⁸⁰ Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens (այսուհետև՝ Recueil des Historiens), t. I, Paris, 1863, p. 701.

¹⁸¹ Մ. Օրմանյան, սյուն 1857:

րութիւնը»:¹⁸² Ըստ Մ. Օրմանյանի, կաթողիկոսը փորձում է Լեւոնին համոզել դադարեցնել հայ-եվրոպական հարաբերությունները, որին, նոր արշավանքի ահից, սկզբում արքան համաձայնվում է, սակայն, հետագայում արքունիքի լատինամետ տարրերի ազդեցության տակ, ստիպված է լինում վերանայել այդ քաղաքականությունը՝ Հակոբին հեռացնելով կաթողիկոսական աթոռից: Ղ. Ալիշանը և Մ. Զամչյանը գտնում են, որ Հակոբը աթոռից հրաժարվում է ներքին վեճերի պատճառով:¹⁸³ Դժվար է միանշանակ համաձայնել Մ. Օրմանյանի կարծիքի հետ, սակայն, մի բանում կարելի է համաձայնել, որ սպասվելիք արշավանքը, թողած կլինի իր ազդեցությունը Հակոբ Անավարզեցուն գահընկեց անելու գործում:

Յավոք, հայտնի չէ Մ. Օրմանյանի հիշատակած 1340 թ. արշավանքի հետագա շարունակությունը, արդյո՞ք հակառակորդը բավարարվեց՝ ավերելով ու կողոպտելով երկիրը: Այնուամենայնիվ, չբացառելով մամլության նոր արշավանքի հնարավորությունը,¹⁸⁴ որի մասին այլ տեղեկություններ չկան, պետք է նշել, որ այն եական ազդեցություն չթողեց Լևոնի վարած քաղաքականության վրա:

1340 թ. հավանական արշավանքի հետ է կապված նաև նույն թվականին Բենեդիկտոս XII-ի մոտ ուղարկված Լևոն IV-ի պատվիրակությունը՝ Դանիել Մինոր՝ ֆրանցիսկյան կրոնավորի և Թորոս Միքայելյանց պալատական պաշտոնյայի մասնակցությամբ:¹⁸⁵ Սակայն, Լևոնի դեսպանությունը Ավինյոնում լավ ընդունելության չի արժանանում: Պատվիրակները, որոնք փաստորեն մեկնել էին

մամլության ներխուժման սպառնալիքի շրջանում, արքայի անունից հատուկ խնդրում են պապին՝ արագացնել Արևմուտքի զինական օժանդակությունը: Հայկական արքունիքում, անկախ Լուզինյան եղբայրների և լատինամետ այլ տարրերի ազդեցությունից, այնուամենայնիվ, հույսեր էին կապում եվրոպական օժանդակության հետ, ոչ թե այն պատճառով, որ ճիշտ չէին զնահատում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրադրությունը, այլ որովհետև դաշնակիցներ ընտրելու հարցում այլընտրանք չկար:

Բենեդիկտոս XII-ը այս անգամ առավել վճռական պահանջ է ներկայացնում, քան՝ իր նախորդները: Նա հայ պատվիրակներին է ներկայացնում Ներսես Պալիանենցի և Սիմեոն Բեկի (որոնք, այդ ժամանակ հալածվելով Կիլիկիայում, անցել էին Կիպրոս, այդտեղից էլ՝ Ավինյոն) կողմից կազմված Հայոց եկեղեցու «մոլորությունների» 117 կետից բաղկացած ցանկը՝ պահանջելով Լևոն IV-ից՝ անհապաղ վերացնել հայկական եկեղեցում գոյություն ունեցող «մոլորությունները», որով, իրականում, տեղի կունենար երկու եկեղեցիների միավորումը պապականության գերազահության ներքո: Դրանից հետո էր միայն պապը խոստանում զինական օժանդակություն: Բենեդիկտոսի այս պատասխանը կարելի է մեկնաբանել Հայոց թագավորության ծանր իրավիճակով, որին, անշուշտ, նա քաջածանոթ էր: Սակայն, դժվար է չհամաձայնվել նաև Մ. Օրմանյանի հետ, ըստ որի «...Բենեդիկտոս կրօնամոլ նպատակին հետ, ճարտար խուսափողութեան ձեւ մըն ալ կը գործածէր, վասնզի Արեւելքի քրիստոնեաներուն օգնութեան երթալու եռանդը մարած էր, եւ արեւմտեան իշխաններէն ոչ ոք նոր խաչակրութեան կը յորդորուէր, եւ ամէնքը ներքին պայքարներով զբաղուած էին»:¹⁸⁶

Լևոնը պապի պահանջները քննարկելու համար նոր եկեղեցական ժողով է գումարում, ապա և մեղադրանքների վերաբերյալ

¹⁸² Նույն տեղում, սյուն 1858:

¹⁸³ Սիսուան, էջ 147, Մ. Զամչյանց, էջ 339:

¹⁸⁴ 1340 թ. դիմաց Մ. Զամչյանը ևս նշում է մամլուքների արշավանքի մասին, որոնք ներխուժելով Կիլիկիա, նոր ավերածություններ են գործում: Ըստ երևույթին Մ. Օրմանյանը 1340 թ. արշավանքի փաստը վերցրել է Մ. Զամչյանցից (տե՛ս Մ. Զամչյանց, էջ 339):

¹⁸⁵ Վերջինս 1314 թ. մոնպելիեցիներին տրված արտոնագրում հիշատակվում է,

որպես Այասի բաժտան գլխավոր (տե՛ս V. Langlois, Lettres..., p. 178).

¹⁸⁶ Մ. Օրմանյան, սյուն 2180:

ԿԻԼԻԿԻՈ ՅԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1342–1375 ԹԹ.

2.1. Գի Լուզինյանի գահակալությունը

Լևոն IV-ը, ըստ Յ. Դարդելի, դեռ կենդանության ժամանակ, հրաման արձակեց՝ իր մահից հետո թագավոր օծել հորաքրոջ ավագ որդուն՝ Գի Լուզինյանին:¹⁸⁷

«Եւ զի մեռաւ անորդի, հրաման ետ ի կենդանութեան անդ իւրում զի թագաւորութիւն Յայոց զկնի մահուան իւրոյ անցցէ յերեցն յորդիս Զապել տիկնոջ քեռ հօր իւրոյ Օշին արքայի»:¹⁸⁸ Դարդելի տեղեկությունը չփստելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, նշեմք, որ կտակի գոյությունը այլ աղբյուրներով հաստատված չէ, իսկ Դարդելը, որը, փաստորեն, Լևոն Լուզինյանի կենսագիրն է եղել, ամեն կերպ փորձել է օրինականացնել Լուզինյանների իրավունքները հայոց գահի նկատմամբ:¹⁸⁹ Ժամանակաշրջանի պետական կարգավիճակ ունեցող օրենքների ժողովածուներից Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագիրքը» արքայի՝ արու զավակ չունենալու դեպքում, իրավական այլ լուծում է առաջարկում. «Եւ թէ

¹⁸⁷ Յայ իրականության մեջ գործածվել է նաև անվան Գուիդոն տարբերակը (տե՛ս Սիսուան, էջ 559): Օ. Սեքուլյանը կարծում է, որ «Գի» անվան հետ միաժամանակ կարող էր օգտագործված լինել նաև անվան «Կիտ» - տարբերակը (տե՛ս Սեքուլյան, «Կիտա՛յ», Զանդէս Ամսօրեայ, 1973, թիւ 7–9, սյուն 327):

¹⁸⁸ Դարդել, գլ. ԻԵ, էջ 31: Լ. Տեր-Պետրոսյանը նշում է, որ համաձայն Յակոբ Սսեցու, Լևոն IV-ը ունեցել է Զեթուն անունով որդի: Ամենայն հավանականությամբ վերջինս կամ ապօրինածին է եղել, կամ էլ 1342 թ. արդեն մահացած է եղել, որի պատճառով էլ չի ժառանգել գահը (տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ էջ 408):

¹⁸⁹ Ժ. Դեդեյանը գտնում է, որ Գին գահ է բարձրացել արքունիքի լատինամետ խմբավորման աջակցությամբ (տե՛ս Gerard Dedeyan, Histoire des Armeniens, Toulouse 1982, p. 312, տե՛ս նաև Seta B. Dadoyan, The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias, Antelias, 2003, p. 46):

նույն՝ Դանիել Մինորի հետ բացատրություն է ուղարկում Ավինյոն, որի մեջ հերքվում են Յայոց եկեղեցուն առաջադրվող մեղադրանքները: Թագավորը նաև խնդրում է արագացնել օգնությունն «Արևելքի քրիստոնյաներին»:¹⁸⁷ Նոր պատասխանը, որ 1342 թ. սկզբներին տրվեց Լևոնի պատվիրակներին, էլ ավելի խիստ էր: Պապը պահանջում էր՝ անհապաղ հրավիրել եկեղեցական նոր ժողով և «117 գլուխները մեկիկ մեկիկ նկատողութեան առնեն, եւ իւրաքանչիւրին մասին իրենց լիակատար հպատակութիւնը յայտնեն»:¹⁸⁸ Փաստորեն, Դանիել Մինորի պատվիրակությունը երկրորդ անգամ ձեռնունայն վերադարձավ Կիլիկիա: Զենց ա՛յս պատվիրակության վերադարձից առաջ էլ մահանում է Լևոն IV-ը,¹⁸⁹ որով էլ, փաստորեն, վերջ է գտնում Զեթունյան ընտանիքի ավագ ճյուղի իշխանությունը Կիլիկիայում:

¹⁸⁷ Recueil des historiens, p. 702, Fr. Toumebize, p. 650.

¹⁸⁸ Մ. Օրմանեան, սյուն 1865:

¹⁸⁹ Զեթուն պատմիչի ժամանակագրության շարունակողը Լևոնին տալիս է թագավորության 21 տարի, մյուս շարունակողը տալիս է ավելի կոնկրետ՝ մինչև 1341 թ. (տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, էջ 88): Ֆ. Տուրնեբիզը կարծում է, որ Լևոն IV-ը մահացել է 1341 թ. վերջին կամ 1342 թ. սկզբին (տե՛ս Fr. Toumebize, p. 659), Զեթուն Նդրեցին նշում է 1341 թ. օգոստոսի 27-ը, որը առավել արժանահավատ է (տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 193): Ըստ ոմանց, Լևոն IV-ը սպանվում է (տե՛ս Ա. Զովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, հ. I, 1957, էջ 181, V. Kurkjian, p. 257, R. Grousset, p. 402, J. De Morgan, Histoire du peuple Armenien depuis les temps les plus recules de ses annales jusqu'a nos jours, Paris, 1929, Ս. Պողոսյան, Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկման մասին, Բանբեր Երևանի Զամալսարանի, 1974, 1, էջ 161): Ա. Սուքիասյանը նույնիսկ կարծիք է հայտնել, որ Լևոն IV-ը սպանվել է ժողովրդական հուզման ժամանակ (տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI–XIV դդ.), (այսուհետև՝ Ա. Սուքիասյան) Երևան, 1978, էջ 94): Ա. Բոռնազյանը իր հերթին կարծում է, որ Լևոնը սպանվեց պապի կողմնակիցների ձեռքով, իր անբավարար «լատինամետության» պատճառով (տե՛ս Ա. Բոռնազյան, Կիլիկյան Յայկական թագավորության գոյամարտը XIV դարում և անկումը, Յայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 776): Սակայն, այս տեսակետները որևէ աղբյուրով հիմնավորված չեն:

որդիքն մեռել լինին թագաւորին, նա յորդոց որդիքն ժառանգեն զթագաւորութիւն եւ ոչ դստերացն, զի քանի որձ դասուն ժառանգքն բաւեն, նա իգացն խափանած է յօրինաց. զի զէդ օտար համարած է իգաց ժառանգացն յԱստուծոյ՝ Սուսեսի բերանով»։¹⁹³ Փաստորեն, տվյալ ժամանակի օրենքների ժողովածուով իգական սերնդի կողմից գահի նկատմամբ իրավունքներ չէր նախատեսվում, և այն նաև, բխում էր «աստվածային» օրենքներից. «Բայց թէ յանճարկութենէ լինի, որ բնաւ որդի չկենայ թագաւորին, այլ դուստր, նա կարէ հայրն թագել զինքն ի պոման, որ ետ իր մահուն չլինին ժառանգ աթոռոյն այն թագած դստեր որդիքն, ապա զեղքօր որդիսն դնեն երկրին հաւատարիմքն յիրենց պարոնին աթոռն, որ յիրենց պարոնին սերմէն է եւ ոչ օտար սերմի ծնունդ»։¹⁹⁴

Այս դեպքում ևս, բացառվում է արքայական զարմի դստեր սերնդի իշխանությունը՝ որպես գահակալ, որպիսին, փաստորեն, հանդիսանում էր Գի Լուզինյանը՝ Լևոն II-ի թոռը՝ մայրական գծով։

«Ապա թէ չկենայ որդի եւ ոչ դուստր եւ եղքօր որդիք լինին, նա հայրապետին եւ այլ եկեղեցւոյն եւ իշխանաց ու երկրին տեսովն առնուն մեկի մի, յոր հաճին՝ ի լաւն եւ կրթեցնեն յարքունիքն, եւ յոր հաճին, նա հետ թագաւորին մահուն գայն դնեն յաթոռն՝ հայրապետով»։¹⁹⁵

Փաստորեն, օրենքը սահմանում էր, որ արքայական տոհմից ժառանգներ չլինելու դեպքում գահը կարող էր հանձնվել նրան, ում կընտրեն երկրի աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավը։ Ընդ որում, դա պետք է կատարվեր ժողովի որոշմամբ։ Յովհաննես Կանտակուզենոսի վկայությամբ. «...(Գին)հեռացավ Կիլիկիա, քանզի հայերն էին հրավիրել թագավորելու, հոր գահի ժառանգորդն ինքն էր»։¹⁹⁶

¹⁹³ Սմբատ, Դատաստանագիրք, էջ 16:

¹⁹⁴ Նույն տեղում:

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

¹⁹⁶ Դ. Բարթիկյան, Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում եւ Կիլիկյան

Ջիվան և Բոհեմունդ Լուզինյան եղբայրները, որոնք Լևոնի մահից հետո երկրի փաստացի տերերն էին դարձել, հիմնվելով Լևոնի մերձավորագույն ազգականները լինելու իրողության վրա, իրենց կողմը գրավելով արքունիքի հայ պաշտոնյաներին, կարողացել էին նաև գահաժառանգման հարցում հաղթանակ տանել։ Ջիվան Լուզինյանը, որպես երկրի խնամակալ (պայլ), պետության ղեկը օրինականորեն վերցրեց իր ձեռքը։

Լուզինյան առաջին թագավորը, ով բազմեց Յայոց գահին, Գի Լուզինյանն էր, որը 1342 թ. վերջին կամ 1343 թ. սկզբին պետք է ժամանած լիներ Կիլիկիա և օծվեր։ Գին Լևոն IV-ի մահվան ժամանակ Բյուզանդիայում էր և նաև օգտագործելով բյուզանդական կայսրերի հետ ունեցած ազգակցական կապը, բավականին առաջացել էր պաշտոնական սանդուղքներով՝ հասնելով Աքայայի կուսակալի կամ «Արևմուտքի զորավար»-ի¹⁹⁷ պաշտոնին։ Ուստի անտրամաբանական չպետք է լինի Զ. Դարդելի այն տեղեկությունը, որ Ջիվանը, իր ձեռքը վերցնելով պետության փաստացի ղեկավարումը, մի քանի ամսամ դիմեց եղբորը՝ վերադառնալու և հաստատվելու Յայոց գահին։¹⁹⁸

Սակայն Գին, ելնելով Բյուզանդիայում ունեցած իր ազդեցությունից և հաջողություններից, հօգուտ եղբոր հրաժարվում է Յայոց գահից։ Դենվելով այս փաստի, ինչպես նաև մեկ այլ աղբյուրի տեղեկության վրա՝ Մ. Օրմանյանը փաստում է, որ Ջիվանը 1342 թ. աշնանը օծվում է Յայոց թագավոր՝ Կոստանդին անվամբ։ Վերջինս ըստ նրա, իշխում է մինչև 1343 թ. սկիզբը, այսինքն՝ մինչև եղբոր Բյուզանդիայից վերադառնալը։¹⁹⁹

Յայաստանում, մշվ. աշխ., էջ 689:

¹⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 687:

¹⁹⁸ Դարդել, գլ ԻԶ, էջ 32:

¹⁹⁹ Մ. Օրմանեան, սյուն. 1867: Այդպես է կարծում նաև Է. Դյուլորիեն (տես E. Dulaury, Recherches sur la Chronologie Arménienne, Paris, 1859, p. 121, Ս. Պողոսյան, Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկման մասին, Բանբեր Երևանի Զամալսարանի, 1974, 1, էջ 160, Gustave Schlumberger, Les monnaies Médiavales des

Մ. Օրմանյանը մատնանշում է Հ. Դարդեղին, որը նշում է միայն Ջիվանի թագապահության փաստը. «իշխան Ջեհան, վարեր զարքայութիւնն ի սէր եղբօրն, մինչև եկեալ հասցէ նա ի Հայաստան»:²⁰⁰ Մ. Օրմանյանի մատնանշած մյուս հեղինակը Հովհան Մանսին է: Նա գրում է, որ 1343 թ. սկզբին կայացած Սսի ժողովի կազմած գրության մեջ հիշատակված է նաև Կոստանդինը, որտեղից նա ենթադրում է, որ դա նույն Ջիվանն է:²⁰¹

Միայն Մարտիրոս Դրիմեցին, որ Ջիվանի թագավորելու մասին հաղորդող միակ հեղինակն է, նշում է սկզբում Ջիվանի, ապա՝ եղբոր թագավորելու մասին:²⁰² Սակայն կարծում ենք, որ Դրիմեցին, որն ապրել է XV դարում, նշելով Ջիվանի անունը, հավաստել է մեզ այն, որ իրական իշխանությունը գտնվելիս է եղել հենց Ջիվանի ձեռքին, անգամ Գիի թագավոր օծվելուց հետո: Այս փաստը թյուրիմացության մեջ է գցել ինչպես Մ. Օրմանյանին, այնպես էլ՝ հետագա հետազոտողներին:

Մ. Օրմանյանի այս տեսակետը որևէ կերպ չի հաստատվում: Մնացյալ աղբյուրներում Ջիվան-Կոստանդինի թագավորելու վերաբերյալ որևէ փաստ չի հանդիպում: Այսպես, Ռուբինյան գահակալների և պաշտոնյաների մահվան ցանկում Ջիվան Լուզինյանը նշվում է ընդամենը՝ որպես պարոն Ջիվան. «Եւ յայսմ աւուր (օգոստոսի 7) մեռաւ բարեպաշտ Պարոն ճոււան»:²⁰³ Անշուշտ, եթե Ջիվանը թագավոր լիներ գեթ մի քանի ամիս, նրա անունը, այլ մեկնաբանություններով, կգրանցվեր, ինչպես օրինակ 1307 թ. սպանված և ժամանակին թագավորած Հեթում II-ը: Բացի այդ, հայ թագավորների ցուցակում Ջիվանը ոչ մի տեղ չի հիշատակվում որպես Հայոց թագավոր:

Ներսես Պալիանենցի հայ իշխանների և թագավորների դասաշարում Ջիվանը հիշատակվում է սոսկ որպես պայլ:²⁰⁴ Ընդ որում, կարելի է վստահել սույն հեղինակին, որը նշված ժամանակաշրջանում է ապրել և քաջածանոթ է եղել քաղաքական անցուղարձերին:

Ըստ Հ. Դարդեղի՝ Ջիվանը, Լևոն IV-ի հրավերով վերադարձած լինելով Կիլիկիա, ստանձնում է գունդստաբլության պաշտոնը:²⁰⁵ Արաբ պատմիչ Աբուլ Ֆիդան մի հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում, ըստ որի «Հիջրի 746 թ. (1345 թ. մայիս – 1346 թ. ապրիլ) հայերը սպանեցին իրենց թագավոր Ֆրանկ Քունթստաբլին»:²⁰⁶ Սրանից պարզ է դառնում, որ սպանվում է Հ. Դարդեղի մոտ հիշատակված գունդստաբլությունը ստացած Ջիվանը: Սակայն արաբ պատմիչի կողմից անունների և թվականների շփոթ է տեղի ունեցել, քանզի սպանությունը նախ՝ եղել է նշված թվականից մեկ տարի առաջ, և երկրորդ՝ Ջիվան Լուզինյանը մահացել էր բնական մահով: 1342 թ. Թավրիզում գրված ձեռագրի հիշատակարանում, ի թիվս այլ գահակալների, Հայոց թագավորի կապակցությամբ նշված է. «Եւ ի թագաւորութեան Հայոց աստուածասիրին եւ բարեպաշտին»:²⁰⁷ Արքայի անունը բաց է թողնված. Փիրղալենյանը կարծում է, որ հիշատակարանը գրվել է այն ժամանակ, երբ Լևոն IV-ի մահից հետո Գին դեռ գահ չէր բարձրացել:²⁰⁸ Սա էլ մի խոսուն փաստ է այն մասին, որ Ջիվան Լուզինյանը չի հռչակվել հայոց թագավոր: «Գունդստաբլ» բառն արաբ պատմիչի կողմից նույնացվել էր ֆրանկ անվանման հետ, որն էլ անվանման շփոթի պատճառ է դարձել:

Գի Լուզինյանի օծման ժամանակի մասին հայտնի է միայն, որ 1343 թ. մարտ ամսին նա արդեն թագավոր էր հռչակվել (կամ գոնե

Rois de Petite Arménie: Revue des études Arméniennes, 1920, fascicule 1, p. 7).

²⁰⁰ Դարդեղ, գլ ԻԶ, էջ 32:

²⁰¹ Մ. Օրմանեան, սյուն 1905:

²⁰² Recueil des historiens, p. 685.

²⁰³ Հայապատում, էջ 544:

²⁰⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 205:

²⁰⁵ Դարդեղ, գլ ԻԵ, էջ 31:

²⁰⁶ Արաբական աղբյուրները, էջ 249:

²⁰⁷ ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 331:

²⁰⁸ Նույն տեղում:

վարում էր թագավորության գործերը), քանզի նամակ է առաքում Անգլիայի եղուարդ III թագավորին:²⁰⁹

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Լևոն IV-ի մահից հետո, մինչև 1343 թ., Ջիվան Լուզինյանը՝ որպես պայլ, ղեկավարել է պետությունը: Նշենք, որ 1344 թ. Գին Յեթում Նղրեցուն ուղարկում է Կոստանդնուպոլիս կնոջը՝ Թեոդորային Կիլիկիա ուղեկցելու համար: Վերջինս սակայն հրաժարվում է մեկնել²¹⁰ և Գին ստիպված ապահարզանի և նոր ամուսնության խնդրանքով դիմում է պապին, որն էլ բավարարում է այն:²¹¹

Մինչ Գիի Կիլիկիա ժամանումը 1343 թ. սկզբին Բենեդիկտոս XII-ի ներկայացրած հարյուր տասնյոթ կետերից բաղկացած մեղադրանքներին պատասխանելու համար Ստում գումարվում է եկեղեցական ժողով: Այս ժողովը մեկ առ մեկ քննարկում է այդ մեղադրանքները և հիմնականում մերժում դրանք:²¹²

Այդ ընթացքում Գին գժտվում է Բյուզանդիայի կայսերական գահը զավթած Յովհաննես Կանտակուզենոսի հետ: Նոր կայսեր դեմ պայքարը, որը սկիզբ էր առել 1341 թ. վերջին, գլխավորողներից մեկը հենց Գին էր: Գին սկզբում՝ 1342 թ. ընթացքում, հասավ զգալի հաջողությունների: Սակայն, ի վերջո, Կանտակուզենոսը հաղթող դուրս եկավ այդ պայքարում, որի պատճառով էլ 1342 թ. ավարտին Գին հարկադրված էր ընդունել Հայոց ավագանու առաջարկը և վերադառնալ Կիլիկիա:²¹³ Հարկ է նշել, որ Հ. Դարդեղը փորձում է եղբայրական ջերմ լույսի ներքո նկարագրել Ջիվանի և Գիի հարաբերությունները: Գիի մի քանի անգամ հրաժարումից հետո Ջիվանը, կրտսեր եղբոր հեզությամբ տոգորված, շարունակում

է խնդրել եղբորը՝ ստանձնելու Հայոց գահը՝ այդ ընթացքում ոչ մի անձնական հետադարձություն չցուցաբերելով նրա նկատմամբ:

Գին, անշուշտ, 1342 թ. ընթացքում, հույս ուներ Բյուզանդիայում իր քաղաքական դիրքն ամրապնդել և այդ մի քանի ամսվա ընթացքում փորձելու էր հետ բերել Բյուզանդիայում կորցրածը: Իսկ ինչ վերաբերում է Հ. Դարդեղի այն տեղեկությանը, թե Գին Հայոց թագավոր օծվեց 1342 թ. հոկտեմբերին, ապա այն չի կարող համապատասխանել իրականությանը, քանզի այդ ամսաթիվը հակասում է այլ աղբյուրների և հենց Հ. Դարդեղի տված տեղեկություններին: Ընդ որում, ճիշտ չի լինի Գիին թվագրել, իբրև Հայոց արքա՝ Կոստանդին II, քանզի ոչ մի սկզբնաղբյուրում նա չի հիշատակվում Կոստանդին անունով, ավելին՝ Գիի թողարկած բոլոր դրամների վրա նշված է «Գի» անունը:²¹⁴ Այսպիսով, 1343 թ. Կիլիկիայում հաստատվեց թագավորական նոր ընտանիք, որի իշխանությունը սակայն բավականին կարճ տևեց:

Հ. Դարդեղը Գի Լուզինյանի մասին գրում է. «...բուն զօրութեամբ վարեաց արքայ Գուի զիւրն թագաւորութիւն, առանց հատուցանելոյ ունեք սակս հարկաց, ո՛չ ծովու եւ ո՛չ ցամաքի, եւ առանց կորուսանելոյ թիզ մի հողոյ. եւ հզօր բազկաւ եւ խիզախ քաջութեամբ մարտնչէր ընդ թշնամիս իւր եւ յաղթող հանդիսանայր հանապազ ի վերայ նոցա»:²¹⁵ Այսպիսով, ըստ Հ. Դարդեղի, Գի Լուզինյանը հաջողությամբ էր հետ մղում թշնամիների հարձակումները՝ սկզբունքորեն չընդունելով մահմեդական տիրակալի գերակայությունն իր նկատմամբ: Մինչ Գիի գահակալումը՝ 1342 թ., մամուլները արշավել էին Կիլիկիա և մեծ ավերածություններ կատարել:²¹⁶ Հաջորդ՝ 1343–1344 թթ., կարամանցի թուրքները ներ-

²⁰⁹ Միստան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 559:

²¹⁰ Յեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 194:

²¹¹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ. հ. Բ, էջ 553:

²¹² Մ. Օրմանեան, սյուն 1871–1903:

²¹³ Հ. Բարթիկյան, Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում եմ Կիլիկյան Հայաստանում նշվ. աշխ., էջ 687:

²¹⁴ P. Bedoukian, Coinage of Cilician Armenia, p. 380–382.

²¹⁵ Դարդեղ, գլ ԻԷ, էջ 33:

²¹⁶ Ա. Տազեսյանը գրում է, որ 1341–1342 թթ. մամուլները դարձյալ արշավեցին Այասի վրա (տե՛ս Ա. Տազեսեան, Հայ-Մեմուլք մը եւս Ֆախր էտ՝ Տին Այազ պըն Ապտալա էլ Նասիրի, Բազմավէպ, 1998, թիւ 1–4, էջ 272): Կարծում ենք, որ այս

խուժում են Կիլիկիա, կողոպտում, ավերում ու գերեվարում բնակչության ստվար զանգվածների:²¹⁷ Նույն թվականին կրկնվեց մամլուքյան սուլթանության զորքերի արշավանքը, որը ծանրագույն դրության մեջ դրեց առանց այդ էլ թուլացած թագավորությանը:²¹⁸

«Այդ տարի, Ջումադալուլա ամսին (1343 թ. սեպտեմբեր 21 – հոկտեմբեր 20) լավ սպառազինված զնդեր առաջացան (եգիպտական) Սսի երկրի վրա, բայց չհաղթեցին: Հարուստ և բազմամարդ Ադանան գրավելուց հետո նրանք հազիվ էին հանգիստ առել, երբ Հալեբի բանակի հրամանատար Ակ-Սոնկուրը կաշառվեց հայերից և արգելեց, որ բանակները ավելի առաջանան, առարկելով, որ սուլթանը հրաման չի տվել իրեն այդ բանի համար»:²¹⁹ Փաստորեն, մամլուքներին հաջողվում է ասպատակել Դաշտային Կիլիկիայի զգալի մասը՝ Ջահանի և Սեյհանի միջագետքը: Կասկածից դուրս է, որ նրանք ավարառության են ենթարկել այդ շրջանում գտնվող մեծ ու փոքր բնակավայրերը, որոնց թվում՝ Ադանան և, ամենայն հավանականությամբ, նաև՝ Մսիսը: Արաբ պատմիչ Աբուլ Ֆիդան, ցավոք, չի մանրամասնում իր հաղորդած տեղեկությունը, թե ու՞մ -

թվականին Այասի վրա արշավանք չէր կարող լինել, քանզի անհասկանալի է մամլուքների հարձակումն իրենց իսկ պատկանող քաղաքի վրա:

²¹⁷ «Հիջրի 744 թ. (1343 մայիս 26–1344 թ. մայիսի 14) թուրքները հաճախակի ասպատակություններ կատարեցին Սսի երկրում, ջարդեցին, կոտորեցին, գերեվարեցին և վրեժ առան այն բռնությունների դիմաց, որոնք հայերը գործել էին Կարամանի երկրում (տե՛ս Արաբական աղբյուրները, էջ 249):

²¹⁸ Այդ շրջանում 1343 թ. գարնանը Գին օգնության խնդրանքով պատվիրակություններ ուղարկեց Կղեմես VI (1342–1352 թթ.) պապին, և Ֆրանսիայի ու Անգլիայի թագավորներին՝ Ֆիլիպին և Էդուարդին (տե՛ս Գրիգոր Վ. Պետրովիչ, «Միաբանող եղբայրները և Հայ եկեղեցին (1330–1360), Հանդես Ամսօրեայ, 1969, թիվ 10–12, սյուն 467, Fr. Toumebize, p. 666): Սակայն, «Հարյուրամյա» պատերազմը, որ մոլեգնում էր Արևմտյան Եվրոպայում, անհնար էր դարձնում որևէ տեսակի օգնություն: Հռոմի պապի 1345 թ. հաշտության առաջարկը Անգլիայի թագավորին պատերազմը դադարեցնելու և նոր խաչակրաց արշավանք սկսելու համար, եղավ ապարդյուն (տե՛ս Bibliotheque des croisades, t. II, p. 883):

²¹⁹ Արաբական աղբյուրները, էջ 249:

կողմից և ինչպե՞ս է կաշառվել մամլուքյան զորքերի հրամանատարը: Ըստ երևույթին, հեղինակը նկատի ունի Գիին: Մամլուք հրամանատարի կաշառումը փրկեց Կիլիկիայի մնացյալ՝ դաշտային և լեռնային շրջանները ներխուժումից: Այս փաստը նկատի ուներ Հ. Դարդելը՝ նշելով Գիի թշնամիների դեմ ցուցաբերած «քաջության» մասին:

Գիի կերպարը հայագիտության մեջ լիարժեքորեն բացահայտված չէ: Նա հիմնականում ներկայացված է որպես լատինամետ, կամազուրկ քաղաքական գործիչ, որը, սակայն, երբեք չի ապացուցվել անաչառ պատմական փաստերով: Այդ առումով առավել չեզոք կարող են լինել բյուզանդական պատմիչների տեղեկությունները: Ըստ դեպքերին ժամանակակից Նիկեփոր Գրեգորասի, Գին «մշտապես դավանում էր հորենական Հայոց դավանանքը»:²²⁰ Բյուզանդական պատմիչը, ի տարբերություն Հ. Դարդելի, որին անհրաժեշտ էր Գի արքային ներկայացնել որպես կաթոլիկ նահատակ, և հայ հեղինակների, որոնց անհրաժեշտ էր հիմնավորել 1344 թ. կատարված հեղաշրջումը, իրականությունը կեղծելու որևէ պատճառ չունեն:

Ինչ վերաբերում է կարամանցիների անընդմեջ արշավանքներին, ապա դրանք, փաստորեն, ավարառուական բնույթ են կրել և բավարարվել են Սեյհան գետի աջափնյա և ծախափնյա հատվածներն ավերի ենթարկելով, քանզի երկրի լեռնային՝ Բարձրբերդի, Կոպիտառի, Կապանի և Սսի շրջաններում դեռևս առկա էր բավական ամուր իշխանական համակարգ, որտեղ այդ ժամանակաշրջանում ասպատակություններ չեն եղել:

Անշուշտ, սխալ կլիներ միանշանակ պնդել, որ այս արշավանքներն արքունիքի վարած՝ այսպես կոչված «լատինամետ» քաղաքականության արդյունք էին: Դա պատճառներից մեկն էր: Սակայն, չպետք է նաև մոռանալ մամլուքյան հզոր պետության

²²⁰ Հ. Բարթիկյան, Գվիդոն Լուսինյանը Բյուզանդիայում եվ Կիլիկյան Հայաստանում, նշվ. աշխ., էջ 689:

ծգտումը՝ տիրել կիլիկյան ամբողջ ծովափին և իր ձեռքը վերցնել փոքրասիական թերակղզու վրայով կատարվող առևտրի զգալի մասը: Չպետք է մոռանալ նաև կարամանցիների նպատակադրումը՝ ապահովել իրենց թիկունքը օսմանյան թուրքերի դեմ հնարավոր պայքարում:

Գիի, այսպես կոչված, «լատինամետությունն» ընդամենը հայոց արքունիքի քաղաքականության շարունակությունն էր, և ոչ մի էական նշանակություն չունեց մամլուքյան արշավանքների համար:

Այնուամենայնիվ, Գին իր թագավորության երկու տարիների ընթացքում չընկալվեց հայկական արքունիքում: Եվ միանգամայն բնական է, որ իշխող ընտանիքի դեմ դժգոհությունները հայկական միջավայրում պետք է աճեին: Մինչև 1344 թ. նոյեմբերյան դեպքերը, նույն թվականի օգոստոսի 17-ին երիտասարդ հասակում մահացավ գունդստաբլ Ջիվան Լուզինյանը: Դժվար է ասել, արդյո՞ք նա սպանվել է ընդդիմադիր հայ պարոնների կողմից, թե՛ ոչ: Ամենայն հավանականությամբ, նա մահացել է բնական մահով, քանզի Լևոն Լուզինյանի կենսագիր Զ. Դարդելը փաստում է միայն նրա մահը, որևէ կերպ՝ անգամ չակնարկելով, սպանության մասին:²²¹

2.2. 1344 թ. պետական հեղաշրջումը.

Կոստանդին II Նղրեցու կառավարումը.

Մ. Չամչյանը նշում է, որ հայ պարոնները քանիցս փորձում էին համոզել արքային՝ փոխելու իր քաղաքականությունը:²²² Սակայն, ցավոք, այս փաստը հաստատող տեղեկություններ չկան:

²²¹ Դարդել, գլ. Խ, էջ 50:

²²² «Չայս տեսեալ ոմանց յիշխանացն Դայոց՝ ազդ արարին Գուիտոնայ, և յորդորէին զնա պահել զազգն յիւրում վիճակի, եւ մի փոխել յայլ վիճակ՝ որում չէին ընտել...», Մ. Չամչեան, էջ 349:

Հաշվի առնելով հեղաշրջմանը մասնակից իշխանների թիվը, որոնք խորհրդի էին հավաքվել սպանության հաջորդ առավոտ՝ դավադրությունը լավ նախապատրաստված և ծրագրավորված է եղել: Կարծում ենք տեղին չէ Մ. Օրմանյանի այն կարծիքը, թե «...իշխաններն ոմանց դաւադրութեան գործ չէր եղածը, այլ համախումբ ազգովին շարժումի մը հետեւանք, եւ արդիւնք լատինականութեան դէմ զգացուած հակառակութեան»:²²³ Մ. Օրմանյանի այս վարկածը, անշուշտ, հիմնված է Զ. Դարդելի այն տեղեկության վրա, որ «...ժողովեցան բազմութեամբ մեծաւ եւ վառեալ ի զէն՝ գրոհ ետուն ի տեղին, ուր էր զգոնաբարոյ արքայն Գուի»:²²⁴

Չենք ժխտում ժողովրդական շարժման գոյությունը, սակայն, միաժամանակ, ճիշտ չէ այդ ամենը վերագրել ժողովրդական զանգվածների ազգային և կրոնական զգացմունքների ինքնաբուխ հորդմանը: Այդ ամենը կազմակերպողը և ուղղորդողը պետք է լինեին հայկական ավագանու ներկայացուցիչները: Հեղաշրջումը նախապատրաստվել և ծրագրվել է իշխանների կողմից, իրականացվել ամբոխի օգնությամբ:

Ցավոք, հեղաշրջման ղեկավարների շատ քիչ անուններ են մեզ հասել: Զ. Դարդելը գրում է Օշին Բակուրանի՝ որպես սպանության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկի մասին, չմոռանալով նաև հավելել Օշինի անսպասելի մահը հեղաշրջման հաջորդ օրը:²²⁵ Հեղաշրջման ղեկավարման գործում, չնայած ուղղակի անուններ տրված չկան, սակայն, առաջնային կարող էին լինել երկու անձ՝ Հեթում Նղրեցի Ջամբուլայը (Ախտուց տերը) և Կոստանդին Նղրեցին:

1344 թ. նոյեմբերի 17-ին արքան և նրա եղբայրը՝ Կոռիկոսի

²²³ Մ. Օրմանեան, սյուն. 1907:

²²⁴ Դարդել, գլ. ԼԹ, էջ 49:

²²⁵ Դարդել, Դեպք, էջ 50-51: Այս Օշինի նախնին՝ նույնպես Օշին Բակուրանը հիշատակվում է որպես 1296 թ. Հեթում թագավորի դեմ կազմակերպված դավադրության գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը (տես Մանր ժամանակագրություններ, հ. I, Հեթում պատմիչի տարեգրություն, էջ 87):

կոմս Բոհեմունդը, Ադանայի արքայական պալատում էին,²²⁶ երբ պատարագի ժամանակ զինված բազմությունը հարձակվում և կոտորում է ինչպես Լուզինյան եղբայրներին, այնպես էլ՝ նրանց հետ եղած լատին զինվորներին ու պալատականներին: Ավելին, զայրացած ամբոխը սպանում է նաև պատարագչին՝ արքայի պալատական քահանային: Եվ, ինչպես նշում է ժամանակագիրը, Գին «...վասն անպարկեշտ վարուց սպանելոյ եղել ի զաւրաց իւրոց ...»:²²⁷

Պատարագը կատարվում էր ըստ հռոմեադավան արարողակարգի, որն էլ ամբոխի նման դաժան դատաստանի առիթ էր դարձել: Սակայն այստեղ ուշագրավ է մեկ այլ փաստ: Բանն այն է, որ հարձակման ժամանակն ընտրված է եղել ճիշտ այն պահին, երբ Երբունիքը պակաս պաշտպանունակ պետք է լիներ: Դա վկայությունն է այն բանի, որ վերոշարադրյալ իրադարձությունը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ՝ լավ կազմակերպված պետական հեղաշրջում, որտեղ հաշվի էր առնված, նույնիսկ, հարձակման հարմար պահը:

Սպանության հաջորդ օրը, ինչպես հաղորդում է Հ. Դարդելը, հավաքվում են երկրի պարոնները՝ որոշելու «...թե զի՞նչ արասցեն թագաւորն իւրեացն, զոր ի մահ վարեցին»:²²⁸ Թագավորի ընտրության համար հրավիրված իշխանաժողովը պատմիչն առանձնացնում է այս ժողովից: Այստեղ պատմիչը, մտածված իշխանաժողովը բաժանել է երկու մասի, որպեսզի տեղ հատկացնի Օշին Բակուրանի առասպելախառն մահվան համար: Ըստ Հ. Դարդելի՝ խորհրդի ժամանակ, Բակուրանին՝ հեղաշրջման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկին, եղբրական մահով պատուհասում է Աստված: Մի կողմ թողնելով Օշին Բակուրանի մահը՝ ամենայն հավանակա-

նությամբ իշխանական խորհրդաժողովը գումարվել է, ինչպես գրում է Դարդելը՝ սպանության հաջորդ օրը: Ահա այստեղ էլ որոշվում է թագավորի հարցը:

Զաբել և Ամորի Լուզինյանների հինգ զավակներից, փաստորեն, ոչ ոք կենդանի չէր մնացել, իսկ Գի Լուզինյանից մնացել էին երկու դուստրեր՝ առաջինը՝ Իզաբել-Սարգարիտն էր,²²⁹ երկրորդի անունը հայտնի չէ: Եվ միայն Ջիվանից էին մնացել երկու որդիները՝ հնգամյա Բոհեմունդը և երկամյա Լևոնը: Սակայն կարելի է հաստատապես պնդել, որ՝ նրանց գահաժառանգման հարցը չի էլ քննարկվել, և նախքան Լուզինյան արքայի սպանությունը հեղաշրջման մասնակից պարոնների շրջանում արդեն վճռված է եղել ապագա գահակալի հարցը. «Եւ յետ այսորիկ իշխանքն Յայոց ժողովեցան վերստին ի խորհուրդ եւ ընտրեցին եւ եղին ի թագաւոր զորդի պարոն Բօղուենի մեծի մարաջախտին Յայոց, որ կոչեցաւ արքայ Կոստանդին, եւ ոչ էր նա ի զարմէ թագաւորացն Յայոց եւ չէր իսկ նորա իւիք խնամութիւն ընդ տանն արքունի»:²³⁰

Կոստանդին Նղրեցին բերդատեր պարոն էր՝ Բալդուին (Պաղտին) մարաջախտի (որը Լևոն IV-ի երեք խնամակալներից մեկն էր և Օշին ու Կոստանդին Կոռիկոսցիների սպանությունից հետո էլ շարունակեց պաշտոնավարել) որդին, Կոստանդին Նղրեցու թոռը, որն էլ սերված էր Կոստանդին թագավորահոր (Յեթում I-ի հոր) որդիներից մեկից:²³¹ Լ. Տեր-Պետրոսյանը առաջ է քաշում այն ենթադրությունը, որ Կոստանդին Նղրեցին Կոստանդին թագավորահոր Վասակ անունով որդու զավակն էր:²³² Հ. Դարդելը, փաստորեն, ուղղակիորեն նշում է, որ Կոստանդին II Նղրեցին որևէ առընչություն չունեի նախորդ արքայատոհմի հետ: Յետագոտողներից է. Դյուլորին ավելի հեռուն է գնում՝ Կոստանդինին դիտելով Լուզին-

²²⁶ Ադանայից է գրված եղել 1343 թ. մարտին Անգլիայի արքային ուղղված Գիի նամակը: Ըստ Ֆ. Տուրնեբիզի, Գին իրեն նստավայր ընտրել էր Ադանան (տես Fr. Tournèize, p. 666):

²²⁷ ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 441:

²²⁸ Դարդել, Դեպք, էջ 51:

²²⁹ Մ. Օրմանեան, սյուն 1907:

²³⁰ Դարդել, գլխավոր, էջ 52:

²³¹ Rüdt Colenberg, p. 16.

²³² Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 431:

ջամբուլայի (հանդերձապետի) պաշտոնը:²⁴⁰ Փաստորեն, Կոստանդին I Նղրեցու զավակները 1320 թ. Օշին թագավորի մահից հետո, Օշին պայլի և Կոստանդին Գուդստաբլի հետ միասին, կազմում էին մանկահասակ Լևոն IV -ի խնամալական խորհուրդը, որը վկայում է նրանց ազդեցության մասին:

Փոքր շեղվելով նշենք, որ մանկահասակ Լևոն IV-ի խնամակալությունն իրականացվում էր Յեթումյան տոհմի կողմնային ճյուղերի ներկայացուցիչների կողմից: Կոռիկոսյան իշխանների սպանությունից հետո անգամ Նղրեցի եղբայրները շարունակեցին իրենց պաշտոնավարումը: Բալդուին Նղրեցին մահացավ 1336 թ. դեկտեմբերի 12-ին Եգիպտոսում՝ բանտում:

Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ Բալդուին Նղրեցին 1335–1336 թթ. եղել է նաև պետության պայլ, ընդ որում, ոչ թե դասական թագավորահայր իմաստով, այլ՝ որպես հազարապետ, չնայած, հավանական է, որ նրան այն շնորհվել էր՝ որպես պատվատիտղոս:²⁴¹

Բավական մեծ է եղել արքունիքում Բալդուին Մարաջախտի հեղինակությունն ու ազդեցությունը: Նրան է պատկանել Բարձրբերդն իր շրջակայքով: Օշին պայլի սպանությունից հետո վերջինիս կալվածքների մի մասը նույնպես նրան են անցել: Ղ. Ալիշանը, չնշելով աղբյուրը, գրում է, որ Բալդուինը բնակվում էր Տարսոնում, որտեղ գտնվում էր իր տունը և ուր կառուցել էր Առաքելոց տաճարը: Պետք է նշել, որ Տարսոնը՝ իբրև խոշոր քաղաք, Յեթումյանների օրոք գտնվել է արքայական ընտանիքի ձեռքում: Այդպես էր XIV դարի սկզբին, երբ Տարսոնի տեր է հիշատակվում արքաներայր Ալինախը:²⁴² Կարծում ենք, որ Բալդուինը Լևոն IV-ի օրոք ընկալվել է որպես Յեթումյան ընտանիքի անդամ:

Ինչևհետե, Բալդուին Նղրեցին եղբոր հետ (որն իրենից վաղ մա-

հացավ) Լևոն IV-ի արքունիքում որոշ հակակշիռ էր ստեղծում Լուզինյանների ազդեցության դեմ, և միայն նրա մահից հետո Լուզինյան եղբայրներին հաջողվեց լիովին տիրապետող դիրք գրավել արքունիքում:

Այսպիսով, կարելի է պնդել, որ Կոստանդին Նղրեցին, որպես գահի թեկնածու, ուներ բոլոր իրավունքները թագի նկատմամբ:²⁴³ Ըստ Սմբատ Գուդստաբլի «Դատաստանագրքի»²⁴⁴ շատ ավելի մեծ իրավունք կարելի էր վերապահել Նղրեցիներին՝ տիրելու Յայոց գահին, քան՝ Լուզինյաններին: Երկրորդ՝ Նղրեցիների տոհմը ժամանակաշրջանի ամենաազդեցիկ հայկական իշխանական ընտանիքն էր: Կոստանդին Նղրեցին օրինական հիմունքներով ընտրվել էր Յայոց թագավոր, քանզի նրան այդ պաշտոնում էին ընտրել Յայոց պարոնները:

Լուզինյան եղբայրների սպանությունը, սակայն, կարող էր հայպապական հարաբերություններում իր անբարենպաստ հետևանքները բերել Յայոց արքունիքի համար: Ուստի, պատահական չէ Կոստանդին II-ի զգուշավոր և հաշվենկատ քաղաքականությունը պապական աթոռի հանդեպ: Գին մահից մի քանի ամիս առաջ Յովհաննես Կրակեցի եպիսկոպոսին երկու ասպետների ուղեկցությամբ ուղարկել էր Ավինյոն՝ 1343 թ. Սսի ժողովի որոշումները պահին տալու և պապական կուրիայից ու արևմտյան երկրներից օգնություն ստանալու ակնկալիքով: Ավինյոնում դեսպաններին է հասնում Գի թագավորի սպանության լուրը և բնականաբար, ինչպես և պետք է սպասվեր, այդ նորությունը տխրեցնում է պահին, որի համար Կիլիկիան պապական քաղաքական ու տնտեսական դաշտ բերելու ամենահարմար թեկնածուն հենց Գին էր: Սա-

²⁴⁰ Սիսուան, էջ 412:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 484:

²⁴² Recueil des Historiens, p. 83. Ընդ որում, Ալինախը, Տարսոնից բացի, տիրել է նաև Լամբրոնին ու Մուլիվոնին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 84):

²⁴³ Այդ առումով տեղին չէ Ն. Յուսլիի այն պնդումը, ըստ որի թե՛ Կոստանդին II-ը և թե՛ Կոստանդին III-ը եղել են առանց գահի նկատմամբ իրավունքի պարզագույն բռնազավթիչներ (տե՛ս Norman Housley, The later crusades from Lions to Alcazar 1274–1580, New York, Oxford university press, 1992, p. 182) (այսուհետև՝ N. Housley, The later crusades):

²⁴⁴ Սմբատ, Դատաստանագիրք, էջ 16:

կայն պապ Կղենես VI-ը կարողանում է արագ ու ճիշտ գնահատել ստեղծված իրավիճակը: Նա փաստացիորեն ճանաչելով Կոստանդին Նղրեցուն՝ հայոց թագավոր, հետ է ուղարկում դեսպաններին՝ նրանց հետ իր երկու նվիրակներին՝ Անտոն Գանտացուն և Դով-հաննես Կորոնացուն, նախկին պահանջներով, այն է՝ ընդունել կաթոլիկություն: Կոստանդինն իր հերթին զիջում է Սսի 1345 թ. ժողովում համաձայնության որոշում է կայացվում «Հարյուրտասնյոթ մեղադրանքների» նկատմամբ:²⁴⁵ Մ. Օրմանյանը, հիմնվելով Ղ. Ալիշանի տեղեկության վրա,²⁴⁶ 1346 թ. օգոստոսի վերջով թվագրելով պապական նվիրակների այցը Կիլիկիա, կարծում է, որ «բաւական քննութիւնք եւ բանագնացութիւնք կատարուած են, մինչեւ այդ որոշումը, զոր ձեռք ձգած են Հայ պատգամաւորները...»:²⁴⁷

Կոստանդին II-ը կատարեց իր պատասխան քաղաքական «զիջումը», որն արտահայտվեց Ադանայի մի փոքրիկ մատուռից Գի և Բոհեմունդ Լուզինյանների աջյունների Տարսոնի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցում վերաթաղումով:²⁴⁸ Սա, անշուշտ, պապական նվիրակների ժամանումից առաջ ցուցադրական, քաղաքական գործողություն էր: Նվիրակների համար, ինչպես հաղորդում է Հ. Դարդեղուն, ճոխ ընդունելություն է կատարում «եւ արքայ Կոստանդին եւ լո, ճոխ ընդունելություն է կատարում «եւ արքայ Կոստանդին եւ Կաթողիկոսն եւ եպիսկոպոսունք եւ իշխանք աշխարհին ընկալան մեծաշուք պատուով զնուիրակսն...»:²⁴⁹

Պապական նվիրակները Կիլիկիայում մնում են ութ ամիս, որի ընթացքում երկրի հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության ամբողջ վերնախավը հավատարմության երդում է տալիս պապին, որը նույնիսկ, վավերացվում է ստորագրություններով ու կնիքներով:²⁵⁰ Դեռևս 1346 թ., որպես Կոստանդին II-ի դեսպան, Ավինյոն է մեկ-

նում ասպետ Կոստանդին Կարսիլլին, որը տանում է 1345 թ. ժողովի որոշումը և ռազմական օգնություն է խնդրում: Ըստ երևույթին այս պատվիրակությունը մեկնում է այն ժամանակ, երբ պապական նվիրակները դեռևս գտնվում էին Կիլիկիայում: Կարսիլլիի ուղևորությունը պայմանավորված էր նաև 1346 թ. կարամանցիների և մամլուքների սպասվող արշավանքով:²⁵¹ Ահա այդ այցի արդյունքում էլ պապը համաձայնվում է տասներկու հազար ոսկի և հազար ծիավոր տրամադրել Կոստանդին II-ին՝ թագավորության պաշտպանությունը կազմակերպելու համար,²⁵² որը, սակայն, ինչ ինչ պատճառներով չի իրականանում: 1347 թ. Կոստանդինը նամակագրական կապ է հաստատում նաև Վենետիկի դոժի հետ:

Այսպիսով, Կոստանդին Նղրեցուն հաջողվում է երկու տարում հասնել Հռոմի պապի կողմից պետական հեղաշրջման արդյունքի ճանաչմանը, ինչը նշանակում էր Կոստանդին II-ի իրավունքների ճանաչումը հռոմեադավան Եվրոպայի կողմից: Կոստանդինին հաջողվում է նաև 1349 թ. հասնել նրան, որ ասորական Հակոբիկ եկեղեցու Սսի նորընտիր պատրիարք Բարսեղը հռչակվում է նաև ասորական նույն եկեղեցու Անտիոքի և Ասորիքի պատրիարք,²⁵³ որն այդ եկեղեցու բարձրագույն աստիճանն էր: Եվ բնական է, որ Բարսեղը պետք է լիովին գտնվեր Հայոց թագավորի ազդեցության տակ: Այս քայլով Կոստանդինը փորձում է իր ազդեցությունը տարածել Մերձավոր Արևելքի հակոբիկ ասորիների ստվարածավալ համայնքի վրա:

Զգտելով ամրապնդել իր դիրքերն արտաքին ճակատում, նոր թագակիրը պետք է ձգտեր նաև ամրապնդել իր իշխանությունը երկրի ներսում, որտեղ նրա համար առաջին խոչընդոտը լինելու էր նախորդ արքայատոհմի ներկայացուցիչների չեզոքացումը Կիլիկ-

²⁴⁵ Fr. Toumebize, p. 675, J. Morgan, p. 221.

²⁴⁶ Միսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 559:

²⁴⁷ Մ. Օրմանյան, սյուն 1908:

²⁴⁸ Դարդեղ. գլ. ԼԶ, էջ 44:

²⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 45:

²⁵⁰ Նույն տեղում, գլ. ԼԷ, էջ 45:

²⁵¹ Boase, p. 129:

²⁵² Միսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 559, Fr. Toumebize, p. 678.

²⁵³ Լ. Տեր-Պետրոսեան, Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կենտրոնում, Բազմավեպ, 1987, թիւ 1-4, էջ 129:

յան քաղաքական ասպարեզից: Գի Լուզինյանից մնացել էին երկու դուստր (հայտնի չէ, թե նրա կինը կենդանի էր այդ ժամանակ, թե՝ ոչ), որոնք չէին կարող վտանգ ներկայացնել Կոստանդին II-ի համար, իսկ Ջիվան Լուզինյանից մնացել էին երկու որդիներ: Ինչպես մշուում է Դ. Դարդելը, Կոստանդինը թագադրվելուց հետո սեփականացրեց Ջիվան Լուզինյանի տիկնոջ՝ Սուլթանի ունեցվածքը և կալվածքները, ապա նրան և երկու որդիներին՝ վեցամյա Բոհեմունդին և երկամյա Լեոնին արգելափակեց Կոռնիկոսի կղզու բերդում:

Երկու երեխաներ էին մնացել Ամորի և Ջաբել Լուզինյանների արական սերունդներից (համենայն դեպս մեզ հայտնի), որոնք կարող էին ապագայում տհաճություններ պատճառել Կոստանդինին և նրա ժառանգներին: Սակայն, Դ. Դարդելի կողմից ներկայացված Ջիվան Լուզինյանի ընտանիքին ոչնչացնելու անհաջող փորձերը, ապա նրանց փախուստը, փոքր ինչ անհավանական բնույթ են կրում: Եթե Կոստանդինը ցանկություն ունենար ոչնչացնելու նրանց արքայական բանտում (ամենայն հավանականությամբ, Կոռնիկոսը Բոհեմունդ Լուզինյանի մահից հետո հարքունիս էր բռնագրավվել, քանզի այլևս ոչ մի հիշատակություն չկա Կոռնիկոսի մասին, որպես ժառանգական կալվածքի), ապա դա դժվար չէր լինի իրագործել: Ըստ երևույթին, Կոստանդինը բավարարվել է նրանց այստեղ բանտարկելով, որը սակայն այնքան էլ երկար չի տևել: Միայն իշխանուհի Սուլթանի և նրա որդիների Կիպրոս փախուստից հետո է հավանական, որ Կոստանդինը փորձած լինե՞ր նրանց ֆիզիկապես ոչնչացնել:²⁵⁴

Կիլիկիայի Հայոց պետության դեռևս XIII դարի պատմությունից հայտնի են արքայական տոհմին պատկանած անձանց արգելափակումը, որտեղից նրանք, հիմնականում, այլևս դուրս չէին գալիս, ինչպես օրինակ՝ գահաժառանգ Ռուբեն-Ռայմունդը և Ֆիլիպ թագավորը՝ XIII դարի առաջին քառորդին, Ջաբել Լուզինյանը իր

երկու որդիների հետ՝ XIV դարի առաջին քառորդին: Ուստի, շատ բնական կարելի է համարել Սուլթանի և իր զավակների բանտարկումը, իսկ բանտում սպանության անհաջող փորձերը Դ. Դարդելի չափազանցությունն է: Ինչ վերաբերում է Կոռնիկոսում նրանց բանտարկելուն, ապա դա ապացուցում է Կիլիկիայի ծովափնյա շրջանների վրա Կոստանդին II-ի կայուն իշխանություն մասին: Սակայն Կոռնիկոսում բանտարկված լինելու փաստն էլ օգնում է Սուլթանին՝ փախչելու Կիպրոս որն անշուշտ, կատարվել էր ոչ առանց Կիպրոսի թագավոր Հուգո IV-ի գործուն միջամտության: Ե՛վ Սուլթանի, և՛ իր զավակների Կիպրոսում գտնված ժամանակ է, որ հավանական ու օրինաչափ կլինե՞ր Կոստանդին II-ի կազմակերպած մահափորձը, քանզի Ջիվանի մանակահասակ զավակները կաթող էին դառնալ քաղաքական խաղաքարտեր Հուգո IV-ի ձեռքից, որն անշուշտ իր կողմնակիցներն (Լուզինյանների կողմնակիցները) ուներ Կիլիկիայում:

Կոստանդին II-ին գահակալման չափազանց ծանր ժամանակաշրջան էր բաժին հասել: Պետության կենտրոնական կարևորագույն բաղադրիչները XIII դարում մոնղոլների ու լատինների իրական ներկայությունն էին տարածաշրջանում, որը սակայն այժմ արդեն գոյություն չուներ: Մոնղոլակա՞ն հովանավորությունից Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունը զրկվել էր XIV դարի առաջին քառորդին, որն էլ հետագա տիրակալների համար պատճառ դարձավ պետության գոյության փրկուղի ընտրել հռոմեացիական Եվրոպան: Մամլուքյան զորեղացած սուլթանության դեմ պայքարում Եվրոպան հայ գահակալների կարծիքով (Օշին, Լևոն IV, Գի), այն այլընտրանքն էր, որի շնորհիվ հնարավոր կլինե՞ր շարունակել պետության գոյությունը: Սակայն, Եվրոպական քաղաքական ներկայությունը տարածաշրջանում աստիճանաբար նվազում էր: XIV դարի 40-ական թթ. դրությամբ քրիստոնյա պետությունների ցանկն Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում, սահմանափակվում էր Կիպրոսի թագավորությամբ, Հռոդոսում գտնվող հիվանդախնամ-

²⁵⁴ Դարդել, գլ. ԽԴ, էջ 55–56: Բակուրանը Սուլթանի և նրա որդիների փախուստը թվագրում է 1348 թ. (տե՛ս Բակուրան, Կիպրոս կղզի, էջ 118):

ների միաբանության իշխանությամբ և Կիլիկիայի հայկական թագավորությամբ: Եվրոպական պետություններն աստիճանաբար սկսում էին կորցնել իրենց նախկին տնտեսական և քաղաքական հետադարձությունները Կիլիկիայի նկատմամբ: Դրա արտահայտություններից էր 1345 թ. մամլուքների և վենետիկյան հանրապետության միջև կնքված համաձայնագիրը՝ Ալեքսանդրիայի ու Վենետիկի միջև կանոնավոր ծովագնացության վերաբերյալ: Այսպիսով, չնայած Այասն արդեն մամլուքներին էր, այնուամենայնիվ, նրանք նախընտրեցին Եվրոպայի հետ ծովային առևտուրը կատարել Եգիպտոսի տարածքով:²⁵⁵

Բնականաբար, ստեղծված նոր քաղաքական իրավիճակը պահանջում էր երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ նոր մոտեցումներ: Կոստանդին II Նղրեցուն հաջողվեց առավելագույնս օգտագործել թուլացած եվրոպական գործոնը, ընդ որում, ավելին, քան XIV դարում իշխած իր նախորդներից որևէ մեկը: Սակայն, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, Կոստանդին Նղրեցին կարող էր միայն երկարաձգել պետականության գոյությունը:

Գահակալման արդեն երկրորդ տարում Կոստանդին II-ը երկրի պաշտպանության հարցում հանդիպում է լուրջ դժվարությունների: 1346 թ. ապրիլին կարամանցի թուրքմենները Կիլիկիայի հյուսիս-արևելյան շրջանում նոր հարձակում են կազմակերպում: Այս անգամ արդեն նրանց արշավանքը կրում է ոչ թե կողոպտչական, այլ՝ նվաճողական բնույթ: Հարձակման նպատակը Կապանի բերդն էր, որը Հայոց պետության համար ռազմավարական մեծ նշանակություն ուներ, քանզի պաշտպանում էր Ջահանի հովտի լեռնանցքը: Բացի այդ, այն երկրի կենտրոնի՝ Սսի բնական թիկունքային ամրությունն էր: Կապանի բերդին թուրքմեններն, ինչ-ինչ խարդավանքների միջոցով հեշտությամբ են տիրում և միայն գրավումից հետո են բախվում հայկական զորքերի հետ: Ահա թե ինչպես է

նկարագրում արաբ պատմիչ Աբուլ Ֆիդայի Շարունակողը 1346 թ. այդ արշավանքը. «Նույն տարվա վերջում (այսինքն՝ 1346 թ. ապրիլին – Դ.Թ.) թուրքմենները խաբեությամբ տիրեցին Կապանի բերդին, որը Սսի երկրի ամենագործելի բերդերից մեկն էր՝ Ռումի երկրին սահմանակից: Այնտեղ գտնվող մարդկանց սպանեցին և գերի վերցրեցին կանանց ու երեխաներին: Սսի նոր թագավորը (Կոստանդին II – Դ.Թ.) փութաց փրկելու բերդը, բայց իբն Դելլադերը հանկարծակիորեն հարձակվեց հայերի վրա և շատերին սպանեց, իսկ մնացածներին էլ՝ փախուստի մատնեց»:²⁵⁶ Այստեղ սպանվում է նաև Վասիլ Մարաջախտը:²⁵⁷

Փաստորեն, տեղի ունեցած ճակատամարտում Կոստանդին II-ը պարտվում է, որը թուրքմենների զորավարի ռազմագիտական հմարքի արդյունքն էր, քանզի նշվում է թուրքմենների հանկարծակի հարձակումը Կոստանդինի բանակի վրա: Ինչևիցե, Կապանի բերդի գրավումը ռազմավարական մեծ կորուստ էր Հայոց պետության համար, ուստի և Կոստանդինը պետք է փորձեր ամեն կերպ վերականգնել նախկին վիճակը: Նույն Աբուլ Ֆիդայի Շարունակողը, բերդի առման շարադրումից հետո, մեջ է բերում երկխոսություն, որը որոշակի տեղեկություններ է պարունակում.

«Սսի նոր տերը գոչեց, Կապանը կյանքիս արժեքն ունի. Մենք ասացինք նրան. ուրիշ բանի մասին խորհիր որովհետև հաղթանակները հաջորդելու են հաղթանակներին»:²⁵⁸

Փաստորեն, Կոստանդինը փորձել է բանակցություններ վարել Կապանի վերադարձի վերաբերյալ, որը շատ դիպուկ բնութագրել է արաբ հեղինակը՝ Կոստանդինին վերագրելով «Կապանը կյանքիս արժեքն ունի» արտահայտությունը: Բերդը հետ վերադարձնելու

²⁵⁵ Դ. Տեր-Ղեւոնդեան, Ոսկերչութիւնը Կիլիկեան Հայաստանի մէջ, Բազմավեպ, 1991, 1-2, էջ 210:

²⁵⁶ Արաբական աղբյուրները, էջ 249:

²⁵⁷ Ժամանակագրություն XI-XVIII դդ., տպագրության պատրաստեց Նորայր Եպիսկոպոս Պողոսյան, Բանբեր Մատենադարանի, 1969, թիվ 9, էջ 265:

²⁵⁸ Արաբական աղբյուրները, էջ 249:

թուրքմենների մերժումը, այնուամենայնիվ, չկասեցրեց Կոստանդինին՝ ռազմավարական այդ կարևորագույն ամրությունը վերատիրելուց: Ինչպես հաղորդում է նույն հեղինակը, յոթ ամիս չանցած, օգտվելով թուրքմենների մոտ ծագած անհամաձայնություններից, 1346 թ. աշնանը Կոստանդին II-ը վերստին նվաճում է այն: Ընդ որում, Կապանն այն վերջին ամրություններից էր, որ մնաց հայկական իշխանական համակարգի ձեռքում՝ թագավորության անկումից դեռ շատ տարիներ անց:

Շարունակելով իրենց որդեգրած գավթողական քաղաքականությունը՝ 1347 թ. գարնանը մամլուքյան սուլթանության զորքերը, անցնելով սահմանային Ջահան գետը, ներխուժեցին Կիլիկիա: Այս անգամ, սակայն, Հռոմի պապի գործուն միջամտության շնորհիվ Կոստանդինը օգնություն է ստանում: Շուտով հայկական զորքերը, դաշնակցած Հռոդոսի հիվանդախնամների և Կիպրոսի թագավորի հետ, համատեղ ուժերով հետ են շարտում նրանց և վերագրավում Այասը:²⁵⁹ Այասի վերագրավման նպատակով պապն օգնության խնդրանքով դիմել էր նույնիսկ Վենետիկի դոժին:²⁶⁰ Այսպիսով, Կոստանդինին հաջողվում է ոչ միայն հետ մղել մամլուքներին Ջահան գետի աջափնյակից, այլև՝ վերատիրել Ջահանի ողջ հովտին: Ընդ որում, այստեղ, առաջին անգամ որպես հայոց սպարապետ, հիշատակվում է Լիպարիտ Կապանցին:²⁶¹ Այասի վերագրվումը, անշուշտ, շատ կարևոր իրադարձություն էր: Այդ փաստը միակն էր վերջին տասնամյակներում, երբ արևմտյան պետությունների օգնությամբ տեղի էր ունենում ռազմական համատեղ գործողություն:

Անշուշտ, Կոստանդին II-ը հասկանում էր, որ միայն տնտեսութ-

յան զարգացմամբ հնարավոր կլիներ կանխել պետականության կործանումը, որն առաջին հերթին կարող էր իրականանալ Այասի վերագրավմամբ: Եվ Այասի վերագրավման ուղղությամբ կենտրոնացված ուժերով և ուշադրությամբ կարելի է բացատրել պետության արևմտյան ընդարձակ տարածքների կորուստը՝ նույն 1347 թ.:

Այնուամենայնիվ Կոստանդինին չհաջողվեց ամրապնդվել Այասում: Անշուշտ, նա դեմ չէր լինի Այասը պահպանելու պայմանով, բանակցություններ սկսել Հալեպի ամիրության հետ, սակայն Այասի կորուստը, մամլուքների համար ևս, կարող էր հղի լինել ծանր տնտեսական կորուստներով:

Ղ. Ալիշանը նշում է, որ ինքը չի կարող ասել, թե ինչքան տիրեցին հայերը Այասին, սակայն, Աբուլ Ֆիդայի շարունակողը հայտնում է, որ. «Հիջրի 748 թվականի մուհառամ ամսին (1347 թ. ապրիլ 13-մայիսի 12) հայերը հարձակումներ կատարեցին Այասի վրա վնասներ հասցնելու նպատակով: Նրանց դեմ ելավ Այասի էմիրը՝ Հուսամադդին Մահմուդ Դավուդ ալ-Շալբանին, և հայերից սպանվեցին շատ մարդիկ և նրանցից բռնված գերիներն ու պետերը բերվեցին Հալեբ՝ Մաշհուդի օրը...»:²⁶²

Այստեղ արաբ հեղինակը կողմնապահություն է արել և կեղծել է շարադրանքը, քանզի դաշնակիցները (ոչ միայն հայերը) ոչ թե վնասներ հասցնելու նպատակով են հայտնվել գետի ձախափընյակում, այլ՝ Այասը վերատիրելու համար, ինչը նրանց հաջողվել է: Իսկ Այասի վերանվաճումը մամլուքների կողմից, տեղի է ունեցել, ըստ երևույթին, նույն տարում: Քանզի 1347 թ. վերջին և 1348 թ. սկզբին Կարամանի ամիրության զորքերը հարձակվում են երկրի արևմտյան շրջանների վրա, որի հետևանքով էլ հայերից գրավվում է Պապեռոնը: Փաստորեն, կարամանցիներին հաջողվում է անցնել բնական պատնեշ Տավրոսյան լեռնաշղթան և ամրապնդվել Տավրոսի հակառակ կողմում՝ սեպի նման խրվելով Լամբրոնի և ծովա-

²⁵⁹ Ըստ Վ. Զյուրքյանի, Կոստանդինը գրավում է նաև Հայկական ծոցի արևելյան մասում գտնվող Ալեքսանդրետը (տե՛ս Վ. Քիւրքճեան, Հայկական Կիլիկիա, էջ 5): Բակուրանը 1346 թ. դիմաց նշում է 1500 այասցիների Ֆամագուստա փախուստի մասին, որն, ըստ երևույթին, նախորդել է Կոստանդինի արշավանքին (տե՛ս Բակուրան, էջ 117):

²⁶⁰ V. Langlois, Essai Historique, p. 36.

²⁶¹ Մ. Չամչեանց, էջ 350:

²⁶² Արաբական աղբյուրները, էջ 250:

յին շրջանների միջև: Հաղթանակը լիափատար դարձնելու և տարածաշրջանում լիովին ամրանալու համար կարամանցիները պետք է փորձեին գրավել նաև Լամբրոնը, որը, սակայն, նրանց չի հաջողվում, քանզի այդ ամրոցը մնում է հայերի իշխանության տակ, ընդհուպ մինչև 1376 թ.²⁶³

Մամուլքների հարձակումը արևելքից և կարամանցի թուրք-մեններին՝ արևմուտքից, տեղի է ունեցել միաժամանակ՝ համաձայնեցված գործողությունների ընթացքում: Այսպիսով, Կոստանդին II-ի Ջահան գետի ձախափնյակին վերատիրելու առաջին քանքերը ձախողվում են, որի արդյունքում պետությունը կորցնում է իր արևմտյան շրջանները և կարամանցիների կողմից ենթարկվում է ավերածությունների: Ահա թե ինչպես է նկարագրում ժամանակակից կիլիկեցի գրիչն այդ ամենը. «...Նայ ի ժամանակիս յայս, (1347 թ.) յոր ի մեծ վիշտ կա երկիրս Կիլիկիոյ յանօրինաց, և ի մեծ նուագութիւն հասեալ, յոր եւ ի յերկրին ամենայն ոչ գոյ գեաւոյ քան քաղաք միայն, որպես մեղուի, որ անցեալ են եւ ի տեղիս տեղիս ճիռ է մնացեալ ».²⁶⁴

1348 թ. չնայած Կիլիկիայի վրա խոշոր արշավանքներ տեղի չեն ունենում, սակայն երկրի բնակչության համար բավականին ծանր տարի էր: Այդ թվականին Կիլիկիայում մոլեգնում է մինչ այդ Միջերկրածովյան այլ երկրներում եղած ժանտախտի համաճարակը, որի հետևանքով միայն Սսում օրական մահանում էր մինչև 180 մարդ:²⁶⁵ Սամուէլ Անեցու Շարունակողը նշում է, որ Հայոց աշխարհում երեք տարի անընդմեջ, սով եղավ և մահտարածամ, «...անապատ արար գրազմամարդ երկիրս Հայոց եւ շատոց գերեզմանք փոր գազանացն եղեն, շատք անթաղ մնացին՝ եւ անծնունդ ժամա-

նակի».²⁶⁶ «Հայոց աշխարհ» ասելով պետք է ներառել նաև Կիլիկիան, որտեղ 1348 թ. սկսում է մոլեգնել ժանտախտի համաճարակը:

Ռազմական գործողությունների հետ միաժամանակ հայկական արքունիքը և կաթողիկոս Մխիթար Գոնեցին (1341–1355 թթ.) շարունակում են պապի հետ բանակցել երկու եկեղեցիների միավորման հարցի շուրջ: 1345 թ. տեղի ունեցած Սսի եկեղեցական ժողովը հիմնականում, ընդունել էր պապական աթոռի առաջարկած «մեղադրանքները» և խոստացել էր ուղղել դրանք:²⁶⁷ Ի փոխարեն, պապը խոստանում է ամեն տարի Կիպրոսի թեմից որոշակի գումար ու զինված ուժ տրամադրել, ինչպես նաև՝ կոչ անել եվրոպական վեհապետերին՝ խաչակրաց նոր արշավանք իրականացնելու:

Երկար սպասված խաչակրաց օգնությունը Կիլիկիան ստանում է միայն երկու անգամ: Առաջին անգամ 1347 թ., երբ Այասի կարճատև վերագրավման ժամանակ Կոստանդինին օգնում են Հռոդոսի հիվանդախնամների ջոկատները: Երկրորդ օգնությունը հայերը ստանում են 1349 թ., նույնպես Հռոդոսի հիվանդախնամ ասպետներից:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Կոստանդին II-ին Հռոդոսի ասպետների օգնությունը պայմանավորված էր ոչ այնքան Հռոմի պապի հրամանով, որքան ասպետական միաբանության շահագրգռվածությամբ՝ ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու և Այասի պես խոշոր առևտրատնտեսական կենտրոնին վերատիրելու ցանկությամբ:

1349 թ. տեղի ունեցավ հայ-մամուլքյան նոր բախում: Կոստանդին II-ը, օգնություն ստանալով Հռոդոսի ասպետներից, Կիլիկիա ներխուժած հակառակորդի զորքերին պարտության է մատնում, վերջին անգամ անցնում է Ջահան գետը և, ըստ Մ. Չամչյան-

²⁶³ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, էջ 521:

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 355:

²⁶⁵ Միսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 559: Այս համաճարակը, որը հայտնի է «սև մահ» անվամբ սկիզբ առավ Արևելքում և ապա տարածվեց ողջ Եվրոպայում, իլեւով բնակչության զգալի մասի կյանքը – Դ.Թ.:

²⁶⁶ Սամուէլ Անեցի, էջ 169:

²⁶⁷ Fr. Tournebize, p. 675.

ցի, հասնում Հայկական ծոցի արևելյան ափին գտնվող Ալեքսանդրետ քաղաքը՝ գրավելով այն:²⁶⁸ Չնայած, այս տեղեկություններում ոչինչ չի նշվում Այասի մասին, բայց կարելի է հաստատապես պնդել, որ գրավելով Հայկական ծոցի արևելյան շրջանները, Կոստանդինը պետք է վերատիրած լիներ նաև Այասին՝ վերականգնելով մինչև 1337 թ. եղած Ամանոսյան լեռների գծով անցնող հայմամլուքյան սահմանը: Այս նվաճումը վերջինն էր և՛ Կիլիկիայի Հայոց թագավորության պատմության մեջ, և՛ կաթոլիկ եկեղեցու կողմից ռազմական աջակցության առումով:

Մամլուքների հաջորդ արշավանքը տեղի ունեցավ 1355 թ.: Այսպիսով, Ջահանի ծախսափնյակը և հայկական ծոցի շրջանը հայկական իշխանության տակ մնում են մինչև 1355 թ., քանզի մամլուքների արշավանքների մասին այլ հիշատակություններ, մինչև 1355 թ., չկան և, բացի այդ, XIV դարի 40-ական թթ. երկրորդ կեսին եգիպտոսում ընթանում էին գահակալական կռիվներ:²⁶⁹ Դա էլ Կոստանդինի կարճատև հաջողության և ազատագրված շրջանները կարճ ժամանակով պահելու հիմնական պատճառներից մեկն էր:

1350–1355 թթ. Հայոց թագավորության համար համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջան է եղել: Այդ շրջանում շարունակվում են հայ-եվրոպական (առավելապես հռոմեական եկեղեցու հետ) բանակացությունները՝ հայ եկեղեցու հնազանդության և զինական օժանդակության հարցերի շուրջ:²⁷⁰ Որ երկիրը ժամանակավոր խաղաղության պայմաններում էր ապրում, երևում է 1351 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանից, որտեղ գրիչ Կիրակոսը նշում է. «զի փախ(ուցեա)լ էաք յերկրէն Ախթակո, ի պատերազմէ այլազ-

գաց, ... եւ գրեցաք յերկիրս Լեւոնոյ...»:²⁷¹

Բացի այդ, ոչ մի հիշատակություն չկա 1350–1355 թթ. տեղի ունեցած ռազմական ընդհարումների մասին, և դա էլ, թեկուզ փոքր չափով, մեղմել է նախորդ տասնամյակներում պետականության և ազգաբնակչության նյութական կորուստները: Սակայն, թագավորության խաղաղ շրջանը շատ կարճ տևեց: Հալեպի մամլուքյան կուսակալի զորքերը 1355 թ. հասնելով Տարսոն, ասպատակում են ողջ Դաշտային Կիլիկիան: Ըստ երևույթին, այս արշավանքին մասնակցել են նաև կարամանցի թուրքմենները, որոնք, դեռևս 1347 թ., տիրել էին Պապեռոնին: Վերջինիս դիրքը նպաստավոր էր Կյուղնոսի հովիտ կատարելիք արշավանքների համար: Դիմադրության չհանդիպելու դեպքում Հալեպի ամիրությունը, որն արդեն վաղուց ձգտում էր հաստատվել Կիլիկիայի դաշտային շրջաններում, իրեն կպահեր նվաճված շրջանները, որը սակայն, առայժմ տեղի չունեցավ:

1357 թ. Կիլիկիան ցնցում է նոր արհավիրք՝ ժանտախտի համաճարակը, որը մասնավորապես մոլեգնում է Սսում:²⁷²

Մի քանի տարի անց միայն, Հալեպի ամիր Բեկթեմուրը ներխուժում է Դաշտային Կիլիկիա և վերջնականապես նրա խոշոր քաղաքներով հանդերձ՝ Տարսոն, Ադանա, Սսիս նվաճում այն:²⁷³ «Ի թուին ՊԹ (1360 թ.), ի յամսեան ի մայիսի երեկ Հալպաց ամիրայն Պայտամուրն Սսրայ զօրօքն ի Հայք, նայ տուին զԱտանայ եւ զՏարսոն ու զԲարի-Քարուկն ու զտղայ Լեւոնին»:²⁷⁴

Արաբ պատմիչ Մաքրիզին մի փոքր այլ կերպ է նկարագրում այդ քաղաքների նվաճումը. «Սուլթան Ապուլ Մաալի Հասան Պին Մուհամմետ Գալաուն Հիջրի 760 թվին (1358 թ.) գնաց արշաւելու

²⁶⁸ Մ. Չամչեանց, էջ 351:

²⁶⁹ Г. Микаелян, стр. 465.

²⁷⁰ 1351 թ. սեպտեմբերի 24-ին Կղեմես VI պապը հերթական անգամ նամակով դիմում է Կիպրոսի արքային, Հիվանդախնամների մեծ մագիստրոսին և Ձմյուռնիայում պապական նավատորմի գլխավոր հրամանատարին Կոստանդին

II-ին օգնության հասնելու համար (տե՛ս Boase, p. 130).

²⁷¹ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, էջ 389:

²⁷² Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 560:

²⁷³ Կարծիք կա նաև, որ Ադանան գրավվել է 1357 թ. (տե՛ս Revue des etudes Armenienne, 1999, t. 3, special, La Cilicie 1909–1921, Des Massacres d'Adana, p. 27).

²⁷⁴ ԺՂ դարի հիշատակարաններ, էջ 451:

Սիս: Ապահովութեամբ գրաւեց Ատանան: Առաւ նաեւ Թարսուս, Սիսիս եւ ուրիշ քանի մը քաղաքներ, որոնց վրայ փոխարքաներ կարգեց»:²⁷⁵ Կարծում ենք, որ իրականում երկու արշավանքներ են տեղի ունեցել, քանզի Մաքրիզին չէր կարող սխալվել և՛ թվականի, և՛ արշավող բանակի հրամանատարության հարցերում: 1358 թ. սուլթանի կողմից նվաճված շրջանները հիմնավորապես մամլուքներին են անցել միայն երկրորդ արշավանքի ժամանակ, որոնք, ըստ երևույթին, Կոստանդինը հետ էր վերադարձրել 1358–1359 թթ., սուլթանի հեռանալուց հետո: Ռ. Գրուսսեն, ինչպես և Ֆ. Տուրնեբիզը, 1360 թ. արշավանքը թվագրում են 1359 թ-ով, որը ոչ մի աղբյուրով հիմնավորված չէ:²⁷⁶

Յ. Դարդելը, որը սովորաբար տեղեկությունները հաղորդում է հուզականորեն և հաճախ չի հիշատակում թվականները, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել 1360 թ. մամլուքյան արշավանքի հետևանքները, երբ նշում է թե «...Կռեալ (Կոստանդին II-ը) դաշինք ընդ սուլթանին Բաբելոնի հատույց նմա տուրս հարկաց ամ ըստ ամ է եւ էարկ զանծն իւր եւ զպետութիւն ընդ լծով անհաւատից եւ ելիք եթող յօժարական ի ձեռս սուլթանին Բաբելոնի զքաղաքսն Տարսոնի եւ զԱդանայ և զամուրն Կոռիկոսի»:²⁷⁷

Կոստանդին II-ը, փաստորեն, 1360 թ. հարկադրված է եղել, այլ ոչ թե՝ հոժարակամ, ինչպես նշում է Յ. Դարդելը, մամլուքյան սուլթանությանը զիջել ողջ Դաշտային Կիլիկիան և ընդունել սուլթանի գերակայությունը:

Ինչ վերաբերում է Կոռիկոսին, ապա միայն Յ. Դարդելն է հիշատակում Կոռիկոսը ևս մամլուքներին հանձնելու փաստը: Կոռիկոսի բերդը 1361 թ., լքվելով Կոստանդին II-ի կողմից, հարձակումների է ենթարկվել կարամանցի թուրքմենների կողմից: Ամրոցի բնակիչները

ստիպված են լինում 1367 թ. ծնունդը հրավիրել Կիպրոսի արքա Պետրոս I-ին՝ (1359–1369 թթ.) տիրելու Կոռիկոսին: Իր հերթին Կիպրոսի արքան ըստ ժամանակակից Գիյոմ դը Մաշոյի, հանձնարարում է եղբորը՝ Անտիոքի դքսին, իր պաշտպանության տակ առնել ամրոցը:²⁷⁸ Բացառված չէ նաև Պետրոս I-ի սեփական նախաձեռնությունը՝ Կոռիկոսի պես կարևորագույն ստրատեգիական ամրությանը տիրելու հարցում:

Կոստանդին II-ի կառավարման սկզբնական շրջանում հարաբերությունները պապական արքունիքի հետ ընդհանրապես, և զիջումները դավանաբանական հարցերում մասնավորապես, տվեցին իրենց որոշակի արդյունքները՝ ի դեմս Հռոդոսի և Կիպրոսի ռազմական օժանդակության: Սակայն, Կոստանդինի կառավարման երկրորդ շրջանում՝ մասնավորապես 1355–1360 թթ., մենք այլևս չենք հանդիպում եվրոպական զինակցության որևէ դրսևորման:

Կոստանդինը և նոր կաթողիկոս Մեսրոպ Արտազեցին (1359–1372 թթ.), հետևություններ անելով այդ ամենից, և չենք բացառում նաև, որ մամլուքյան սուլթանության պահանջով, 1361 թ. Սսում հրավիրեցին եկեղեցական նոր ժողով, որը չեղյալ հայտարարեց նախորդ եկեղեցական ժողովներում կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորման և զիջումների մասին բոլոր որոշումները:²⁷⁹ Այս քայլը կրում էր և՛ հարկադիր բնույթ, և՛ արտաքին քաղաքականության ուղղության փոփոխություն, որն արդեն էական ոչինչ չէր կարող փոխել ստեղծված քաղաքական բարդ պայմաններում: Ինչ վերաբերում է եվրոպական հնարավոր խաչակրաց արշավանքին, ապա այժմ արդեն դրա համար ոչ մի նախադրյալ չկար: Անգլիան և

²⁷⁵ Գ. Մըսրլեան, Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ, 1947, էջ 136, քարգմանված Մագրիզիի «Էլ խիթաթ» աշխատությունից, հ. Դ, էջ 102:

²⁷⁶ Fr. Toumebize, p. 698, Grousset, p. 403.

²⁷⁷ Դարդել, գլ. ԽԱ, էջ 52:

²⁷⁸ La prise d'Alexandrie ou Chronique du roi Pierre Ier de Lusignan par Guillaume de Machaut, publiée pour la première fois pour la société de L'Orient Latin par M.L. de Mas Latrie, Genève, imprimerie Jules-Guillaume Fick 1877, p. 135 (այսուհետև՝ Guillaume de Machaut).

²⁷⁹ Seta B. Dadoyan, p. 46, Fr. Toumebize, p. 697.

Ֆրանսիան զբաղված էին միմյանց դեմ պատերազմելով, իսկ Հռոմի պապը սեփական ռազմական ուժերից զուրկ էր: Ինչ վերաբերում է իտալական ծովային հանրապետություններին՝ Վենետիկին և Ջենովային, ապա նրանք ավելի էին ընդարձակում իրենց առևտրական գործունեությունը Արևելքում և անօգուտ խաչակրաց արշավանքների կարիք չունեին:²⁸⁰ Կիլիկիայի Հայոց թագավորությանը, որը պարփակվել էր Լեռնային Կիլիկիայի շրջաններով, մնում էր հավասարակշիռ քաղաքականության միջոցով, պահպանել եղածը: Սսի ժողովի որոշումները, գլխավորապես, այդ նպատակով են կայացվել:

Կոստանդին II Նդրեցին մահացավ 1362 թ. դեկտեմբերի 21-ին²⁸¹ մոտ հիսուն տարեկանում: Նա մեր պատմության առավել նվազ ուշադրության արժանացած գահակալներից է, որին բաժին էր հասել պատմական ծանրագույն ժամանակահատված: Կոստանդին II-ը, ունենալով դիվանագիտական և ռազմական նվազ կարողություններ, այդուամենայնիվ կարողացավ որոշակի հաջողությունների հասնել՝ հայոց պետականության գոյությունը ևս մի քանի տասնամյակով երկարածելով:²⁸² Եվ զուր չէ, որ դեռևս 1353 թ. գրիչ Մկրտիչը հետևյալ տողերով է հիշատակում Կոստանդին II-ին.

**«Սուրբ թագաւորն Կոստանդին,
Աչովն աւծեալ անեղին»:**²⁸³

²⁸⁰ B. Spuler, part II, p. 59, Dedeyan, p. 321.

²⁸¹ Rüdt Collenberg, տախտակ III, հ 2, p. 22.

²⁸² Բյուզանդիայի կործանմանը նախորդած ամբողջ հարյուրամյակի ընթացքում Բյուզանդական կայսրությունը ներքին և արտաքին քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում «զարմանալի կայունության» ֆենոմեն դրսևորեց (տե՛ս Ե. Ջաղացպանյան, Բյուզանդագետների գիտաժողովը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, թիվ 2, էջ 16): Կարծում ենք այս միտքը տեղին է օգտագործել նաև XIV դարում Կիլիկիայի Հայոց պետականության կապակցությամբ:

²⁸³ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Բայազետի, Կազմեց Հրաչեայ 3. Աճառեան, Վիեննա, 1924, էջ 61:

2.3. Կիլիկիո Հայոց թագավորությունը 1363–1373 թթ.

Կոստանդին II-ի մահով Կիլիկիայի Հայոց թագավորության առջև նորից կանգնեց գահաժառանգության հարցը: Ղ. Ալիշանը, մեջբերելով Կիլիկիո անանուն ժամանակագրին, նշում է, որ Կոստանդին II-ի որդիները մահացել են բավականին վաղ հասակում՝ 1356–1357 թթ.²⁸⁴ «...զի թեպետ եւ էին նորա որդիք բազումք, այլ մեռան նոքա ի մէջ աւուրց քսանից»:²⁸⁵ Մարիուն թագուհու (Կոստանդին II-ի մոր) պատվիրած Ավետարանում, որն ընդօրինակվել է 1346 թ., նշվում է Կոստանդինի երեք որդիների մասին. «...Քրիստոս արինեսցէ զմեր Հայոց թագաւորս Կոստանդիանոս եւ ընդ երկայն աւուրս արասցէ եւ պահեսցէ յերևելի եւ յաներևույթ թշնամեաց եւ զաստուածատուր որդիսն իւր զպարոն Աւշին եւ պարոն Լեւոն եւ զպարոն Հեթում...եւ զսիրելի եղբայր թագաւորին զպարոն Սմբատ Գունդստապլ Հայոց ընդ երկայն աւուրս արասցէ»:²⁸⁶

Հայ պատմագիտության մեջ 1365 թվականը սովորաբար համարվում է Կոստանդին III թագավորի գահակալության սկիզբը, սակայն, անհայտ է մնում 1363–1365 թթ. իշխանության հարցը,²⁸⁷ քանզի Կոստանդին II-ը մահացել է 1362 թ. վերջին:²⁸⁸ Հիշատակություն կա, որ Կոստանդինի մահից հետո մեկ տարի թագավորել կամ թագապահ է եղել նրա այրին՝ Մարիամ թագուհին:²⁸⁹ Ներսես Պալիանենցի ցանկում ևս Մարիամը հիշատակվում է, որպես միա-

²⁸⁴ Սիսուան, էջ 543:

²⁸⁵ Դարդել, գլ. ԽԶ, էջ 58 (տե՛ս նաև Recueil des historiens, p. 707):

²⁸⁶ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսեան, Հայկական մանրանկարներ, Կիլիկեան Հայոց թագաւորների եւ Կոստանդին Ա կաթողիկոսի համար գրուած ձեռագրեր, Ազգագրական հանդես, 1913, էջ 81:

²⁸⁷ Ս. Բոռնազյանը գտնում է, որ գահը 1363–1365 թթ. թափուր է մնացել (տե՛ս Ս. Բոռնազյան, Կիլիկյան Հայկական թագավորության գոյամարտը XIV դարում և անկումը, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 780):

²⁸⁸ Սիսուան, էջ 544:

²⁸⁹ Հեթում Ախուրց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 198:

պետ. «Մարիուն թագուհի՝ ամս Ա»:²⁹⁰

Ղ. Ալիշանը մեջ է բերել այսպես կոչված, «Կիլիկիո ժամանակագրի» հեղինակած Հայոց թագավորների ցուցակը, որտեղ անհայտ ժամանակագիրը Կոստանդին II Նղրեցու մահվան թվական է նշում 1356\1357 թ-ը. «Եղեւ մահտարածման ի Սիս, եւ մեռաւ Կոստանդին թագաւորն յետ 12 ամի տիրելոյն, եւ թաղեցաւ ի Սիս»:²⁹¹ Այնուհետեւ, նույն ժամանակագիրը շարունակում է. «Եւ եղին թագաւոր զՊարոն Հեթմոյ որդին զմիւս Կոստանդին, ի ՊԺԳ (1364–65 թթ.), որ ոչ մնաց իւր ցեղ»:²⁹² Մեկ այլ ժամանակագրության մեջ հիշատակվում է, որ Կոստանդինը թագավորեց 11 տարի, մինչև 1355 թ..²⁹³

Այսպիսով, Կիլիկիո ժամանակագիրը հիշատակում է թագավորության զահն ութ տարի թափուր մնալու փաստը: Այստեղ էականը Կոստանդին II-ի մահվան թվականը չէ, քանզի Կոստանդինը 1356 թ. դեռ չէր մահացել: Էականը զահի թափուր լինելու փաստն է: Ցավոք, Ղ. Ալիշանը չի նշում այդ ժամանակագրի ո՛չ անունը, ո՛չ էլ ապրած ժամանակաշրջանը: Հավանաբար, նա ավելի ուշ շրջանի (գուցե XV–XVI դդ.) հեղինակ է, որը 1363–1365 թթ. անկայուն քաղաքական իրավիճակը սխալմամբ վերագրել է 1356–1365 թթ.: Կոստանդին II Նղրեցին Սարիամ թագուհուց արական ժառանգներ չէր թողել, և բնական է, որ այս անգամ ևս հարցը պետք է վճռվեր ընդունված կարգով, այսինքն՝ իշխանական ժողովի որոշմամբ:

XIV դարի 40-ական թվականների երկրորդ կեսից Կիպրոսի արքունիքում էին գտնվում Ջիվան Լուզինյանի կինն իր երկու որդիների՝ Բոհեմունդի (1338–1363 թթ.) և Լևոնի (1342–1393 թթ.) հետ:²⁹⁴

²⁹⁰ Մանր ժամանակագրություններ, հ. II, էջ 207:

²⁹¹ Սիսուան, էջ 543:

²⁹² Նույն տեղում:

²⁹³ Ժամանակագրություն XI–XVIII դդ., էջ 265:

²⁹⁴ Այս շրջանում Կիպրոսում ապրում էր ստվար հայ ազգաբնակչություն, որտեղ

Բոհեմունդն, այսպես կոչված լատինական կուսակցության կողմից, համարվում էր Հայոց գահի օրինական ժառանգորդը: Հ. Դարդելը նշում է, որ. «Եւ զի իշխանք (աշխարհին Հայոց) գրեալ էին առ նա զի արծակեսցէ առ նոսա զիշխանն Բոհեմունդ Լուսինեան, զանդրանիկ որդի Սուլթան տիկնոջ, եւ առ նա ինքն Բոհեմունդ գիր աղաչանց իբրեւ առ բնիկ իւրեանց իշխան, զի եկեալ իշխեսցէ նոցա...»:²⁹⁵ Ապա նա հաղորդում է, որ Կիպրոսի արքա Պետրոսը երիտասարդ Բոհեմունդի հետ մեկնում է Իտալիա՝ ուր այդ ժամանակ Ավինյոնից Հռոմ էր տեղափոխվել Ուրբանոս V-պապը (1362–1370 թթ.): Ուղևորության նպատակը պապից Բոհեմունդի համար Հայոց թագի իրավունքի հաստատումն էր: Սակայն Բոհեմունդն անսպասելիորեն 1363 թ. հոկտեմբերին՝ Վենետիկում մահանում է: Այստեղ էլ պապը կոչ է անում Պետրոսին և անգլիական գերությունից նոր վերադարձած Ֆրանսիայի արքա Հովհանն Բարիին (1350–1364 թթ.) մինչ Սուրբ երկրի ազատագրումը օգնել մամլության վտանգի տակ գտնվող Հայոց թագավորությանը:²⁹⁶ Սակայն այս կոչին Հովհաննը ոչնչով չէր կարող օգնել, իսկ Պետրոսի համար դա ևս մեկ հարմար առիթ էր իր քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար:

Քսանինգամյա Բոհեմունդի անսպասելի մահը, այնուամենայնիվ, որոշակի կասկածների տեղիք է տալիս Պետրոս թագավորի հանդեպ, որի առթիվ, ի դեպ, Հ. Դարդելը ոչ մի բացատրություն չի տալիս: Հ. Դարդելը նշում է, որ Բոհեմունդ Լուզինյանին Հայոց թագի իրական ժառանգորդ են ընտրել հայ իշխանները, ինչպես տեղի էր ունեցել 1344 թ.: Այդ իշխանաժողովը պետք է եղած լիներ Կոստանդին II-ի մահից հետո: Փաստորեն, Կոստանդին Հեթումյան Նղրեցու զահաժառանգման հարց չի եղել, ուստի և Բոհեմունդի մահից հետո երկու տարի զահը թափուր է մնացել Նղրեցիներից:

կային նաև երկու եպիսկոպոսական թեմեր (տես Բակուրան, էջ 51):

²⁹⁵ Դարդել, գլ. ԽԶ, էջ 57:

²⁹⁶ Norman Housley, The later crusades, p. 113–114.

Այնուհետև, Յ. Դարդեղը շարունակում է, որ Պետրոսը հասնում է այն բանին, որ Հայոց գահի նկատմամբ իրավունքները պապը հանձնում է Ջիվան Լուզինյանի երկրորդ որդուն՝ Լևոնին և հայոց իշխաններին կոչ է անում ենթարկվել իրենց օրինական տիրոջն ու թագավորին՝ Լևոն Լուզինյանին:²⁹⁷ Այնուհետև Յ. Դարդեղը շարունակում է. «Եւ հրաժարեալ արքային Պետրոսի ի պապէն՝ դարձ արար յաշխարհն իւր եւ եգիտ վախճանեալ զթագաւորն Հայոց զԿոստանդին վասն որոյ ոչ արձակեաց զնամականին առ իշխանն Լեւոն եւ ոչ իսկ առ Հայս, այլ կալաւ պահեաց զնոսա ցորչափ եկացն կենդանի»:²⁹⁸ Այս վկայության մեջ Յ. Դարդեղը վրիպել է, նշելով, որ Կոստանդին II-ի մահվան մասին Պետրոսը վերադարձին է միայն իմացել, սակայն, մենք գիտենք, որ Կոստանդինը մահացել էր 1362 թ. դեկտեմբերին: Այստեղ Յ. Դարդեղը կամենում է անուղղակիորեն ցույց տալ հայ իշխանների դժգոհությունը Կոստանդին II-ից, որի կենդանության օրոք նրանք դիմում են Պետրոսին: Իսկ հայկական գահի հանդեպ Պետրոսի նկրտումները Դարդեղն արդեն չի թաքցնում: Պետրոսը, համոզվելով, որ հայոց գահի իրավունքներն արդեն ամրագրված են Լուզինյան տոհմին, չի շտապում նամակները հրապարակել: Սակայն, այդ ժամանակաշրջանում Կիլիկիայում հայտնվում է գահի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող մեկ այլ անձ:

Ղ. Ալիշանը 1363–1365 թթ. իրադարձությունների վերաբերյալ գրում է. «Շփոթք եւ բռնաբարությունք. ըստ ոմանց Լեւոն ոմն կորզէ զթագն այլ խոտեալ. ի բաց մերժի»:²⁹⁹ Չնայած Ղ. Ալիշանը չի նշում իր աղբյուրների հեղինակներին, պարզ է, որ խոսքը մի քանի հեղինակների մասին է: Պահպանվել է նաև XVII–XVIII դդ. հեղինակ

Ավետիք Տիգրանակերտցի Ամդեցու տեղեկությունները, որը 1352 թ. նշում է «Ի Ը ամին Կոստանդեա Հայոց թագաւորի եղեւ Լեւոն մայլ, խոչընդակ Կոստանդեա, եւ խռովութիւն ոչ սակաւ ընդ միմեանս»:³⁰⁰

Այստեղ Ամդեցին նկատի է ունեցել 1363–1365 թթ., քանզի 1352 թ. վերաբերյալ այդպիսի տեղեկություններ ոչ միայն չունենք, այլև գիտենք, որ այդ ժամանակ թագավորում էր Կոստանդին II-ը: Իսկ Ամդեցու հիշատակած Կոստանդին անվան տակ պետք է հասկանալ Կոստանդին Հեթումյան Նորեցուն, այլ ոչ՝ Կոստանդին II-ին: XV դարի առաջին քառորդի կիպրացի հեղինակ Լ. Մախերասը ևս 1360 թ. հիշատակում է հայոց թագավոր Լևոնին:³⁰¹ Ե. Դյուլուրին, 1363–1365 թթ. դիմաց որևէ իշխողի անուն չնշելով, շփոթելով միանգամից մի քանի անձանց, գրում է, թե 1365 թ. արքա հռչակվեց Լևոն Լուզինյանը՝ Կոստանդին II Նորեցու որդին, որն ամուսնացավ Մարիամ Տարենտացու հետ: Փաստորեն, Ե. Դյուլուրին Կոստանդին III-ին, կարծեցյալ Լևոնին (Բռնակալ) և Լևոն V Լուզինյան ապագա թագավորին, նույնացրել է:³⁰² Ղ. Ալիշանը «Սիսուան»-ի ժամանակագրական ցանկում 1364 թ. դիմաց նշում է. «Սպանանի ի Սիս Սիր Նիկոլ, որ թուի ի զարմէ Լիւզինեանց»:³⁰³ Կարելի է կարծել, որ Նիկոլը և Լևոնը ազգակցական կապերով պետք է, որ կապված լինեին: Ընդունելի չէ Լևոնին Կոստանդին II-ի որդին դիտելու վարկածը, քանզի այդ պարագայում Լևոնը կհիշատակվեր ոչ թե որպես բռնակալ, այլ՝ օրինական գահակալ:³⁰⁴ Կա

³⁰⁰ Ավետիք Տիգրանակերտցի, Գաւազանագիրք, «Գիրք պատմութեանց որ կոչի Գաւազանագիրք, համահաւաքեցեալ ի հին գաւազանագրաց եւ ի վիպաբանութեանց ի մի, բազմօք երկամբք. յումեննէ Աւետիստ աշխատասիրտ Եղովկացւոյ» Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ. հ. Բ, էջ 573:

³⁰¹ Махера, Леонтий, Повесть о сладкой земле Кипр, в кн. С. Ближнюк, Крестоносцы позднего средневековья: Король кипра Пьері Лузиньян, Москва 1999, стр. 65.

³⁰² E. Dulaurier, p. 121.

³⁰³ Սիսուան, էջ 544:

³⁰⁴ Ալիշան, Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, էջ 438, Ա. Գալստյան, Կիլիկյան

²⁹⁷ Դարդեղ, գլ. ԽԶ, էջ 58:

²⁹⁸ Նույն տեղում:

²⁹⁹ Սիսուան, էջ 544: Լեւոնի թագավորելու փաստը ընդունում է նաև Ս. Տեր-Ներսեսյանը (տե՛ս S. Der Nersessian, Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge, 1945, p. 143):

նաև կարծիք, որ Կոստանդինի մահից իետո հայ իշխանները թագավորելու են հրավիրում Լևոն Լուզինյանին, որը, սակայն մերժում է: Իսկ Լևոն Բռնակալին վերագրվող դրամներն իրականում հատվել են Լևոն Լուզինյանի անունով հայ իշխանների կողմից:³⁰⁵

Լևոնի իշխելու փաստը նրա հատած դրամներն են, որոնք իրենց արտաքին տեսքով նման են Կոստանդին II-ի և Կոստանդին III-ի դրամներին:³⁰⁶ Լևոն Բռնակալի դրամները, Լևոն անվան գրության ձևով ևս, տարբերվում են նախորդ Լեւոնների և ապագա Լևոն V Լուզինյանի անունների գրության ձևերից՝ առաջիններում դրոշմված էր Լեւոն, իսկ վերջիններում՝ Լեվոն:³⁰⁷ Բռնակալի դրամներն ունեցել են նաև արաբերեն կրկնադրոշմներ:³⁰⁸ Ընդ որում, Լևոն Բռնակալի դրամներից ավելի շատ են գտնվել, քան՝ Կոստանդին III-ի դրամներից:

Ցավոք, բացի դրանից և Ղ. Ալիշանի մեջբերած մի քանի աղքատիկ տվյալներից, կարծեցյալ Լեւոն Բռնակալի մասին այլ տեղեկություններ մենք չունենք: Մնում է միայն ենթադրել, որ վերջինս ազգակցական կապեր է ունեցել արքայական ընտանիքների հետ (առավել հավանական է նրա՝ Լուզինյաններից մեկի ապօրինի զավակ լինելու վարկածը): Այն, որ Լուզինյանները ապօրինի զավակ-

Հայկական թագավորության կործանման հարցի շուրջը, ՀԽՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1971, թիվ 9, էջ 59:

³⁰⁵ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Եզվ. աշխ. հ. Բ, էջ 442:

³⁰⁶ Պերճ Կարապետեան, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղազարու թանգարանին հայկական հին դրամներու հաւաքածոները, Ռուբինեան դրամներ, Բազմավեպ, 1952, 7-9, էջ 167 (տե՛ս նաև Զարեհ Պտուկեան, Կիլիկիոյ Կոստանդին Գ-Լեւոն Բռնակալ-Կոստանդին Դ-ի կարելոր դրամագիտ մը, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, 1972, հ. ԻԳ, էջ 158, Եղիա Ներսէսեան, Հայկական դրամներու տեղաշարժն ու աճուրդները, Բազմավեպ, 1997, 1-4, էջ 105):

³⁰⁷ Զ. Պտուկեան, Կիլիկեան Հայաստանիվերջին թագաւորներու պղինձ դրամները, Հանդէս Ամսօրեայ, 1969, թիւ 7-9, սյուն 353:

³⁰⁸ Տե՛ս Եղիա Ներսէսեան, Կիլիկեան Հայաստանի արաբերենով կրկնադրոշմուած դրամները, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, 2000, հ. Ի, էջ 163:

ներ ունեին, հաստատում է Ռ. Քոլլենբերգը՝ Սիր Նիկոլի և Բարդուղիմեոսի վերաբերյալ: Ընդ որում, վերջինս 1370 թթ. թագապահական խորհրդի անդամներից է եղել: Օգտվելով իր ազգակցական իրավունքներից՝ Լևոնը, կարճ ժամանակով զավթել է գահը: Ղ. Ալիշանի վկայակոչած տեղեկությունները, որոնք հայ հեղինակների գրվածքներ են, Լևոնին բնութագրում են որպես բռնակալ: Հետագայում՝ գահին Նղրեցիների վերահաստատումը, կարելի է դիտել իբրև «ապօրինաբար» գահը զավթած Լուզինյանների և Նղրեցիների պայքարի արդյունք:

Հետաքրքիր հանգամանք է նաև այն, որ միայն 1365 թ. Կոստանդին III-ի գահակալումից մի փոքր առաջ, Հռոմի պապ Ուրբանոս V-ը դիմում է հայերին, որպեսզի վերջիններս ընդունեն իրենց թագավոր Լևոն Լուզինյանին՝ Ջիվանի որդուն:³⁰⁹ Սակայն, չէ՞ որ պապը կարող էր դա անել և՛ 1363, և՛ 1364 թթ., Լևոնի եղբոր մահից անմիջապես հետո, քանզի նա, անշուշտ, գիտեր, որ Պետրոսը չէր հրապարակել Լևոն Լուզինյանին թագավոր ճանաչելու նամակը: Կարելի է ենթադրել, որ Սսի նոր ինքնակալի վարքագիծը չէր հակասում պապական քաղաքականությանը: Այստեղ պարզ է դառնում նաև Կիպրոսի արքա Պետրոս I-ի՝ Լևոն Լուզինյանի ճանաչման պապական հրովարտականը սկզբնական շրջանում թաքցնելու իմաստը, քանզի նրան առավել ծեռնտու էր ունենալ ազգակից ապօրինի թագավոր, որի նկատմամբ իր գերակայությունը միշտ էլ ավելի հեշտ կլիներ տարածել:

Կա տեսակետ, որ Լևոն Լուզինյանն իշխել է երկու անգամ, առաջին անգամ՝ 1363-1365 թթ.:³¹⁰ Այս կարծիքն ընդունելի չէ, քանի որ նախ՝ Լևոնը այդ շրջանում Կիլիկիայում չէր, և ապա 1363-1365 թթ. իշխած Լևոնի հատած դրամները նման չեն Լևոն Լուզին-

³⁰⁹ Միսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 560, ըստ Ռուդոլֆ Քոլլենբերգի Լեւոն Լուզինյանը եղել է հարճորդի (տե՛ս Rüdiger Collenberg, p. 76):

³¹⁰ V. Langlois, La Tresor des chartes, p. 56 (տե՛ս նաև S. Սաւալանեանց, Պատմութիւն Երուսաղէմի, էջ 524, Boase, p. 186, Morgan, p. 222):

յանի դրամներին: Այս մասին լուր է մաւ Դ. Դարդելը: Հակառակ պարագայում, մաւ այդ հանգամանքը հաշվի կառնեն՝ ևս մեկ անգամ Լուզինյանների օրինական իրավունքները շեշտելու համար:

1365 թ. վերջին միայն իշխանների որոշմամբ հայոց թագավոր է ընտրվում Կոստանդին Նղրեցի Հեթումյանը՝ Կոստանդին III-ը (ծնված 1326 թ.):³¹¹ Գահակալական պայքարում Կոստանդինի հաղթանակի գրավականներից մեկն էլ այն էր, որ Կիպրոսի արքա Պետրոսն այդ ժամանակ զբաղված էր մամլուքների դեմ կողոպտչական հարձակումներ կազմակերպելով:³¹² Կոստանդին Նղրեցի Հեթումյանը Կոստանդին II-ի հորեղբայր Հեթում Ջամբուլայի որդին էր: Կոստանդինի հայրը՝ Հեթումը, ինչպես և իր հորեղբայր Բալդուինը, Օշինի և Լևոն IV-ի օրոք արքունիքում բարձր պաշտոններ են գրավել: Հեթումը շարունակել է պաշտոնավարել մաւ իր եղբորորդի Կոստանդին II-ի և Գի թագավորի ժամանակ: Հեթումի մասին ունեցած մեր վերջին տեղեկությունները թվագրվում են 1358 թ.-ով:³¹³ Հարկ է նշել, որ ուղիղ գծով Կոստանդին Թագավորահոր թոռ Հեթում Նղրեցի Ախտուց տերն ունեցավ բուռն և իրադարձություններով հարուստ, ավելի քան կեսդարյա, քաղաքական կյանք: Կոստանդինը իր հորեղբորորդու՝ Կոստանդին II-ի թագավորության ժամանակ զբաղեցնում էր իշխանաց իշխանի բարձր պաշտոնը, ինչն, անշուշտ, նրան օգնած կլինի հաղթելու 1365 թ. գահակալական պայքարում՝ որպես ավագագույնը իշխանների մեջ:

Կոստանդին III-ի մասին, չափազանց սուղ տեղեկություններ են պահպանվել: Նրա ընտրության վերաբերյալ Դ. Դարդելը գրում է. «Այլ ոչ եթե ընտրեցին զմաւ առ ազնվականութեանն՝ այլ առ փարթամութեան, զի էր ծագումն նորա ի ճորտից անտի Կիպրոսի»:³¹⁴ Սրանից միայն կարելի է եզրակացնել, որ Կոստանդինն արտաքուստ բավականին ազդեցիկ էր և ուրիշ ոչինչ, քանզի Դ. Դարդելի կողմնակալությունը Կոստանդին II-ի և, հատկապես Կոստանդին III-ի նկատմամբ, ակնհայտ է: Այն, որ Կոստանդին III-ը Հեթում Նղրեցու որդին էր,³¹⁵ որևէ կասկած չի հարուցում:

Շարունակելով իր միտքը՝ Դ. Դարդելը Կոստանդին III-ի մասին հայտնում է, որ մաւ, չկարողանալով երկիրը անհավատների հարձակումներից զերծ պահել, իր ապահովության դիմաց Կիպրոսի արքա Պետրոսին խոստացավ Հայոց գահը: Այդ պատճառով էլ, ըստ նրա, Պետրոսը Լևոն Լուզինյանից թաքցնում է հայոց գահի նկատմամբ պապի կողմից վերջինիս տրված իրավունքները:³¹⁶

1360 թ. Կիպրոսի Պետրոս թագավորը, եվրոպական երկրներից որևէ իրական զինական օժանդակություն չստանալով, որոշեց միայնակ պայքարել մամլուքյան սուլթանության և շրջակա մահմեդական իշխանությունների դեմ: Նրան այս գործում օգնում էին միայն Հռոդոսի ասպետները: 1361 թ. մաւ հարձակվեց Ատտալիայի վրա, որն ըստ Ն. Հաուսլիի քրիստոնյաների վերջին հաջողությունն էր տարածաշրջանում:³¹⁷ Սակայն այդ պայքարն ավելի շուտ կրում էր հանդուգն ու արկածախնդիր հարձակումների բնույթ, և պատահական չէ, որ Պետրոսը հենց իր հանդուգն գործողությունների համար հաճախ համարվում է վերջին խաչակիր արքա: 1365 թ. հոկտեմբերին նրան հաջողվեց գրավել և կողոպտել Ալեքսանդրիան:³¹⁸

Սակայն, դա ոչ միայն ժամանակավոր բնույթ էր կրում, այլև շրջակայքի քրիստոնյաների համար ծանր հետևանքներ ունեցավ: Պետ-

³¹⁴ Դարդել, գլ. ԽԷ, էջ 59:

³¹⁵ ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 477, Սիսուան, էջ 413:

³¹⁶ Դարդել, գլ. ԽԷ, էջ 59, Histoire des croisades, t. V, p. 253–255.

³¹⁷ N. Housley, The later crusades, p. 182.

³¹⁸ E. Ashtor, p. 90, Tournabize, p. 702. Ս. Ճեվահիրճյանը պնդում է, որ Պետրոսը նույն թվականին իրկիզեց մաւ Այասը, որը սակայն կասկածելի է (տես Ս. Ճեվահիրճյան, Այաս մավահանգիստ-քաղաքը Կ իլիկիայում, Պատմա-Բանասիրական հանդես, 1973, թիվ 1, էջ 108):

³¹¹ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 193:

³¹² Histoire des croisades, t. V, p. 248–249.

³¹³ Նույն տեղում, էջ 412:

րոսը չկարողացավ պահել Ալեքսանդրիան, իսկ մամլուքներն իրենց կողոպտված նավահանգստի փոխարեն վրեժ լուծեցին շրջակա քրիստոնյաներից:

Ահա թե ինչ է գրում դեպքերին ականատես գրիչ Վարդան Ղրիմեցին. «Ի յայս տարի գերեց փռանկն զԱլեքսանդր եւ յայս աշխարիս զինչ քրիստոնեայ կայր զամենն կալան եւ ի գիր համին, եւ զինչ եպիսկոպոս եւ աբեղայ եւ երեց կայր՝ զամենն զնտանեցին, եւ զինչ եկեղեցի կայր՝ զամենն փակեցին...բազումք վասն դառն տանջանացն դարձան թուրք, եւ մեք յերուսաղէմն զտարոյս շատն ի զնտան ենք կացել, եւ բազում վիշտ եւ նեղութիւն վասն Քրիստոսի տեսաք, զոր ոչ կարեն ընդ գրով պատմել»:³¹⁹ Այս տեղեկության մեջ թվականի որոշ անճշտություն կա: Վ. Ղրիմեցին Ալեքսանդրիայի գրավման թվական է նշում 1366թ., սակայն, Պետրոս I-ը դրան տիրել էր 1365 թ. հոկտեմբերին:³²⁰

Վարդան Ղրիմեցու շարադրանքից կարելի է եզրակացնել, որ մամլուքները քրիստոնյաների նկատմամբ հալածանքներ են սկսել 1366 թ., որոնք տարածվել են նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորության վրա: Ընդ որում, նրանց հարձակումները սկսվել էին դեռ 1365 թ., որով էլ պետք է բացատրել 1365 թ. կիլիկեցիների զանգվածային գաղթը Հռոդոս և փոքրասիական այլ կղզիներ:³²¹ Ընդ որում, սա կիլիկեցիների առաջին զանգվածային գաղթերից էր: Այս առումով Գ. Միքայելյանը վրիպել է՝ գաղթը կապելով 1366 թ. Պետրոս I-ի Այաս կատարած արշավանքների հետ, շփոթելով և՛ գաղթի թվականը (1365 թ.) և՛ Այասի պաշարումը (1367 թ.):³²²

1367 թ. աշնանը Պետրոս I-ը, որը չէր հրաժարվել Հայոց գահի նկատմամբ հավակնություններից, այս անգամ Հռոդոսի ասպետ-

ների օժանդակությամբ,³²³ յոթ հազար զինվորով և հարյուր հիսուն նավով կազմակերպեց արշավանք մամլուքյան հյուսիսային նահանգների՝ Ճովափնյա Կիլիկիայի, մասնավորապես, Այասի վրա: Պետրոսը նախնական համաձայնություն ուներ Կոստանդին III-ի հետ՝ համատեղ ուժերով վերատիրելու Այասին: Համաձայն դրա հայկական զորքերը Պետրոսին պետք է հանդիպեին Այասի մոտ: Ըստ Գ. ղը Միշոի, հայոց թագավորն ինքն էր 1367 թ. սեպտեմբերին Պետրոսին խնդրել համատեղ ուժերով ազատագրել Այասը:³²⁴ Սակայն, հնարավոր չէ պարզել, թե իրականում ում նախաձեռնությունն է եղել այն: Հայտնի չեն նաև դաշնակիցների հետագա ծրագրերը, սակայն, Այասի վերագրավման համատեղ ծրագիրը վկայում է Պետրոս I-ի վարած քաղաքականության փոփոխության մասին: Մի կողմ թողնելով վերջինիս հավակնությունները՝ պետք է նշել, որ իր այս քայլով նա հրաժարվում էր, մինչ այդ վարած, ասպատակային, արկածախնդրական ռազմերթի մարտավարությունից: Կիլիկիայի ծովեզերքում ամրապնդվելը կամ հավատարիմ դաշնակից ունենալը բավականին իրական կարող էր լինել, եթե հիշենք, որ Ջահան գետի ձախափնյակը մի քանի տասնամյակ առաջ էր կորսվել, իսկ Դաշտային Կիլիկիայի մնացյալ հատվածն ընդամենը մի քանի տարի առաջ, որտեղ դեռ գերակշիռ թիվ էին կազմում հայերը: Պետրոսին հաջողվեց 1367 թ. սեպտեմբերին, բացառությամբ միջնաբերդի, գրավել Այասը, սակայն, Կոստանդին III-ի զորքերն այդպես էլ չժամանեցին, ուստի Պետրոսը, չկարողանալով միայնակ գրավել միջնաբերդը, և դիմագրավել, հարկադրված էր նահանջել:³²⁵

Հետագոտողների մի մասը դա բացատրում է Պետրոսի հավակնություններից Կոստանդինի զգուշությամբ: Սակայն, այն կա-

³¹⁹ Ժ. Դարի հիշատակարաններ, էջ 473:

³²⁰ E. Ashtor, p. 90.

³²¹ Միսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 560:

³²² Г. Микаелян, стр. 472.

³²³ K. Setton, p. 299.

³²⁴ Guillaume de Michaut, p. 211, Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 197:

³²⁵ Guillaume de Machaut, p. 216.

րող էր հետևանք լինել նաև Կոստանդինի անկարողության, որն այդ ժամանակ զբաղված էր թագավորության տարածք ներխուժած հակառակորդի դեմ պայքարով: 1367 թ. ձեռագրի հիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ նույն թվականի մայիսին տասներկու հազարանոց զորքով Սսի վրա է հարձակվում Տարսուհի Մանչուկ ամիրը, որին Կոստանդին թագավորը, գունդստաբլ Բագուն Բագունենցը³²⁶ և մարաջախտ Լիպարիտը³²⁷ սկզբում կարողանում են դիմազորավել: Ցավոք, ձեռագիրն անավարտ է մնացել և արշավանքի ելքն անհայտ է մնում, սակայն, կարելի է ենթադրել, որ եթե Տարսուհի ամիրը հասել էր Սսի մատույցներին, ապա թագավորության վիճակը բավական ծանր պետք է եղած լիներ՝ Պետրոսին Այասում օգնության հասնելու համար:³²⁸ Ամենայն հավանականությամբ, այս ժամանակ է Կոստանդինը կորցնում Ջահան և Սեյհան գետերի միջև ընկած նախալեռնային շրջանները:

Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Վ. Լանգլուան, Ռուդոլֆ Քոլլենբերգն ու Տ. Բոեյզը կարծում են, որ 1368–1369 թթ. Հայոց թագավորի տիտղոսը կրել է Պետրոս I-ը:³²⁹ Ռուդոլֆ Քոլլենբերգը չի նշում դրա աղբյուրները: Հավանաբար այս եզրահանգումը պետք է հիմնված լինի Հ.

³²⁶ Այս գունդստաբլի տոհմն անհայտ է: Միայն 1330 թ. հիշատակվում է Բագունի հայր Լևոն Բագունենցը, որը հնարավոր է, որ եղած լինի Սմբատի որդի Լևոն գունդստաբլը (տե՛ս «Սմբատ Բաջկոնցի ավետարանը» Հանդես Ամսօրեայ, 1951, 8–10, սյուն 465):

³²⁷ Առաջին անգամ Լիպարիտը հիշատակվում է 1360 թ. (տե՛ս, ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 455): Ա. Գալստյանը իր հերթին 1347 թ. Լիպարիտին համարում է սպարապետ, ինչն անհավանական է, քանզի 1360 թ. Լիպարիտն ընդամենը իշխան էր, իսկ սպարապետը նրա հայր Թորոս Կապանցին էր (տե՛ս Ա. Գալստյան, նշվ. աշխ., էջ 59):

³²⁸ Ըստ Վ. Զյուրբեյանի, այս արշավանքի ընթացքում Ջարմանդուխտի կողմից սպանվում են եգիպտական զորահրամանատարներ Ալին և Էոմերը (տե՛ս Զյուրբեյան Վ., Հայկական Կիլիկիա, էջ 29):

³²⁹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 125, Rüdiger Collenberg, Տախտակ VII, Boase, p. 186, V. Langlois, La tresore des chartes, p. 56.

Դարդեղի՝ Պետրոսի Հայոց թագավոր դառնալու ծգտման,³³⁰ ինչպես նաև Գիյոմ դը Մաշոի այն հաղորդման վրա, ըստ որի հայերը 1368 թ. հունիսին Պետրոսին հրավիրում են թագավորելու,³³¹ և վերջապես՝ Պետրոսին վերագրվող հայկական դրամների առկայությամբ:³³²

Պետրոսն, իրոք, կամենում էր դառնալ Հայոց թագավոր: Դրա վկայություններն են Կոռնիկոսին տիրելը, Այասի արշավանքը, Լևոն Լուզինյանի ազատության սահմանափակումը, և վերջապես, այն դրամները, որ Պետրոսը, անշուշտ, հատել էր ոչ Սսում, չնայած որ, դրամի վրա նշված է. «Շինեալ ի քաղաքն Սիս»:³³³

1368 թ. հայ իշխանների մի ստվար հատված, իրոք, կարող էր Կոստանդինից ծածուկ համաձայնության եզրեր փնտրել Պետրոսի հետ: Մանավանդ որ, չնայած 1367 թ. արշավանքի ձախողմանը, Պետրոսը հետ մղեց Կոռնիկոսի վրա թուրքմենների արշավանքը և բանակցություններ սկսեց մամլուքյան սուլթանի հետ: 1368 թ. կրկնվեց Մանչուկ ամիրի արշավանքը Սիս, որն էլ լրացուցիչ ազդակ կարող էր հանդիսանալ Կոստանդին III-ի հակառակորդների համար:

Պետրոսը 1368 թ. աշնանը Վենետիկում հանդիպեց հայ պատգամավորներին, որոնք մամակներ էին բերել նաև Վենետիկի դոփին: Իմանալով հայ ավագանու ցանկությունը, որին ըստ երևույթին ուղղորդում էր Մարիամ թագուհին՝ Կոստանդին III-ի կինը,³³⁴ Պետրոսը շտապում է Կիպրոս, նպատակ ունենալով արագորեն

³³⁰ Դարդեղ, գլ. ԽԷ, էջ 59:

³³¹ Guillaume de Machaut, p. 222–223.

³³² Bedukian, Coinage of Cilician Armenia, p. 21, V. Langlois, Numismatique L'Armenie, Paris, 1855, p. 49.

³³³ Կ. Սիպիլյանը գտնում է, որ այդ դրամները հնարավոր է նույնիսկ կեղծ լինեն (տե՛ս Կ. Սիպիլյան, Դասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց, Վիեննա, 1892, էջ 69):

³³⁴ Եվ լիովին անտրամաբանական է թվում Հ. Տեր-Ղազարյանի այն պնդումը, որ Կոստանդինը ցանկանում էր իր գահը հանձնել Պետրոսին (տե՛ս Հ. Տեր-Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա, Անթիլիաս, 1966, էջ 291):

նախապատրաստվել Կիլիկիա նախատեսվող արշավանքին:³³⁵ Այստեղ էլ կտրվում են՝ «Պետրոս Չայոց թագաւոր» մակագրութեամբ դրամները: Սակայն Պետրոսի հավակնությունները վիճակված չիրականացան, քանի որ 1369 թ. հունվարին նա իր իսկ պալատականների ձեռքով դավադրաբար սպանվեց: Պետրոսի մահից հետո Ուրբանոս V-ը Հռոդոսի ասպետներին սկսեց դիտարկել, որպես մամուլքների դեմ պայքարում Չայոց թագավորության հիմնական օժանդակ ուժ: Պատահական չէ, որ 1369 թ. Ջնյունիայի և Ատտալիայի պաշտպանությունը հանձնարարելով նրանց, նա մի քանի ամիս անց Չայոց թագավորությանը օգնության հասնելու հանձնարարական կոչով դիմեց Հիվանդախնամների մեծ մագիստրոսին:³³⁶ Սա կայն հիվանդախնամները որևէ կերպ չկարողացան օժանդակել օրհասական իրադրության պայմաններում գտնվող Չայոց թագավորությանը:³³⁷ Պետք է նշել, որ միասնական պայքար ծավալելուն խանգարեց նաև վենետիկա-ջենովական տնտեսական մրցակցությունը,³³⁸ որը հաճախ վեր էր ածվում ռազմական բախման՝ երբեմն նաև Կիպրոսի ու Հիվանդախնամների մասնակցությամբ:

Կոստանդին III-ի նկարագիրը շատ գծերով մեզ անհայտ է մնում: Նրա վերաբերյալ հիմնական աղբյուրը մինչ այժմ մնում է Հ. Դարդելի «ժամանակագրությունը», որտեղ նա ներկայացվում է ամենամոռյալ գույներով և որտեղ հավաստի նյութը խիստ սակավ է: Ըստ պատմիչի, նա կամ ընդունում է Բաբելոնի (իմա Կահիրեի),

կամ էլ՝ Պետրոսի գերիշխանությունը, և երկու դեպքում էլ Կոստանդինը, արքայական գանձերն առած, մտածում է միայն ապահով թաքստոց գտնելու մասին:³³⁹ Հ. Դարդելի այս գեղարվեստական գեղունակները իրական վիճակը պարզելու համար շատ քիչ նյութ են տալիս:

Այնուամենայնիվ, եղած փաստերն էլ բավարար կերպով վկայում են, որ Կոստանդինը կամային թույլ հատկություններով օժտված գահակալ է եղել: Այդ կարծիքի օգտին է խոսում Մարիամ ավագ թագուհու՝ Կոստանդին II-ի այրու, ակտիվ դիվանագիտական գործունեությունը Կոստանդին III-ի թագավորության տարիներին:

1368 թ. սկսած Մարիամ թագուհին հարաբերություններ է պահպանում Վենետիկի հանրապետության հետ:³⁴⁰ Նա 1371 թ. դեսպանություն է առաքում Նեապոլ՝ իր ազգական Ֆիլիպ Տարենտացու արքունիք (Մարիամի մայրը նեապոլիտանական թագավորի դուստրն էր)՝ օգնության խնդրանքով: Անշուշտ, այդ դեսպանությունը ուղարկվել է Կոստանդին III-ից ծածուկ: 1372 թ. Հռոմի պապ Գրիգորիոս XI-ը (1371–1378 թթ.) դիմում է Տուրենի իշխան Ֆիլիպին, որպեսզի նա Մարիամի հետ ամուսնացնի 1372 թ. կնոջը կորցրած եղբորը՝ Օթոն Բուրնսվիլցուն: Թե ի՞նչ նպատակ է ունեցել այդ գաղափարը, դժվար չէ կռահել. Մարիամի ամուսնությանը պետք է հաջորդեր Կոստանդին III-ի գահազրկումը:

Այսպիսով, Կոստանդին III-ի իշխանության վերջին տարիներին հայկական ավագանու մի զգալի մասը (Մարիամ՝ ավագ թագուհի, ապագա թագապահ խորհրդի անդամ պրն. Վասիլ, պրն. Բարդուղիմեոս) ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ելքը տեսնում էր Կոստանդինի փոխարինումը կամ Պետրոսով, կամ էլ եվրոպական

³³⁵ Guillaume de Machaut, p. 245.

³³⁶ N. Housley, The Avignon papasy. 291.

³³⁷ Նորման Հըսլին կարծում է, որ սխալ է հիվանդախնամներին վերագրել մահմեդականների դեմ պայքարի ցանկության բացակայությունը, այն, ըստ նրա, պայմանավորված էր առկա ուժերի անբավարարությամբ, միաբանությունը այս շրջանում փաստացիորեն ոչնչով չէր կարող օգնել Չայոց թագավորությանը (տե՛ս նույն տեղում):

³³⁸ Cyprus, society and Culture 1191-1374, edited by Angel Nicolaou-Konnari and Chris Schabel, publisher Brill, 2005, p. 149.

³³⁹ Դարդել, գլ. ԽԷ, ԾԲ, ԾԳ:

³⁴⁰ Պահպանվել է 1368 թ. Մարիամ թագուհուն ուղղված Վենետիկի դոժի նամակը, որտեղ վերջինս խոստանում էր օգնել Չայոց թագավորությանը (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայ-Վենետ, էջ 133):

մեկ այլ վեհապետով:

Ըստ Ղ. Ալիշանի բերած տեղեկությունների, այդ ժամանակամիջոցում չեն դադարում շրջակա ամիրությունների՝ մամլուքյան կուսակալների արշավանքները: Այսպես, 1369 թ. Հալեպի կուսակալ Խոջթիմուրն ավերում է Սսի շրջակայքը, ապա՝ պաշարում մայրաքաղաքը, սակայն, գրավել չի կարողանում, ամենայն հավանականությամբ, հայերին հաջողվել է հետ մղել նրա զորաբանակը Սսից:

Տարսունի ամիրա Շահար օղլի Մանչուկը 1369 թ. կրկնում է իր արշավանքը,³⁴¹ որը ծախողվել էր 1368 թ. Լիպարիտի ջանքերով: Հակառակորդը, որն, ըստ Հովհաննես Թլկուրանցու, մոտավորապես վաթսուն հազարանոց զորաբանակով էր արշավանքի ելել, սկզբում պարտվում է, բայց հետո նրանց հաջողվում է նեղել հայերին, ներխուժել Սիս և ավերածություններ կատարել: Մինչ այդ, մարտում զոհվում են սպարապետ Լիպարիտը (հիշատակվում է՝ որպես գունդստար 1368 թ.)³⁴² և Սիր Հովհաննեսը, որը, ամենայն հավանականությամբ, Լիպարիտի որդի Հովհաննեսն է: Ընդ որում, Կոստանդին III-ը, ըստ Թլկուրանցու, ինքն է դավաճանում Լիպարիտին:³⁴³ Նախանձելով նրա փառքին՝ արքան միայնակ է թողնում Լիպարիտին, իր զորամասով լքելով ռազմադաշտը, որի հետևանքով էլ սպարապետը սպանվում է: Առաջին հայացքից թագավորի այս տարօրինակ վարմունքն ունի իր բացատրությունը:

Սմբատ Գունդստարի պատմության լուսանցքում հիշատակվում է 1311 թ. վրաց արքայազն Դավթի և Լևոն II-ի կրտսեր դստեր՝ Ալիծի ամուսնությունը: Նորապսակներին իբրև ժառանգություն,

տրվում է Կապանի ամրոցը:³⁴⁴ Նրանց զավակը կարող էր լինել Թորոս Կապանցին՝ Կապանի բերդի տերը, Վասիլի և Լիպարիտի հայրը (դա ժամանակագրական առումով համընկնում է): Բացի այդ, Լիպարիտի անունը ևս խոսում է այդ վարկածի օգտին, քանզի Կիլիկիայում մինչ այդ այդպիսի անձնանուն գործածելի չի եղել: Այդ պարագայում, միայն, հասկանալի կլիներ Կոստանդինի զգուշությունը ժողովրդական զանգվածների մեջ մեծ հեղինակություն վայելող, հաջողակ զորավար, Հայոց և վրաց թագավորների ծոռ՝ Լիպարիտ զորավարից: Նշենք նաև, որ հետագայում Լիպարիտի եղբայր Վասիլը մասնակցում է Կոստանդին III-ի սպանության կազմակերպմանը: Թագավորի այս վարմունքը, անշուշտ, նկատելի ազդեցություն է ունենում նրա հեղինակության անկման հարցում:

Մանչուկը, նույն 1369 թ. դեկտեմբերին, երկրորդ անգամ արշավում և ասպատակում է թագավորության մնացած տարածքները: Ըստ երևույթին, այս անգամ Կոստանդինը դիմադրության որևէ փորձ չի անում և ամրանում է Սսի միջնաբերդում, որն էլ Հ. Դարդեղի համար հիմք է ծառայել, գրելու, թե Կոստանդինը ժողովրդին անհավատների հարձակումներից չէր պաշտպանում:³⁴⁵ Սակայն, մենք գիտենք, որ և՛ 1367 թ., և՛ 1368 թ., և՛ 1369 թ. Կոստանդին III-ը կազմակերպված դիմադրություն է ցույց տվել և նույնիսկ կարողացել է հետ մղել որոշ հարձակումներ, այնպես որ, պետության կործանումը Կոստանդին III-ի լիակատար անգործության հետևանք չէր, ինչպես փորձում է ներկայացնել Հ. Դարդեղը:

Կոստանդին III-ը սպանվեց 1373 թ. ապրիլին, իշխանների ձեռքով, ըստ Հ. Դարդեղի, այն ժամանակ, երբ «...դաշն կոեաց ընդ սուլթանին Բաբելոնի եւ խոստացաւ տալ ի ձեռն նորա զթագաւորութիւն, զաշխարհին եւ զքրիստոնեայս համօրէն, միայն զի ապրե-

³⁴¹ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 192, 197:

³⁴² Հայապատում, էջ 540:

³⁴³ Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, էջ 272, Պ.Ս. Խաչատրյան, Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջ Լիպարտին» պատմական ողբը, Պատմաբանասիրական հանդես, 1964, թիվ 2, էջ 114–115:

³⁴⁴ Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, էջ 198:

³⁴⁵ Դարդեղ, գլ. ԾԲ, էջ 67:

ցուցե՛ գանձն իւր եւ գանձնայն ստացուածս».³⁴⁶

ԶԺխտելով մամլութեան հետ կնքված հաշտության ու նրանց գերակայության ընդունման փաստերը, նկատենք, որ այնուամենայնիվ սպանությունն այլ դրդապատճառներ էլ է ունեցել: Կոստանդին III-ի հեռացմամբ շահագրգռված էր Հայոց ավագանին (որտեղ Վասիլ մարաջախտն ուներ նաև անձնական խնդիրներ), որը փորձում էր Կիլիկիայի առաջ ծառացած բարդ և կենսական քաղաքական հարցերը լուծել գահակալի փոփոխման միջոցով: Մեզ հայտնի չէ՝ Կոստանդին III-ը ունեցե՞լ է զավակներ, թե՛ ոչ, սակայն, տվյալ պարագայում, եթե անգամ նա արական սերունդ ունենար, միևնույն է, գահաժառանգման հարցը լուծվել էր ի վնաս Նորեցիների:

2.4. Լևոն Լուզինյանի գահակալումը

Կոստանդին III-ի սպանությունից հետո երկրի կառավարման լծակներն իր ձեռքը վերցրեց Կոստանդին II-ի այրին՝ Մարիամը (ծնված 1321 թ.)՝ Օշին պայլի և Հովհաննա (Ժաննա) Անժուացու դուստրը: Հաշվի առնելով Մարիամ ավագ թագուհու (քանզի Կոստանդին III-ի կնոջ անունը նույնպես Մարիամ էր) նամակագրական ակտիվ կապերը Հռոմի և արևմտանվրոպական արքունիքների հետ, ինչպես Կոստանդին III-ի կենդանության ժամանակ, այնպես էլ նրա սպանությունից հետո, կարելի է պնդել, որ 1373 թ. ապրիլի պետական հեղաշրջումը կազմակերպվել էր նրա ղեկավարմամբ: Հեղաշրջումից հետո, ինչպես հպանցիկ նշում է Հ. Դարդելը. «...երկպառակութիւն մեծ տիրէր ի հայս»,³⁴⁷ Կոստանդին III-ի սպանությունից հետո հայոց թագի մի քանի հավակնորդներ են եղել

³⁴⁶ Դարդել, գլ. ԾԳ, էջ 68: Ա.Սուքիասյանը, չնչելով աղբյուրը, գրում է, որ Կոստանդինը սպանվեց ժողովրդի կողմից, որը քիչ հավանական է (տես Ա. Սուքիասյան, էջ 90): Ա. Դադոյանը, իր հերթին, նշում է, որ Կոստանդինը սպանվեց միարարների ձեռքով (տես S. Dadoyan, p.47):

³⁴⁷ Դարդել, գլ. ԾԴ, էջ 72:

ԼԵՎՈՆ Վ
ԼՈՒԶԻՆՅԱՆ

որոնցից մեկը Լևոն Լուզինյանն էր: Ռուդոլֆ Քոլլենբերգը որպես թեկնածու, նշում է Աշոտ Օղրիի անունը,³⁴⁸ որը Կոստանդին III-ի կնոջ՝ Մարիամի եղբայրն էր և Մարիամ ավագի քրոջորդին: Թեկնածուների շարքը կարող էր համալրել նաև Կոռիկոսի կոմս Բոհեմունդ Լուզինյանի ապօրինի որդի Բարդուղիմեոսը:

Արդյունքում որոշվում է պատվիրակություն ուղարկել Կիպրոսում գտնվող Ջիվանի որդու՝ Լևոն Լուզինյանի մոտ՝ նրան հրավիրելով զբաղեցնելու Չայոց գահը: Ըստ երևույթին, դրանում վճռական դեր է ունեցել նաև Յոզմի պապը, ինչպես նաև՝ Կիպրոսից օժանդակություն ստանալու հույսը:

Լևոնն այդ ժամանակ գտնվում էր իր ազգական, անչափահաս Պետրոս II-ի (1369–1382 թթ.) արքունիքում: Կիպրական արքունիքում ուր իրական իշխանությունը գտնվում էր Պետրոս II-ի հորեղբայր Անտիոքի իշխան Յովհաննեսի ձեռքում³⁴⁹ նա կարողացել էր որոշակի դիրքի հասնել: Լևոնն ամուսնացել էր Մարգարիտ Սուասոնի հետ, Կիպրոսում ուներ որոշ կալվածքներ և կրում էր Երուսաղեմի թագավորության սենեշալի անվանական կոչումը:

Չայոց թագավորության թագապահական խորհուրդը Լևոնի և Պետրոս II-ի մոտ է ուղարկում Լեւոն Չամուսցի սեպուհին և պրեստրացի մի տանուտերի, որոնք ներկայանում են և՛ Պետրոսին, և՛ Լեւոնին: Պետրոսը սկզբում համաձայնեց արտոնել Լեւոնին՝ վերադառնալու Կիլիկիա: Սակայն, ըստ Յ. Դարդելի, Լեւոնը հրաժարվեց մեկնել՝ հայերի՝ սեփական տերերի նկատմամբ, այսպես կոչված, «անհավատարմության» պատճառաբանությամբ (օրինակ է բերվել հորեղբայրների սպանությունը 1344 թ.):³⁵⁰

Ի վերջո, ելնելով քրիստոնյա աշխարհի նկատմամբ պատվի և պարտավորվածության զգացումներից, համաձայնվում է այդ «զո-

³⁴⁸ Rüdt Collenberg, p. 75.

³⁴⁹ Յովհաննեսն անմիջական մասնակցություն էր ունեցել եղբոր՝ Պետրոսի սպանության մեջ (տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 126):

³⁵⁰ Դարդել, գլ. ԾԵ, էջ 73:

հողությանը»:³⁵¹ Անշուշտ դժվար է համաձայնել Հ. Դարդեղի այդ տեսակետի հետ, քանզի թեկուզ թուլացած և կործանման եզրին գտնվող սակայն արքայական թագով ապահովող երկիրն անկասկած առավել գրավիչ էր, քան դատարկ տիտղոսը, որը կրում էր Լևոնը: Բացի այդ, նա առիթ ուներ զգուշանալու նաև իր ազգակցից՝ Պետրոսից, որը, շուտով ջենովացիների հետ պատերազմ սկսելու պատրվակով, Լևոնին արգելում է Կիպրոսից հեռանալ:

Այստեղ դեռևս ուժի մեջ էր Կիպրոսն ու Կիլիկիան մեկ թագավորի իշխանության ներքո միավորելու Պետրոս I-ի ծրագիրը, որի իրականացնողը պետք է լիներ Պետրոս II-ը: Հավանաբար, Լևոնը գահից հրաժարվել է Պետրոս II-ի և խնամակալ Անտիոքի իշխանի կասկածամտության զոհը չդառնալու համար (հատկանշական է, որ Լևոնի գերությունից հետո Կիպրոսյան արքունիքը նրան ազատելու համար միայն մեկ ձևական քայլ կատարեց): Այնուամենայնիվ, Պետրոս II-ը չի կարողանում մերժել հայ պատվիրակների խնդրանքը՝ խոստանալով նրան ուղարկել Կիլիկիա՝ ջենովացիների դեմ պատերազմի ավարտից հետո (որի ընթացքում ոչ մի երաշխիք չէր լինի Լևոնի կյանքի համար), քանզի իշխան Լևոնը «չափազանց» անհրաժեշտ էր տվյալ պատերազմում:

Լևոնն այդ որոշումից հետո պատվիրակներին է հանձնում իր դրոշը և մինչև իր գալուստը երկիրը կառավարելու համար կազմում է (վերահաստատում է) թագապաի խորհրդի կազմը: Ժամանակավոր կառավարության ղեկավար է հաստատվում Սարիամ (ավագ) թագուհին,³⁵² անդամներ՝ կոմսուհի Ֆիմին, (Բոհեմունդ Լուզինյանի կինը, Կոստանդին II-ի քույրը), սեպուհ Բարդուղիմեոսը (Բոհեմունդ Լուզինյանի ապօրինի որդին) և պարոն Վասիլ մարաջախտը (պարոն Թորոսի որդին, Լիպարիտ սպարապետի եղ-

բայրը):³⁵³ Պատվիրակները գիշերով գաղտագողի անցնում են Սիս՝ ճեղքելով այն պաշարած Բեկթեմուրի զորքի շղթան և հայտնում իշխաններին ու ժողովրդին Լևոնի համաձայնության մասին: Հալեպի մանուշ կուսակալի կողմից Սսի պաշարման մասին, բացի Հ. Դարդեղից, այլ աղբյուրներ չկան: Ինչպես նշում է Հ. Դարդեղը, հայերը, Լևոնի պատասխանով ոգևորված ելնում են բերդից և, ջարդելով թշնամուն, ազատում քաղաքը պաշարումից:³⁵⁴ Սիևնույն ժամանակ, երկու ճամբարի էլ բաժանված թագապաիական խորհուրդը: Ըստ երևույթին, Լևոն Լուզինյանի և Աշոտ Նղրեցու կողմնակիցներին է նկատի ունեցել Ղ. Ալիշանը, նշելով հետևյալը. «Ձի ընդ այն ժամանակն իշխանքն յերկուս են բաժանուել, նա երկեաւ զի մի պատճառ չարեաց լինիցի և այնր աղագաւ ետ այդ ասացելոյդ շրջաբերական»:³⁵⁵

Սակայն, նույն թվականի հոկտեմբերին Լևոնը գերվում է Ֆամագուստան գրաված ջենովացիների կողմից:³⁵⁶ Նրա փրկագնումը, որն, իրավամբ, պետք է կատարեր Պետրոս II-ը, չի իրականանում, ուստի նա փրկագնվում է սեփական միջոցներով՝ վաճառելով իր ունեցվածքը: Ձրկվելով ապրուստի վերջին միջոցներից և չստանալով կիպրական արքունիքից թույլտվություն Կիլիկիա գնալու համար՝ Լևոնը որոշում է գաղտնի անցնել Կիլիկիա: Այդ նպատակով նա խնդրում է Կոռնկոսում ծնեռելու իրավունք, որն ստանալուց հետո, 1374 թ. ապրիլին ժամանում է Կոռնկոս: Այստեղ մի քանի ամիս մնալուց հետո, նա իր երկու տասնյակ զինակիցներով, փոքրիկ նավակով, գաղտնի գնում է դեպի Սարոսի գետաբերան՝ Սիս անցնելու համար:

Կ. Բասմաջյանը հիմնվելով Հ. Դարդեղի հաղորդած տեղեկու-

³⁵³ Դարդեղ, գլ. ԾԹ, էջ 79:

³⁵⁴ Նույն տեղում, գլ. Կ, էջ 80:

³⁵⁵ Ղ. Ալիշան, Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումնիոյ, Վենետիկ, 1896, էջ 80:

³⁵⁶ Բակուրան, էջ 42:

³⁵¹ Նույն տեղում:

³⁵² Ըստ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, վերջինս 1373–1374 թթ. իշխել է՝ որպես պետության ղեկավար (տես Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 455):

յունների վրա, կարծում է, որ Լևոնը փորձում էր գրավել Տարսոնը և, Կյուդնոսի հովիտն ազատագրելով, հասնել Սիս՝ նշելով նաև, որ Տարսոնի մամլուքյան զորքերը սակավաթիվ էին:³⁵⁷ Սակայն, քիչ հավանական կարող է լինել Պետրոս II-ից և ջենովացիներից հալածյալ Լևոնի այս փորձը, որը, ոչ միայն օժանդակություն չէր ստանա, այլև՝ ընդհակառակը, Հայոց գահին բազմելու համար կստեղծեր լրացուցիչ խոչընդոտներ: Բացի այդ, բավականին անհամոզիչ է թվում Տարսոնում երեք հարյուր հոգանոց մամլուքյան կայազորի գոյությունը:³⁵⁸ Այս փաստը ևս հրամցվել է Հ. Դարդեօլի կողմից՝ Լևոն Լուզինյանի՝ քրիստոնեության անխոնջ մարտիկի կերպար ձևավորելու համար:

Լևոնը 1374 թ. հուլիսի վերջին վերջապես հասավ Սիս:³⁵⁹ Շուտով Կոռնիկոսից այստեղ բերվեցին նաև նրա մայրն ու կինը: 1374 թ. դրությամբ արդեն պարզ էր, որ պետությունը գտնվում է օրհասական վիճակում. թագավորությունն այդ շրջանում փաստացիորեն պարփակված էր Սսի և Անազարբայի միջև: Ըստ Հ. Դարդեօլի, Լևոնի ժամանման սկզբից ևեթ ծագեցին առաջին անախորժությունները. Լևոնը արքայական գանձարանը գտավ դատարկ: Այն յուրացնելու մեղադրանքով նա ձերբակալեց խնամակալական խորհրդի անդամ պարոն Վասիլին և Կոստանդին II-ի կնոջը՝ Մարիամին: Սակայն շուտով, երկպառակություններից զերծ մնալու համար, Լևոնը ազատ է արձակում նրանց:

1374 թ. սեպտեմբերի 14-ին,³⁶⁰ Սսի սուրբ Սոֆիա տաճարում, տեղի է ունենում Լևոնի թագադրման հանդիսավոր արարողությունը:³⁶¹ Այստեղ ևս միջադեպ է տեղի ունենում: Լևոնը ցանկանում էր

օծվել կաթոլիկ ծեսով, սակայն, հանդիպելով հայ իշխանների և հոգևորականության դժգոհությանը, խուսափում է անախորժություններից և թագադրվում է լատինական, ապա նաև՝ հայկական ծեսով:³⁶² Նույն օրն էլ նա իր հետ ժամանած Սոհիեր Դյուկարտին ամուսնացնում է իր հորեղբայր Բոհենունդի այրու՝ թագապահական խորհրդի անդամ, կոմսուհի Ֆիմիի հետ և նշանակում թագավորության մարաջախտ: Մյուս զինակցին՝ Մաթեո դե Շապպին, ամուսնացնում է Կոստանդին III-ի այրու՝ Մարիամի հետ և նշանակում թագավորության դիվանապետ: Ինչպես տեսնում ենք, կառավարման հիմնական լծակները նա շնորհում է իր հետ ժամանած օտար ազնվականներին: Հայտնի չէ, թե ով էր վարում գունդստարության պաշտոնը: Բոլոր դեպքերում քիչ հավանական է, որ այն վարելու լինեի հետագայում հիշատակված Հեթումը: Առավել հավանական է, որ Հեթումը պաշտոնավարել է Լիպարիտ գունդստարի մահից հետո՝ Կոստանդին III-ի թագավորության վերջին տարիներին:

Երկրի կառավարման համակարգում տեղ չգրավեցին 1373 թ. պետական հեղաշրջման հիմնական մասնակիցները՝ Մարիամ ավագ թագուհին, պարոն Վասիլը, ինչպես նաև Բարդուղիմեոսը՝ Բոհենունդ Լուզինյանի ապօրինի որդին, որն այլևս երբևէ չի հիշատակվում: Հնարավոր է, որ Լևոնը վերջինից որպես գահի հավանական թեկնածու ազատվել էր իր թագավորության սկզբնական շրջանում: Ավելին, Լևոնը Վասիլ մարաջախտին զրկում է զբաղեցրած պաշտոնից և բանտարկում՝ պատճառաբանելով, թե արքունի գանձարանը հափշտակվել է նրա կողմից (սակայն, շուտով, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, ազատ է արձակում նրան):

1374 թ. աշնան հաջորդ ամիսները բավականին ծանր էին թագավորության համար, որը պարփակվել էր Սիս քաղաքով և Սսից

շուրջը, Բազմավեպ, 1990, թիւ 1-2, էջ 236): Այդ պնդումը, սակայն, մեր կարծիքով տեղին չէ:

³⁶² Դարդեօլ, գլ. 2Ա, էջ 112-114:

³⁵⁷ Կ. Բասմաճեան, գլ. Թ, էջ 43:

³⁵⁸ Դարդեօլ, գլ. ԿԷ, էջ 90:

³⁵⁹ Fr. Tournebize, p. 712.

³⁶⁰ Բասմաճեան, նշվ. աշխ., գլ. Թ, էջ 45:

³⁶¹ Վարդան Մաթևոսյանը պնդում է, որ Լևոն Լուզինյանը հայ իշխաններին սիրաշահելու համար է օգտագործում «Ամենայն Հայոց թագաւոր» տիտղոսը (տե՛ս Վ. Մատթեոսեան, Լեւոն Ե Լուսինեանի «Ամենայն Հայոց» տիտղոսի հարցի

հյուսիս ընկած լեռնային շրջաններով: Բնական է, որ քաղաքին անհրաժեշտ պարեն պետք է բերվեր երկրի դաշտային շրջաններից՝ Սարոս և Ջահան գետերի հովիտներից, որոնք, սակայն, ինչպես և այնտեղից եկող ճանապարհները, գրավվել էին մամլության ամիրների կողմից: Մինչև Լևոնի ժամանումը, թագապահական ամիրները մայրաքաղաքի պարենամթերքի հարցը լուծում էր Սախորհուրդը մայրաքաղաքի պարենամթերքի հարցը լուծում էր Սախորհի և Կյուղնուսի գետահովիտներին տիրող մամլուք Դաուդ բեյ և Սարուբեքի իշխանների հետ որոշակի վճարի դիմաց համաձայնության գալով: Սակայն 1374 թ. աշնանն իրավիճակը փոխվում է: Դարդեղի հաղորդմամբ, որոշ հայերի (նկատի ունի իշխաններին) ամբարտաճանության պատճառով Դաուդ բեյը չեղյալ է համարում նախկին համաձայնությունը, որը հանգեցնում է նրա և Լևոն V-ի միջև եռամսյա ռազմական գործողությունների: Այդ ընդհարումներում, ըստ Դ. Դարդեղի, հիմնականում հաղթում է հայոց թագավորը, որին հաջողվում է հակառակորդին հետ մղել Սսի մատույցներից և վերականգնել նախկին համաձայնությունը:

Դ. Դարդեղի հաղորդմամբ, 1374 թ. վերջին հայերը (իշխանները) որոշում են նամակ գրել Կահիրեում հաստատված, հավատարմ փոխ եղած Աշոտ իշխանին՝ Օշին Նղրեցու որդուն, որպեսզի նա մամլության Շաբան II (1363–1376 թթ.) սուլթանի գլխավորությամբ գրավի Սիսը և բազմի հայոց գահին: Ըստ Դ. Դարդեղի, դա պատճառ է դառնում, որ մամլուք զորավար Աբուբեքիրը՝ 1375 թ. հունվարին տասնհինգ հազարանոց զորամասով պաշարի Սիսը:³⁶³ Փետրվարի վերջին նրան է միանում նաև Հալեպի կուսակալ Սեյֆեդդին Ըշիկթիմուր Էն Նասրը՝ իր տասնհինգ հազարանոց զորամասով:

Ի վերջո, 1375 թ. ապրիլի 16-ին՝ եռամսյա դիմադրությունից հետո, Լևոն V-ը ստիպված է լինում հանձնել միջնաբերդը և, ապահովագիր ստանալով Հալեպի ամիրից, իր ընտանիքի անդամների

հետ հանձնվում է նրան:³⁶⁴ Լևոն V Լուզինյանը միայն 1382 թ. սեպտեմբերին է Կաստիլիայի թագավորի միջնորդությամբ ազատվում գերությունից և մեկնում Եվրոպա: Մինչ այդ Եգիպտոսում մահանում են կինը՝ Մարգարիտը և փոքրահասակ դուստրը (թաղվում են Կահիրեի սբ. Մարտինոսի վանքում):³⁶⁵ Հետագայում Լևոնը իր իրավունքները վերականգնելու մի շարք ապարդյուն փորձեր է կատարում, մասնավորապես փորձելով եվրոպական միապետների աջակցությամբ նոր խաչակրաց արշավանք ձեռնարկել: Սակայն աշխարհաքաղաքական առկա իրադրությունը որևէ կերպ չէր նպաստում դրան. եվրոպական երկրների Սերծավոր Արևելքում վերահաստատումը այս շրջանում ժամանակավորեալ էր: 1393 թ. նոյեմբերին տասնամյա անպտուղ փորձերից հետո Լևոն V-ը մահանում է Փարիզում, որտեղ էլ ֆրանսիական թագավորների տոհմական հանգստարանում ամփոփվում է նրա աճյունը: Նշենք նաև, որ նրա ապօրինի որդին՝ Գին, հետագայում զբաղեցնում է եկեղեցական պաշտոն: Ընդ որում, պապը նրան թույլատրում է ներկայանալ որպես Լևոն Լուզինյանի օրինական որդի:³⁶⁶ Լևոնի ապօրինածին զավակների սերունդները հիշատակվում են ինչպես Իսպանիայում,³⁶⁷ այնպես էլ՝ Ֆրանսիայում՝ ընդհուպ մինչև 1795 թ., երբ նրանցից վերջինը՝ Գի դը Լուզինյանը, մահանում է Փարիզի գետնախորշերից մեկում:³⁶⁸ Այսպիսի ավարտ է ունենում Կիլիկիայի Հայոց թագավորությունն իրավական առումով, քանզի Սսի նվաճումը և թագավորի գերությունը ժամանակակիցների մոտ զուգորդվում էր պետության կործանման հետ:

Սակայն, այստեղ չլուսաբանված մանրամասներ կան: Բանն

³⁶⁴ Կ. Բասմաճեան, էջ 50:

³⁶⁵ Ա. Գ. Գարտաշեան, Նիսբեր Եգիպտոսի Հայոց պատմության համար, Հատոր Ա, Գահիրե, տպարան Նուպար, 1943, էջ 9:

³⁶⁶ Aloysius L. Täutu, p. 106.

³⁶⁷ Վարդան Մատթոսեան, ԺԵ-ԺԹ դարերու հայ-սպանական կապերեն, Բազմավեպ, 2003, 1–4, էջ 202:

³⁶⁸ Армянский Вестник, Престоль Армения, 1916 г., N 15:

³⁶³ Դարդեղ, գլ. 22, էջ 119:

այն է, որ ըստ Զ. Դարդեղի, Դաուդ բեյի 1374 թ. աշնան և 1375 թ. հունվարյան արշավանքները, ինչպես նաև քաղաքի համծնունդը, կապված էին հայ իշխանների և կաթողիկոսի հետ, որոնք դավաճանեցին իրենց օրինական տիրոջը:³⁶⁹

Լևոն Լուզինյանի դեմ պայքարը, հեռակա կերպով Կահիրեից ղեկավարում էր պարոն Աշոտը՝ ոմն Օշին Նղրեցու որդի,³⁷⁰ որին Ռուդո Քոլլենբերգը համարում է Օշին Օղրիի տիրոջ որդին: Միևնույն ժամանակ, Աշոտը չէր կարող լինել մեզ հայտնի միակ Օշին Նղրեցու (1345–1357 թթ.)՝ Կոստանդին II-ի որդու որդին: Այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ Աշոտը պատկանել է Նղրեցիների արքայական տանը: Նա կարող էր լինել Կոստանդին II-ի զարմիկը: Զ. Դարդեղը նշում է, որ Աշոտը խույս է տվել Կիլիկիայից մինչև Լևոն Լուզինյանի ժամանումը: Փաստորեն, Աշոտը ունեցել է իրավունքներ գահի նկատմամբ, սակայն, տեղի տալով իշխող տրամադրություններին, փախել է Եգիպտոս և կրոնափոխ եղել:

Հակված չլինելով մերժել Զ. Դարդեղի մեղադրանքները հայ իշխանների և կաթողիկոսի նկատմամբ՝ նշենք միայն, որ, չնայած որոշ ակնհայտ չափազանցություններին, այնուամենայնիվ, հակառակը պնդող աղբյուրներ չկան: Լևոն Լուզինյանի դեմ դավադրություն եղել է, որի մեջ ներքաշված են եղել պարոն Աշոտը, պարոն Վասիլը, Մարիամ կրտսեր թագուհին (Աշոտի քույրը), Մաթեո դե Շապալը (արքունի դիվանապետը) և այլ իշխաններ: Անշուշտ, այդ ամենին մասնակցած կլինեն նաև կաթողիկոս Պողոս Սսեցին, (1374–1382 թթ.) որը չէր կարող չեզոք մնալ ստեղծված իրավիճակում:

³⁶⁹ Դարդեղ, գլ. 24, էջ 116, գլ. 22, էջ 119, գլ. 7, էջ 123, գլ. 72, էջ 129, գլ. 7ե, էջ 130:

³⁷⁰ Դարդեղ, գլ. 22, էջ 119:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԿԻԼԻԿԻԱՆ 1375 – 1424 ԹԹ.

Պատմագիտության մեջ ընդունված է 1375 թ. համարել հայոց միջնադարյան վերջին պետականության կորստի թվական: Առայժմ չվիճարկելով այս կարծիքը՝ նշենք, որ հայ աշխարհիկ և հոգևոր վերնախավն այդ շրջանում դեռևս ամբողջությամբ չէր կորցրել իր վաղեմի քաղաքական ուժն ու հեղինակությունը:

Նույն՝ 1375 թ. (ընդունված է նաև 1376 թ.) մամլուքները գրավում են նաև Լամբրոնը:³⁷¹ Լամբրոնի տերը, որը պետք է, Դեթումյանների Նղրյան սերունդներից սերած լիներ (քանզի, արդեն XIV դարի սկզբին, Լամբրոնը Տարսոնի հետ միասին, հիշատակվում են որպես արքաների տիրույթներ),³⁷² դիմադրություն է ցույց տալիս, որի պատճառով էլ գրավվելուց հետո կողոպուտի է ենթարկվում:

Մամլուքյան գերակայության հաստատումով՝ անկում ապրեցին նաև Կիլիկիայի տնտեսական կյանքի աշխույժ կենտրոնները: Եթե Սիսը, Ադանան և Տարսոնը, այս կամ այն կերպ՝ որպես ամիրությունների կենտրոններ, պահպանեցին իրենց նախկին նշանակության մի մասը, ապա մնացածները՝ Անարգաբան ³⁷³ և, մասնավորապես, Այասը, XIV դարի վերջին և XV դարի սկզբին գրեթե կորցրեցին իրենց տնտեսական, քաղաքական և մշակութային նշանակությունը: Դրան զուգահեռ, ծայր առավ նաև մեծ չափերի հասնող արտագաղթ:³⁷⁴

³⁷¹ ԺԴ Դարի հիշատակարաններ, էջ 520:

³⁷² Սիսուան, էջ 258:

³⁷³ Զ. Միքայել Յովհաննեսեան, Կիլիկեան Բերդեր, Անարգաբան, Բազմավեպ, 1976:

³⁷⁴ XIV դարում Կիլիկիայից առավելապես գաղթում էին Կիպրոս և Չմյուռնիա: Չմյուռնիայում կիլիկեցիները սկսում են հաստատվել XIV դարի 80-ական թթ.-ից: Այն պայմանավորված էր նաև Հոգոսի ասպետների Չմյուռնիայում ունեցած մեծ ազդեցությամբ (տես Վ. Յակոբ, Վ. Զոսեան, Հայք ի Չմյուռնիա եւ ի շրջակայս, Վիեննա, 1899, էջ 39, Ա. Խառատյան Հայ գաղթականությունը Եգիպտոսի

Փաստորեն, ամբողջ Դաշտային Կիլիկիան՝ մինչև Կոռիկոս և Լեռնային Կիլիկիայի մեծագույն մասը, հայտնվում են մամլության սուլթանության կամ էլ նրա գերակայությունը ընդունած թուրքմենական Ռամազանյանների խաշնարած ցեղերի և կարամանցի թուրքմենների իշխանության ներքո: Ընդ որում, երկրի գրավման և կողոպուտի հետ միաժամանակ, ի թիվս գերեվարված իշխանների, Եգիպտոս, ինչպես նաև Հալեպ է տարվում հայ բնակչության մի ստվար զանգված, որի շնորհիվ էլ տեղի հայ համայնքը դառնում է Առաջավոր Ասիայի ամենախոշոր հայկական գաղթավայրերից մեկը, որի մահմեդականացված ներկայացուցիչները 1390-ական թթ., ընդհուպ մինչև XV դարի 20-ական թթ., այստեղ զբաղեցնում են բարձրագույն պաշտոններ:³⁷⁵

Սակայն Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում, մասնավորապես երկրի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան մասերում՝ Կապանի և Բարձրբերդի գավառներում, հայ ավատատերերի իշխանությունը պահպանվեց: Կապանի գավառը, որը կատարում էր թագավորության հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան սահմանների առաջապահ, ամրացված շրջանի դեր, մեծագույն ռազմավարական նշանակություն ուներ Հայոց թագավորության համար: Պատահական

մերձափնյա շրջանում (XIV–XVIII դդ.), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, թիվ 4, էջ 433): Այս շրջանում մեծ թվով հայեր Կիլիկիայից գաղթել են նաև Արևելյան Եվրոպա՝ Բուլղարիա, Վալախիա, Լեհաստան (տե՛ս Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (Միջնադարից մինչև 1920 թ.), հ. Ա, Երևան, 2003, էջ 68):

³⁷⁵ Ինչպես, օրինակ, բռնի կրոնափոխ եղած հայազգի Աբու լ-Ֆարաջ Աբդ Ալլահ էլ-Ասշամը, որը սուլթանության վեզիր եղավ 1390–1394 թթ., ապա և նրա որդիներն ու թոռները (տե՛ս 3. Քիրտեան, Հայ վզրուկներու գերդաստան մը Եգիպտոսի մէջ մեմլուքներու շրջանին, Բազմավեպ, 1964, թիւ 4–6, էջ 117–120, թիւ 7–9, էջ 213–218, թիւ 10–12, էջ 247–248 (տե՛ս նաև Գեորգ Մըսրէան, Ականատր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրէ, 1947, էջ 125–127): Պետք է նշել, որ հայ համայնքը և՛ Եգիպտոսում, և՛ Ասորիքում ունեցել է գահակալներ դեռեւս XIII դարի կեսերից (տե՛ս Պերճ Սապպաղեան, Հայազգի աթաբէկ եւ Մոսուլի սուլթան Պատր էտ Տին Լուլա, Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, 1981, հ. Թ):

չէ, որ Կոստանդին II-ը ժամանակին ամեն գնով, փորձում էր պահպանել այդ շրջանը, որն ի վերջո նրան հաջողվեց, քանզի Կապանի կորուստը կարող էր թշնամու կողմից երկրի կենտրոնական շրջաններն անարգել մուտք գործելու ճանապարհ բացել:

Ղ. Ալիշանի «Սիսուան»-ում բավական ուշագրավ հիշատակարան է զետեղված, որտեղ գրիչը պատմում է Հեթում վերջին սպարապետի և իր տիկնոջ՝ Ջարմանուհու մասին:³⁷⁶ Ըստ այդ ձեռագրի, Հեթումը, Լևոն Լուզինյանի գերությունից հետո, շարունակում է պայքարը մամլուքների դեմ: Սակայն որոշ ժամանակ անց նա մատնությամբ ձերբակալվում է և սպանվում: Ամուսնու սպանությունից հետո Ջարմանուհին փախչում է Կոկիսոնի և Ուլնիայի լեռները և որդու՝ Գեորգի հետ միասին շարունակում պայքարը թշնամու դեմ: Նա տիրում է Կապանի ամրոցին, որտեղ նա և իր սերունդները իշխում են 65 տարի:³⁷⁷

Անշուշտ, այստեղ առկա են առասպելի բաղադրիչներ, սակայն, համադրելով փաստերը, կարելի է ենթադրել, որ Հեթումը Կապանին տիրող տոհմի ներկայացուցիչներից մեկն է եղել, որոնցից էին նաև 1369 թ. զոհված սպարապետ Լիպարիտը և թագապահական խորհրդի նախկին անդամ պարոն Վասիլը: Հեթումը ենթադրյալ պաշտոնավարումը կարող էր լինել Կոստանդին III-ի վերջին տարիներին միայն, այն է՝ 1370–1373 թթ.: Ապա ինչ-ինչ համգամանքներից ելնելով, մինչև Լևոն Լուզինյանի ժամանումը Հեթումը հեռացվել է իշխանությունից, քանզի նրա մասին մենք որևէ հիշատակության չենք հանդիպում 1373–1375 թթ., որն, այդ ժամանակ նրա սպարապետ լինելու դեպքում առնվազն, անհասկանալի կլիներ: Բացի այդ, հիշատակություններ չկան 1370 թ. հետո պաշտոնավարած այլ սպարապետների մասին, իսկ սպարապետ Լիպարիտի ազգական լինելը կօժանդակեր և՛ նրա սպարապետ լինելուն, և՛ նրա որդու Կապանին տիրելու հարցում: Չնայած

³⁷⁶ Սիսուան, էջ 184:

³⁷⁷ Սույն տեղում, R. Edwards, p. 125.

որ, Ղ. Ալիշանը կասկածանքով է վերաբերվում վերը հիշատակված ձեռագրի գոյությանը,³⁷⁸ այնուամենայնիվ, չնշելով աղբյուրը, հայտնում է, որ միայն 1435 թ. «Նուաճին Կապան եւ այլ ինչ բերդորայք՝ զորս տակաւին ունէին Յայք»:³⁷⁹ Փաստորեն, Ղ. Ալիշանը ևս հաստատում է Կապանի բերդին 60–65 տարի հայ իշխանների կողմից տիրած լինելու հանգամանքը:

Գ. Գալուստյանը իր երկասիրության մեջ, հիմնվելով ավանդազրույցի վրա, կարծում է, որ Ջարմանուհին ու Գեորգը տիրել են նաև Ջեյթունին և շրջակա գավառակին:³⁸⁰ Ղա բացառված չէ, քանզի Ջեյթունն այդ ժամանակ առնվազն կիսանկախ գոյություն պետք է ունենար, որպեսզի XV դարի ողջ ընթացքում այստեղ հարթավայրային շրջաններից նկատվեր հայ ազգաբնակչության տեղաշարժ:

Բարձրբերդի գավառը՝ Բարձրբերդ ամրոց-բնակավայրով, պաշտպանում էր երկրի հյուսիս-արևմտյան մասը: Այն, ինչպես նաև Կապանի գավառը, Ռուբինյան արքայատոհմի սկզբնական տիրույթն է եղել, որտեղից սկիզբ է առել Կիլիկիայի հայկական պետականությունը:³⁸¹ Այդ պատճառով էլ, դեռևս Ռուբինյանների շրջանից, Բարձրբերդը պատկանելիս է եղել իշխող արքայատոհմին: Նույն իրողությունն առկա էր նաև Յեթունյանների ժամանակաշրջանում. Լևոն IV-ի ժամանակ Բարձրբերդը՝ գավառով հանդերձ, պատկանում էր Կոստանդին II-ի հորը՝ Բալդուին մարաջախտին: Բարձրբերդը XIV դարի վերջին և XV դարի սկզբին ևս գտնվել է հայերի ձեռքում, և այստեղ էլ պետք է իշխած լինի Նդրեցիների արքայատոհմի ներկայացուցիչը, ավելի որոշակի՝ 1375–1424 թթ. հիշատակված Կոստանդինը: Փաստորեն, վերոհիշյալ երկու լեռ-

³⁷⁸ Սիսուան, էջ 184

³⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 561:

³⁸⁰ Գ. Գալուստյան, Մարաշ, Նիւ-Եորք, 1934, էջ 95:

³⁸¹ Բարձրբերդի ամրոցը առաջին անրացված բնակավայրերից էր, որ ձեռք բերեց Ռուբեն I իշխանը 1080 թթ.-ին (տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Յայք: Աշխատասիրությամբ Կ.Ս. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 102):

նային գավառներից բացի, երկրի մնացյալ տարածքը հայտնվել էր մամլուքյան սուլթանության գերիշխանության ներքո: Բացառություն էր նաև Կոռիկոսի շրջանը, որը 1361 թ. անցել էր Կիպրոսի թագավորի գերիշխանության տակ: Դարդելը 1374 թ. Կոռիկոս ամրոցի հրամանատար է հիշատակում Կոստանդին Բրազանացուն (Պռականցուն):³⁸² Ղ. Ալիշանը կարծում է, որ նա Կոռիկոսից մի փոքր դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Պրականա բերդի տերը պետք է լիներ,³⁸³ որը ծառայության էր մտել Կիպրոսի արքայի մոտ: Փաստորեն, Կոռիկոսի շրջանը ևս գերծ էր մնացել մամլուքյան գերիշխանությունից և հավանական է, որ շրջակա բերդերում Պրականայում, Այաշում ու Լամոսում նույնպես պահպանվել էին հայկական իշխանների տիրույթները: Սրանք Կիպրոսի թագավորության բնական դաշնակիցներն էին՝ ծովեզերքում հաստատվելու և ամրապնդվելու գործում: Ինչ վերաբերում է Կոռիկոսի շրջակայքում եղած հայկական բնակչության թվաքանակին, ապա կարծում ենք, որ ճիշտ է Զ. Տեր-Ղազարյանի այն կարծիքը, որ Կոռիկոսում և շրջակայքում հայերը երբեք մեծամասնություն չեն կազմել:³⁸⁴

Ղ. Ալիշանը նույնիսկ նշում է, որ Սիսը գրեթե հայերի ձեռքին էր, ընդհուպ մինչև 1467 թ.:³⁸⁵ Ամբողջովին չժխտելով ականավոր հայագետի տեսակետը, կարծում ենք, որ դա չափազանցություն է: Գտնում ենք, որ հեղինակը նկատի է ունեցել ժամանակ առ ժամանակ հայերի կողմից Սսին տիրելու փաստը, որը բացառված չէր կարող լինել XV դարասկզբին:

Դարդելը նշում է, որ 1375 թ. ապրիլին Լևոն Լուզինյանի հետ Կահիրե տարվեցին ևս քսան մեծամեծեր: Չհաշվելով Ղյուկարտին, իր տիկնոջը, Մարիամ և Մարգարիտ թագուհիներին՝ ստացվում է, որ գերության են ուղարկվել տասնհինգ բարձրաստիճան հոգևո-

³⁸² Դարդել, գլ. ԿԸ, էջ 91:

³⁸³ Սիսուան, էջ 391:

³⁸⁴ Զ. Տեր Ղազարեան, Կոռիկոսի ամրոցները, Բազմավեպ, 1947, թիւ 9–10, էջ 226:

³⁸⁵ Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց Յայք, էջ 164:

րականներ և իշխաններ, որոնց թվում նաև Պողոս Սսեցի կաթողիկոսը: Մ. Բելեշյանի կարծիքով գերված իշխանների և հոգևորականների թիվը հասել է վաթսուհիննի:³⁸⁶ Դժվար է այդ կապակցության մեջ ճշգրիտ թիվը նշել, քանզի Մ. Բելեշյանի մատնանշած թիվը աղբյուրներով չի հիմնավորվում: Առավել հավանական է Հ. Դարդեղի ներկայացրած թիվը: Գերեվարված իշխանները Կահիրեում երկար չեն մնում: Նույն 1375 թ. հուլիսին նրանք սուլթանին հավատարմության երդում տալով իրավունք են ստանում վերադառնալու Կիլիկիա և վերատիրելու իրենց կալվածքներին. «Եւ նոքա խնդրեցին շնորհս ի սուլթանէն զի թողցէ զնոսա դարձ առնել յաշխարհն հայրենի և վայելել զինչս ժառանգութեան իւրեանց, կացեալ ընդ լծով իշխանութեան նորա. եւ սուլթանն եթող զնոսա զնալ»:³⁸⁷

Սակայն իշխանները և կաթողիկոսը Կիլիկիա են վերադառնում ոչ միակամ. սուլթանը, մինչ նրանց հետ ուղարկելը, հավատափոխության առաջարկ էր արել ինչպես Լևոն Լուզինյանին, այնպես էլ իշխաններին: Վերջիններից հինգը, որոնց թվում և պարոն Վասիլը, հավատափոխ են լինում:

Իշխանները վերադառնալով վերահաստատվում են իրենց կալվածքներում: Ընդ որում, Վասիլը, որը Թորոս Կապանցի սպարապետի որդին էր և Լիպարիտ սպարապետի եղբայրը, ըստ երևութիւն հետագայում հաստատվում է Մոլեվոնում, որը գտնվում էր Լամբրոնի և Բարձրբերդի գավառների միջակայքում, քանզի Կապանը արդեն զբաղեցված էր իր ազգական Գեորգի կողմից:

Հատկանշական է, որ իշխանների ուրացությունն արդեն նախադեպ ուներ: Հ. Դարդեղը նշում է, որ Օշին Նղրեցու որդին՝ մայրական գծով Օշին Կոռիկոսցու թոռ Աշոտը, մինչև 1375 թ. գտնվելիս է եղել Կահիրեում:³⁸⁸ Նպատակ ունենալով տիրել Հայոց գա-

հին՝ նա հավատափոխ է եղել և ծառայության անցել սուլթանի մոտ: Հայ իշխանները, Լևոն Լուզինյանի իշխանության առաջին ամիսներին նամակով դիմում են հենց այս Աշոտին. «Եւ խոստանային թղթովքն այնոքիւք մատնել ի ձեռս նորա զբաղաքն Սիս եւ զաշխարհն բովանդակ եւ թագաւորեցուցանել զնա ի վերայ Հայոց, եթէ յարուցեալ եկեսցէ ի Հայս բազմութեամբ զօրաց սուլթանին»:³⁸⁹

Ռուդոլֆ Քոլլենբերգը կարծում է, որ այս Աշոտի հայրն է եղել Օշին Օղրեցին, որի գոյության և ով լինելու մասին նա ոչ միայն չի հաղորդում, այլ նաև պարզ չի դառնում այդ Օղրի ամրոցի տեղակայման վայրը: Այդ անունով ամրոց և նման անունով իշխան մեզ հայտնի չէ: Այնուամենայնիվ, Քոլլենբերգը անտեսում է նաև Հ. Դարդեղի տեղեկությունն այն մասին, որ Աշոտը Օշին Նղրեցու որդին է եղել: Այս պարագայում, անշուշտ, ընդունելի է սկզբնաղբյուրի՝ այսինքն Դարդեղի հաղորդած տեղեկություններն այն մասին, որ Աշոտը եղել է Օշին Նղրեցու որդին: Այս դեպքում կարող է բացատրելի լինել Աշոտ իշխանի նկրտումը Հայոց գահի նկատմամբ: Մայրական կողմից նա սերում էր Հեթումյանների Կոռիկոսյան ճյուղից, իսկ հայրականից՝ Հեթումյանների Նղրյան, արքայական տոհմից:

Սակայն, այստեղ հարցեր են ծագում, որոնք մնում են անպատասխան: Առաջինն Օշին Նղրեցու անձի ճշտումն է: Նղրեցիների արքայատոհմից մեզ Օշին անունով մեկ անձ է միայն հայտնի՝ Կոստանդին II-ի վաղամեռիկ որդին, որը մահացել էր 1356/1357 թ.: Նույն թվականին մահացել է նաև Օշինի եղբայր Լևոնը: Կոստանդին II-ի երրորդ որդու՝ Հեթումի մասին ցավոք ոչինչ հայտնի չէ: Քիչ հավանական կարող է լինել նաև Աշոտի՝ Բալդուին մարաջախտի եղբայր Հեթումի որդիներ Ջոֆրի և Կոստանդին III Նղրեցիների սերունդը լինելու հավանականությունը: Քանզի, բացի այն, որ նրանց զավակ ունենալու մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ, ժամանա-

³⁸⁶ Մ. Բելեշյան, էջ 65:

³⁸⁷ Դարդեղ, գլ. 6ԺԲ, էջ 154:

³⁸⁸ Նույն տեղում, գլ. 2Զ, էջ 119:

³⁸⁹ Նույն տեղում:

կային առումով ևս հնարավոր չէ Աշոտ իշխանի՝ նրանց թոռ լինելը: Ռուդոլֆ Քոլլենբերգը, առաջ է քաշում մի հետաքրքիր վարկած, նշելով, որ 1376 թ. հետո հիշատակված վիճահարույց Կոստանդին թագավորը եղել է Կոստանդին II Նղրեցու երրորդ որդու որդին:³⁹⁰ Եթե անգամ դա ընդունենք, այդ դեպքում նույնպես, նա չի կարող Օշին Նղրեցին լինել, քանզի չէր կարող ամուսնանալ իր մորաքրորոջ՝ Մարիամ Կոռիկոսցու հետ (Կոստանդին II-ի կնոջ):

Սակայն Կոստանդին II-ը և Մարիամ Կոռիկոսցին ամուսնացել են միայն 1340 թ., մինչդեռ հայտնի է, որ Կոստանդինի ավագ որդի Լևոնը, ծնվել է 1338 թ. օգոստոսին: Այսպիսով, Կոստանդինը նախքան 1340 թ., ևս մեկ անգամ ամուսնացած է եղել, որի մասին աղբյուրները լռում են: Եվ միանգամայն հնարավոր է Օշինի ամուսնացած լինելն ու զավակներ ունենալը մինչև 1356 թ.՝ իր մահը: Այնուամենայնիվ, դա Օշին Նղրեցու անձը ճշտելու քիչ թե շատ հավանական միակ տարբերակն է: Օշին Նղրեցու ժառանգներ ունենալու մասին կարող է վկայել նաև XV դարի II կեսին Հռոմում մահացած Ալմերիկո Լուզինյան-Լուլիի տապանագիրը, որտեղ նշվում է, որ նա եղել է Բալդուին Լուզինյանի որդին, որն իր հերթին Կոստանդին Հայոց թագավորի որդի Օշինի որդին էր:³⁹¹ Այստեղ, անշուշտ, շփոթ գոյություն ունի, քանզի Ալմերիկոն չէր կարող Օշին Նղրեցու թոռ լինել: Լավագույն դեպքում նա կարող էր Օշինի ծոռը լինել: Անշուշտ, այդ ցանկի մեջ պակասում են մեկ կամ երկու անուններ: Բացի այդ, Կոստանդին II Հեթումյան Նղրեցին նույնացվել է Լուզինյանների հետ և դա զարմանալի չէ, քանզի Եվրոպայում առավել հասկանալի և ընդունելի էր Լուզինյանների տոհմանունը: Սակայն, այստեղ էականը Կոստանդին թագավորի որդու՝ Օշինի սերունդներ ունենալու փաստն է, որին Հ. Դարդեյլը, հավատարիմ մնալով Լուզինյաններին ապահովագրելու սկզբունքին, համարել

էր անգավակ: Մի բան հաստատ է, որ Աշոտ իշխանը, որն, ըստ Հ. Դարդեյլի, բավական լուրջ հավակնություններ է ունեցել Հայոց գահի նկատմամբ, պետք է պատկանած լինի Նղրեցիների արքայատոհմին, որի մասին ակամայից նշում է նաև Հ. Դարդեյլը:³⁹² Ամեն դեպքում Աշոտ Նղրեցու գահակալական նկրտումները չեն իրագործվում մեզ անհայտ պատճառներով, հավանական է, որ նա այլևս Կիլիկիա չի վերադառնում, քանզի նման ազնվատոհմիկ իշխանի վերադարձը հայրենիք, որը հայկական իշխող ավագանու կողմից ընկալվում էր որպես գահի հիմնական թեկնածու, կարող էր տհաճություններ պատճառել մամուլյան արքունիքին:

Հարկ է նշել, որ Կիլիկյան Հայաստանի դիվանագիտական և քաղաքական միտքն առաջին իշխանական տների հաստատումից մինչև թագավորության անկումը, սերտորեն կապված է եղել միջնադարի ամենաառանցքային հարցերից մեկի՝ դավանաբանական խնդիրների հետ: Իշխող հոգևոր ու աշխարհիկ տերերի համար դիվանագիտությունը և հոգևոր ոլորտի խնդիրները միահյուսված էին: Դրանով էր պայմանավորված դավանաբանական հարցերում նրանց դիվանագիտական «զիջումներն» Արևմուտքին, որի գերնշխատակը պետականության գոյության ապահովումն էր: Իրավիճակը կարճատև փոփոխություն կրեց միայն 1370-ական թթ., երբ Աշոտ Նղրեցին, որը գահի իրական հավակնորդներից մեկն էր, կատարեց նույն դիվանագիտական քայլը, այս անգամ, սակայն, տրամագծորեն հակառակ ուղղությամբ՝ ընդունելով մահմեդականություն: Այդ քաղաքականության որդեգրումը շարունակվեց նաև որոշ իշխանների կողմից, որոնց թվում էին նաև վերը հիշատակված հինգ հայ իշխանները:

Հավատարացության այդ փաստը Կիլիկիայում ընդունված կրոնա-քաղաքական դիվանագիտության մի մասն էր, ընդամենը՝

³⁹⁰ Հ.Օ. Սեբուլյանը կարծում է, որ Աշոտ Նղրեցին Կոստանդին III-ի եղբորորդին էր (տե՛ս Վիեննայի Մխիթարեան թանգարանի Կոստանդին Գ-Լեւոն Ե դրամները-Քորփուս Պատուկեան, Հանդես Ամսօրեայ, 1971, թիւ 1-3, սյուն 81):

³⁹⁰ Rüdiger Collenberg, p. 75.

³⁹¹ Հ. Վարդան Հացունի, Նորակերտ Հայ Լուսինեաններ, Բազմավեպ, 1955, թիւ 6-7, էջ 152-156:

տրամաբանական շարունակությունը, երբ, պետականության շարունակականությունն ապահովելու այլ ելք չտեսնելով, երկրի իշխող վերնախավի մի մասը դիմում է այդ ծայրահեղ քայլին:

Ուրացյալ իշխանների մեջ էր նաև, ինչպես վերը նշվեց, իշխան Վասիլը՝ թագապահ խորհրդի նախկին անդամը, Կապանցիների ազդեցիկ տոհմի ներկայացուցիչը, որն ուրացող իշխանների հետ մնում է եգիպտոսում:

1405 թ. Գրիգոր Խլաթեցու «Մեկնության ծաղկաքաղ»-ում հիշատակվում է «Մեծագարմ իշխանաց իշխան պարոն Վասիլ՝ հանդերձ աստուածապարզել զաւակաւք իւրովք»:³⁹³ Սա նույն թնորոս Կապանցի սպարապետի որդի, Լիպարիտ սպարապետի եղբայր՝ թագապահական խորհրդի նախկին ազդեցիկ անդամ Վասիլն էր, որը հավատափոխ լինելով, վերադարձել էր Կիլիկիա: Սակայն, դատելով հիշատակարանում մեջքերած բնորոշումից՝ Վասիլը վերադարձել էր նախնիների հավատին: Հետաքրքրական է նաև 1404 թ. Ասըլպեկ (Ասիլ բեկ) իշխանի հիշատակումը Կիլիկիայի իշխանական մեծ գաղթի ժամանակ: Հիշատակագիրը նշում է. «չորեքշաբթի գնաց Պարոն Ասըլպեկն եւ իրիցունք նոցա. Յովհաննէս եւ Վահան, Գրիգոր եւ Ստեփանոս...»:³⁹⁴ Ընդ որում, Ասիլբեկի անունը հիշատակվում է թագավորի թոռան անունից հետո, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ վերոհիշյալ Ասիլբեկը, առնվազն, ազդեցիկ իշխան է եղել: Ասիլ բեկը, նույն Վասիլ իշխանն է, որը մահմեդականություն ընդունելուց հետո՝ որպես պատվանուն, ընդունել է «բեկ» տիտղոսը, իսկ անվան սկզբի «Վ» տառը սղվել է, ինչպես հաճախ լինում է բառասկզբի բաղաձայնների հետ: Ասիլ բեկ-Վասիլի սերունդներին մենք հանդիպում ենք ավելի ուշ շրջանում ևս:³⁹⁵

³⁹³ Ժե դարի հիշատակարաններ, հ. Ա, (1401–1450 թթ.), էջ 55:

³⁹⁴ Սիսուան, էջ 542:

³⁹⁵ Հր. Աճառյանը կարծում է, որ Ասլ բեք անձնանունը նշանակում է «խսկական բեկ» (տես Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ

Իշխանական համակարգի հետ պահպանվեց նաև Հայոց եկեղեցին: Գերյալ իշխանների հետ միասին, Կիլիկիա վերադարձավ նաև աքսորյալ կաթողիկոս Պողոս Սսեցին, որը աթոռակալեց մինչև 1382 թ.: Նրան հաջորդեց Թեոդորոս Բ Կիլիկեցին (1382–1392 թթ.): Այս շրջանի Հայոց եկեղեցական համակարգում, բացառությամբ Աղթամարի կաթողիկոսության, այլ ազդեցիկ կենտրոններ չկային, սակայն, Սսի կաթողիկոսության իշխանությունը և ազդեցությունն աստիճանաբար թուլանում էր:

Սսի նվաճումով մամլուքյան սուլթանությունը, այնուամենայնիվ, նախկին թագավորության տարածքը չմիավորեց մեկ վարչական համակարգի մեջ: Սիսը, որպես առանձին նահանգային միավոր, մտցվեց սուլթանության կազմի մեջ: Սինչ այդ, առանձին վարչական միավորներ էին ստեղծվել նաև Ադանա և Տարսոն քաղաքների համար: Այսպիսով, Կիլիկիան որպես վարչական միավոր XIV դարի երկրորդ քառորդին արդեն դադարել էր միասնական լինելուց: Այն բաժանված էր սուլթանության ամիրությունների, կարամանցի թուրքմենների և հայկական իշխանությունների միջև, որոնք բոլորն էլ ընդունել էին մամլուքյան սուլթանի գերիշխանությունը: Անընդմեջ ավարառությունների ու արշավանքների արդյունքում Կիլիկիայի տնտեսությունը, մասնավորապես առևտուրն ու արհեստները ծայրահեղ անկում ապրեցին:

Այս ամենի հետևանքով XIV դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայի հայ բնակչության շրջանում սկսեց նկատվել մի նոր երևույթ, որը, մինչ այդ, իրեն զգացնել էր տալիս նվազ չափով: Դա զանգվածային արտագաղթն էր: Արդեն 1360-ական թթ. հայերը սկսեցին զանգվածաբար հաստատվել Միտիլենե ու Կրետե կղզիներում, որոնք պատկանում էին Հիվանդախնամ ասպետներին և Վենետիկի հանրապետությանը: Առավել հավանական է, որ այստեղ գաղթած հայերի ճնշող մասը եկել են Կիլիկիայից: Գաղթը, սակայն, առավել

224): Այստեղ առավել հավանական է Վասիլ Բեկից → Ասիլ բեկի վերափոխման տարբերակը:

սպառնալի չափեր ընդունեց XV դարի սկզբին:

Սամալուքյան սուլթանությունը քայլ առ քայլ գնում էր հայ հոգևոր և քաղաքական վերնախավի ոչնչացման ճանապարհով: Դ. Ալիշանը նշում է, որ 1390–1392 թթ. սուլթան Բարկուկը (իշխել է 1382 թ.-ից) նվաճում է Կիլիկիայի մեծ մասը,³⁹⁶ որին հաջորդում է թեոդորոս կաթողիկոսի և 16 հայ իշխանների սպանությունը: Իսկ մինչ այդ՝ 1382 թ., Բարսեղ պատրիարքի մահով, փաստորեն, դարձել էր գործել Զակոբիկ ասորական եկեղեցու թե՛ պատրիարքարանը, և թե՛ եկեղեցու գլխավոր կենտրոնը Սսում:³⁹⁷

Փաստորեն, Սիսն իր շրջակայքով, մինչև 1390–1392 թթ. կառավարվել է հայ իշխանների կողմից, որոնց նվաճել է Բարկուկը: Դա կարող է հաստատվել նրանով, որ Մելիք Օմարից առաջ չի հիշատակվում Սսի մամուլքյան որևէ կուսակալ: Իսկ 1390–1392 թթ. Սսի և նահանգի կառավարիչ է նշանակվում Մելիք-Օմարը, որը առավելապես հայտնի էր իր անգիջում և դաժան վարքագծով: Այս վերջինիս էլ ժամանակակիցները տալիս են «Սսոյ պիղծ» մակդիրը:³⁹⁸ 1392 թ. Սսում նա դավադրաբար սպանում է թեոդորոս Բ կաթողիկոսին և 16 հայ տանուտերերի:³⁹⁹ Ըստ էության, վերջիններս եղել են իշխաններ, սակայն, ցավոք, պատմագիրը չի հաղորդում նրանց ով լինելու մասին: Կաթողիկոսի և այսքան մեծաթիվ իշխանների սպանությունը, ամենայն հավանականությամբ, հետևանք է եղել հայերի ըմբոստության փորձի, այլապես այդ ամենը կարվեր առավել զգուշորեն, մանավանդ, որ հայոց պետականության կորուստը Սսի շրջանում ոչ վաղ անցյալում էր տեղի ունեցել: Ըստ թովմա Մեծփեցու, սուլթանը շուտով այդ ոճրագործութ-

³⁹⁶ Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 560:

³⁹⁷ Լ. Տեր-Պետրոսեան, Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում, Բազմավեպ, 1987, թիւ 1–4, էջ 129:

³⁹⁸ Բաբգեն Վարդապետ Թովմեան, Կիլիկեան շրջան (1375–1441), վարդապետական աւարտաճառ, Անթիլիաս, 1965, էջ 42:

³⁹⁹ Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն: Պատմութիւն Լանկ Թամուրի, աշխատասիրությամբ Լևոն Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 116:

յան համար մահապատժի է ենթարկում Մելիք Օմարին: Թեոդորոս Բ-ին հաջորդեց Կարապետ Ա Կեղեցին (1390–1404 թթ.), որը կարծիք կա, որ, փորձում էր կաթողիկոսական աթոռը տեղափոխել Արևելյան Հայաստան:⁴⁰⁰ Փաստորեն, արդեն XIV դարի վերջին տասնամյակում Կիլիկիայի հոգևորական վերնախավն անիմաստ էր համարում ընդհանրական աթոռի տեղակայումը Կիլիկիայում, որը հետևանք էր և՛ ուժգնացող ճնշումների, և՛ քաղաքական հեռատեսության: Այնուամենայնիվ, այդ ամենը վկայում է Կիլիկիայում կաթողիկոսական ընդհանրական աթոռի անապահովության մասին, որն աստիճանաբար կորցնում էր իր համահայկական նշանակությունը և հեղինակությունը:

Կիլիկիայում պահպանված հայկական ազնվականության մասին է վկայում նաև XV դարի սկզբին այդտեղ այցելած գերմանացի Յոհան Շիլդերգերը «Սուրբ մըն ալ ունին, որ քաջ մըն էր, Սարգիս անունով... Հատ մը զինուորներ եւ ազնուականներ անոր համար երեք օր ալ ծոմ կը պահին Յունուարի մեջ...»:⁴⁰¹ Յ. Շիլդերգերը աշխատության հայերին առնչվող սկզբնական մասում նշել էր, որ «Հայաստան երեք թագաւորութիւններ կը պարունակէ, մեկը Թիֆ-

⁴⁰⁰ Բաբգեն Ա Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի տանն Կիլիկիոյ, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս 1939, էջ 35: Գ. Հարությունյանը իրավամբ նշում է, որ «Անկախ նրանից, որ հոգևոր նվիրապետը շարունակում էր ներկայանալ հայոց կաթողիկոսի տիտղոսով և աշխատում էր պահպանել նախկին վիճակը, (1292 թ. հետո – Դ.Թ.) կաթողիկոսությունը դանդաղորեն պարփակվում էր Կիլիկյան պետականության համակարգում...» (տես Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում Հեթում II-ի գահակալման երկրորդ շրջանում (1293–1306 թթ.), Պատմության հարցեր, Տարեգիրք, 2009, 1, էջ 53): Դրա հետ մեկտեղ XIII դարավերջից արդեն Մեծ Հայքի հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավի շրջանում խմորվում էր կաթողիկոսական աթոռը էջմիածին տեղափոխելու գաղափարը (տես Ստեփաննոս Օրբելյան, Ողբ ի ս. Կաթողիկէ, Կրատ. Կ. Կոստանյանցը, Թիֆլիս 1885 թ., էջ 48):

⁴⁰¹ Յովհաննես Շիլբերկերի ուղեւորութիւնը ի Հայաստան, թարգմ. Հ. Ֆոկլեան, Բազմավեպ 1959, թիւ 11–12, էջ 240 (այսուհետև՝ Յովհաննես Շիլբերկեր):

լիզ կը կոչուի, միւսը՝ Սիս, եւ երրորդը՝ Երզնկայ»:⁴⁰² Անկասկած հեղինակը վրացական թագավորությունը շփոթել է հայկականի հետ, իսկ Երզնկայում այդ շրջանում հայկական պետականությունը չկար: 3. Շիլդերգերը քիչ հետո նշելով, որ Հայոց թագավորությունը հայերը կորցրել են մայրաքաղաքով՝ Սսով հանդերձ, միևնույն ժամանակ, ներկա ժամանակով է խոսում Հայոց թագավորության մասին:⁴⁰³

Հատկանշական է, որ Լևոն Լուզինյանից հետո Աշոտ Նղրեցին Հայոց գահի միակ թեկնածուն չի եղել: Սամուէլ Անեցու ժամանակագրության Շարունակողը 1376–1378 թթ. համարում է ոմն Կոստանդինի թագավորության սկիզբ:⁴⁰⁴ Ժամանակագիրը տալիս է երկու թվական՝ փրկչական ՌՅՂ (1378 թ.) և հայկական ՊԻԵ (1376 թ.): Գտնում ենք առավել ստույգ կարող է լինել երկրորդ թվականը: Նշենք նաև, որ պահպանվել են նաև Կոստանդինի հատած դրամները:⁴⁰⁵

Ղ. Ալիշանը մեջբերելով Հակոբ Սսեցի ժամանակագրին, նույնպես տալիս է Կոստանդինի անունը, որպես Հայոց թագավոր, և ինչպես Սամուէլ Անեցու Շարունակողը գրում է, որ նա իշխեց 48 տարի և ապա անցավ Կիպրոս:⁴⁰⁶

Այս Կոստանդինը ևս պետք է պատկանած լիներ Նղրեցիների տոհմին: Նրա ծագման միակ հավանական տարբերակը, ինչպես Աշոտ Նղրեցու պարագայում, Կոստանդին II-ի թոռը լինելու հանգամանքն է: Հավանական է, որ Աշոտը և վերոհիշյալ Կոստանդինը

եղբայրներ են եղել, Կոստանդին II-ի անդրանիկ որդու զավակները: Սակայն հնարավոր է նաև, որ Կոստանդինը եղած լինի Աշոտի հորեղբայր Հեթումի (Կոստանդին II-ի երրորդ որդու) տղան: Երբ 1375 թ. հետո հայոց թագավոր Լևոն Լուզինյանը գերեվարվում է, ավագանու կողմից գահաժառանգ համարվող Աշոտ Նղրեցին չի վերադառնում հայրենիք, ապա օրինական կարող էր լինել Կիլիկիայում մնացած իր եղբոր կամ մոտ ազգականի՝ Կոստանդինի թեկնածությունը: Ցավոք, Կոստանդինի մասին տեղեկությունները չափազանց սուղ են: Մեզ հայտնի չեն նրա իշխանության տարիների մանրամասները: Այնուամենայնիվ, Կոստանդինի իշխանությունը, չնայած ընդունված թագավոր տիտղոսին, կրել է իշխանապետի բնույթ: Դա է փաստում 1423 թ. մի վկայություն, որտեղ կաթողիկոսի հիշատակումից հետո նշվում է «ի թագաւորութեան Հայոց ազգիս պարոյնաց»:⁴⁰⁷ Կոստանդինը Հայոց պարոնների մեջ ընդամենը համարվել է ավագագույնը:

1413 թ. Կոստանդին Վահկացու պատվիրած ձեռագրի հիշատակարանում նշվում է. «Յիշխանութեան Հայոց պարոնացն պարոն Կարապետին եւ պարոն Թորոսին՝ որդիք պարոն Ասիլպակին»:⁴⁰⁸ Ասիլբեկը, որ Կիլիկիայից գաղթել էր դեռևս 1404 թ., իր հետ էր տարել որդիներին, որոնց մեջ բացակայում են Կարապետի և Թորոսի անունները: Այսպիսով, չնայած Վասիլը 1404 թ. հեռացել էր Կիլիկիայից, սակայն նրա հեղինակությունը և նախկին դիրքը որոշակիորեն պահպանվում են՝ ի դեմս Կիլիկիայում մնացած մյուս որդիների:

Ահա այս անջատ-անջատ իշխանությունների մեջ առանձնանում է գերակայի՝ Կոստանդին Նղրեցու իշխանությունը: Թագավորական իշխանության գոյությունը հաստատվում է այլ փաստերով ևս: Մամլության սուլթան Աբու Նասրը 1415 թ. Կիլիկիայով անցնող առևտրականներին ապահովության երաշխիքներ տրամադրելու

⁴⁰⁷ Ժե դարի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 309:

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 328–330:

⁴⁰² Նույն տեղում:

⁴⁰³ Նույն տեղում:

⁴⁰⁴ Սամուէլ Անեցի, էջ 170:

⁴⁰⁵ Bedoukian P., Coinage of Cilician Armenia. The American Numismatic Society. New York 1962, p. 410, տախտակ XLVIII:

⁴⁰⁶ Սիսուան, էջ 543: Այս առումով անհասկանալի է թվում Ս. Պողոսյանի կարծիքը, ով փորձում է ամեն կերպ ժխտել այս աղբյուրների տեղեկությունները (տես Ս. Պողոսյան, Կիլիկյան թագավորության անկման մասին, Բանբեր Երևանի Համալսարանի, 1974, 1, էջ 166–167):

խնդրանքով դիմում է Վենետիկի դոժին: Նա նշում է նաև Սսի կողմ-
նակալի և վենետիկացիների դաշնակիցների՝ թագավորաբնակ հա-
յերի մասին:⁴⁰⁹ Այսպիսով, 1415 թ. Լեռնային Կիլիկիայում պահ-
պանված հայկական պետականությունն ընկալվում էր որպես թա-
գավորություն, որը դաշնակցային պարտավորություններ ուներ
Վենետիկի Հանրապետության հետ: Այս ամենը գալիս է հաստատե-
լու, որ Կոստանդին Նղրեցու իշխանությունը Լևոն Լուզինյանի թա-
գավորության իրավահաջորդն էր համարվում ոչ միայն տեղի հայ-
կական միջավայրում, այլև շրջակա պետությունների մոտ: Այլ բան
է, որ այդ իշխանությունն իր հզորությամբ քիչ աղերսներ ուներ
նախկին թագավորության հետ:

XIV դարի վերջին տասնամյակը և XV դարի առաջին տարի-
ներն Առաջավոր Ասիայի պատմության իրավամբ ամենամռայլ ժա-
մանակաշրջաններից էր: 1387 թ. սկսած մինչև 1403 թ. Լանկ Թա-
մուրը չորս արշավանք կատարեց Առաջավոր Ասիա: 1394 թ. նա
ընդհուպ մոտեցավ նաև Կիլիկիային՝ գրավելով Ուռհա (Եղեսիա)
քաղաքը: Լանկ Թամուրի զորքերը 1401 թ. արշավանքի ընթաց-
քում ներխուժեցին նաև Կիլիկիա:⁴¹⁰ Վերջինիս Սսի վրա կատարած
արշավանքի մասին հիշատակվում է նրա 1401 թ. Ասորիք կատա-
րած արշավանքի ընթացքում, որի ժամանակ նա և՛ ավերում, և՛ այ-
րում է Սսի բերդը:⁴¹¹ Կիլիկիան ավերելուց հետո նա անցավ Ասո-
րիք, որտեղ ջախջախեց մամլուքյան սուլթանությանը: Մամլուքնե-
րին պարտության մատնելուց հետո Լանկ Թամուրը եռօրյա ավերի
ենթարկեց Հալեպն ու Դամասկոսը:⁴¹² Մամլուքյան սուլթան Ֆարա-

ջը ստիպված ընդունեց նրա գերիշխանությունը:⁴¹³

1402 թ. Կիլիկիայում տեղի է ունենում մի իրադարձություն,
որն իր ծավալներով աննախադեպ էր: Ինչպես գրում է Մադաքիա
Դպիրը «Ի սոյն ժամանակի (1402 թ.), որ ետ բառնալոյ թագաւորու-
թեանն Հայոց ի ասդ... ժողովեցան թագաւորազունք եւ իշխանք եւ
բազունք ի ժողովրդոց, մտեալ՝ ի նաւ՝ գնացին՝ ի Ֆրանկաս-
տան»:⁴¹⁴ Այսպիսի զանգվածային գաղթ, որին մասնակցեին հասա-
րակության ամենալայն շերտերը՝ սկսած հասարակ բնակչությու-
նից մինչև թագավորական ծագում ունեցողները, առաջին անգամ
էր լինում Կիլիկիայում: Սա, ըստ երևույթին, արդյունք էր թեմուր-
յանների կամ էլ ռամազանյան ցեղերի արշավանքների:

Կիլիկիայի հայությանն այս շրջանում առավել անհանգըս-
տացնող են եղել ռամազանյանները, քանզի Լանկ Թամուրը հետ
էր դարձել: Ինչ վերաբերում է մամլուքյան սուլթանությանը, ապա
այն ինչպես նշեցինք, պարտվել էր 1401 թ. Թամուրի դեմ պայքա-
րում և նույնիսկ ընդունել էր նրա գերիշխանությունը, ուստի և ժա-
մանակավորապես կորցրել էր իր ազդեցությունը տարածաշրջա-
նում:

Դա հաստատվում է նաև 1404 թ. մի հիշատակարանից. «Մեծ
ժողով եղել Կիլիկեցոցն ի դուռն Կարապետ կաթողիկոսին որ
վասն գալստեանն Ռամազանին եւ այլ պատերազմաց, ծանծրա-
ցեալք՝ ի նեղութենէ, եւ տեսեալ զաւերումն իւրեանց երկրին եւ
զգօրանալն անհաւատից, անցան յայնկոյս ծովուն տունս ԼՌ (երե-
սուն հազար)»: Ապա նշվում է, որ երեքշաբթի մեկնում է Կոստան-
դին թագավորի թոռ Կարապետը, չորեքշաբթի՝ Պարոն Ասըլպեկը,
(Վասիլը – Դ.Թ.) իր ավագ որդիների հետ, ապա գրիչը շարունա-
կում է «Եւ ոչ ոք մնաց ի մեծատանց եւ յիշխանաց, եւ ի պարոնաց,
եւ ի թագաւորի ցեղիցն, ոչ այր եւ ոչ կին, ոչ արու եւ էգ... Եւ յետ
երթալոյն իշխանացն եւ մեծատանցն, ի Սիս մնացեալ աղքատք եւ

⁴⁰⁹ Սիսուան, էջ 228:

⁴¹⁰ Գ. Կիրակոսյան, Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եւ թուրքմեն ցեղերի արշա-
վանքների շրջանում, Երևան, 1997, էջ 67, Մ. Օրմանեան, սյուն. 2004:

⁴¹¹ Սիսուան, էջ 542:

⁴¹² Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն, Լանկ Թամուրի արշավանքները
Հայաստան, էջ 130, Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի
ժամանակագրությունները, էջ 196, Մ. Օրմանեան, սյուն. 2004, K. Setton., p. 490,
Philipp Hitti. The Arabs, Chicago, 1949, p. 232.

⁴¹³ B. Spuler. The Muslim World. Part II, The Mongol period, p. 78.

⁴¹⁴ Սիսուան, էջ 542:

չքաւորք՝ որ ոչ ունէին զկարողութիւն փախչելոյ՝ ետուն զՍիս»:⁴¹⁵ Փաստորեն Սիսը 1404 թ. նվաճվեց ռամազանյանների կողմից:⁴¹⁶

Կիլիկայում տեղի ունեցած արտագաղթն իր քանակով և վերնախավի մասնակցության առումով աննախադեպ էր: Այս արտագաղթն անշուշտ սկսած դեռևս արաբական տիրապետության շրջանից, իր նմանատիպ օրինակներն ուներ հայոց պատմության մեջ, սակայն Կիլիկիայից այդպիսի զանգվածային և որակապես առավել գործուն հայ բնակչության արտագաղթ առաջին անգամ էր լինում: Իհարկե, մենք հակված չենք լիարժեք ճշմարտություն համարել երեսուն հազար ընտանիք գաղթողների թիվը, քանզի գրեթե անհնար կլիներ այդքան մեծ բազմությունը՝ մոտ հարյուր հիսուն հազար մարդու անցումը ծովով Կիպրոս, Հունիական Արքիպելագոս կամ մայրցամաքային Եվրոպա:⁴¹⁷ Այդ թիվը անհավանական են համարել նաև Մ. Օրմանյանը և Ա. Ալպոյաճյանը:⁴¹⁸

Կարելի է հաստատապես պնդել, որ գաղթողների թիվը մի քանի տասնյակ հազարի է հասել, և որ առավել կարևոր է, ինչպես նշում է պատմիչը, հեռացողների մեջ էր երկրի վերնախավը՝ ազնվականությունը, երկրի առավել ունևոր խավերը, այսինքն՝ արհեստավորներն ու առևտրականները, և որ առավել վատթարն է՝ իշխող թագավորական ընտանիքի անդամը՝ արքայազն Կարապետը: Դա կարող էր վկայել միայն մի բանի մասին՝ երկրի, պետության նկատմամբ հասարակության մեջ իշխող անհույս իրավիճակից, հայկական իշխանական համակարգի անհեռանկարությունից, որոնց դեպքում միայն երկրի իշխող վերնախավը կարող է թողնել իր կալվածքները օտար ափերում անորոշ, սակայն ավել կամ պա-

⁴¹⁵ Նույն տեղում

⁴¹⁶ Մ. Օրմանյան, սյուն. 2007:

⁴¹⁷ Շիլդերգերը XV դարի սկզբին գրում է. «Զիփեռնի (Կիպրոս) թագաւորը շատ մը հայ ազնուականներ ունի իր արքունիքին մէջ, որովհետեւ շատ մօտ են իրարու» (տես Բազմավէպ, Յովհաննէս Շիլքաթեփէր, էջ 241):

⁴¹⁸ Մ. Օրմանյան, սյուն. 2007, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Հայ գաղթականութեան, հ. Բ, էջ 550:

կաս չափով ապահով գոյատևելու դիմաց: Հատկանշական է, որ Լանկ-Թամուրի և ռամազանյանների արշավանքներից առաջ՝ 1400 թ., Կիլիկիայում, ըստ Ղ. Ալիշանի ժամանակագրական ցանկի, տեղի է ունենում սաստիկ հողմ, որը տևում է 30 օր,⁴¹⁹ որին էլ հաջորդում է սովը: Ըստ երևույթին դաշտային շրջաններում տեղի են ունենում հեղեղումներ, որի պատճառով էլ հացահատիկի և այլ մշակաբույսերի բերքը այդ տարի առավել պակաս է լինում: Դրան գումարվում են Լանկ-Թամուրի և ապա ռամազանյանների արշավանքները:

1402 թ. և 1404 թ. հիշատակվող երկու գաղթերը, միևնույն իրադարձության մասին են, քանզի հիշատակարանները գրեթե նույնն են, շփոթը առաջ է եկել հիշատակարաններից մեկի թվականի սխալ հիշատակումից: Ղ. Ալիշանը, իր ժամանակագրական ցանկը կազմելիս, ըստ երևույթին, նույնպես այդ կարծիքն է ունեցել, որտեղ գաղթի մեկ ընդհանուր թվական է նշում՝ 1403 թ.,⁴²⁰ այսպիսով վերցնելով երկու հիշատակվող թվականների միջինը: Փաստորեն ունենք գաղթի երկու թվական և աղբյուրների սակավության պատճառով դժվար է պարզել իրականը: Սակայն, առավել հավանականը այս երեք թվականներից 1402 թ. է, քանզի դա անմիջականորեն հաջորդել է 1400 թ. երաշտին, ապա և 1401 թ. Լանկ-Թամուրի արշավանքին:

Ռամազանյաններին հաջողվում է մամլուքներից նվաճել Դաշտային Կիլիկիայի զգալի մասը, համեմայն դեպս Տարսուրը մինչև 1415–1418 թթ. լինում է նրանց տիրապետության տակ: Անշուշտ, Ռամազանյանների գերիշխանությունը ընդունեցին նաև Լեռնային Կիլիկիայում պահպանված հայկական ինքնիշխան կազմավորումները: Ռամազանյանները սկսեցին միջամտել նաև Հայոց եկեղեցու գործերին: Այսպես, 1404 թ. Կարապետ Կեղեցի կաթողիկոսին գահընկեց անելու և Հակոբ Գ Սսեցուն հայոց հոգևոր հովիվ օծելու

⁴¹⁹ Սիսուան, Ցանկ ժամանակագրական, էջ 560:

⁴²⁰ Նույն տեղում:

գործում մեծ եղավ Ռամազան ամիրի մասնակցությունը:⁴²¹

Սակայն մամլոքների գերիշխանության կորուստը Կիլիկիայում կրում էր ժամանակավոր բնույթ և պայմանավորված էր միայն Լանկ թամուրի արշավանքներով ու նրանից կրած պարտությամբ: Նմանատիպ թուլացում ապրեց նաև նորաստեղծ Օսմանյան սուլթանությունը, որը ոտքի կանգնեց թամուրյանների պետության տրոհումից հետո:

Այս խառնակ ժամանակ շարունակվում էր Կոստանդինի իշխանությունը Լեռնային Կիլիկիայի շրջաններում: Արտաքին քաղաքական ստեղծված իրավիճակը խոսում էր Կոստանդինի իշխանության գոյատևման մասին: Այդ շրջանում՝ XV դարի առաջին տասնամյակում, նրան չէին կարող սպառնալ ո՛չ մամլոքյան սուլթանությունը, ո՛չ էլ նոր-նոր ոտքի կանգնող և իրենց ուշադրությունը դեպի Արևմուտք սևեռած օսմանյան թուրքերը:

Մինչ այդ սուլթանությունից Կոստանդինի ունեցած վասալական կախումը կամ չեզոքացվել էր կամ էլ կրում էր զուտ ձևական բնույթ: Համենայն դեպս, այդ շրջանում Լեռնային Կիլիկիայի հայկական իշխանություններին չէր սպառնում նաև Լանկ թամուրը: Միակ իրական վտանգը այդ ժամանակ կարող էր գալ ռամազանյաններից, որոնց հետ հարաբերությունների մասին, ցավոք, աղբյուրներ գոյություն չունեն, սակայն կարելի է կարծել, որ նրանց հետ Կոստանդինը կարողացել է ինչ-ինչ հաշտության եզրեր գտնել: Այստեղ կարելի է համաձայնել Մ. Օրմանյանի այն տեսակետի հետ, որ Կիլիկիայի հյուսիսում ապաստանած հայ իշխանները, օգտվելով քաղաքական նոր իրավիճակից, համեմատաբար խաղաղ շրջան ապրեցին:⁴²²

Որոշ հայկական ինքնավարություններ գոյություն ունեին նաև Կիլիկիայի դաշտային շրջաններում: Դրա վկայությունն է XV դարի սկզբին Կիլիկիայով անցած իսպանացի աշխարհագիր Յոհաս Դես

Վիլլադեսի ներկայացրած դրոշակը: Այն նա ներկայացնում է որպես Տարսոն քաղաքի զինանշան:⁴²³ Այդ փաստն էլ թուրք պատմաբան Ի. Հակկիին հիմք է տվել կարծելու, որ XV դարի առաջին քառորդում Տարսոնում ևս հայկական ինքնավարություն է գոյություն ունեցել, որի հիմնավորումը, սակայն նորահայտ աղբյուրների կարիք ունի:⁴²⁴

Հենց այդ շրջանում՝ XV դարի առաջին տասնամյակում, բազմամարդ դարձան Տավրոսյան լեռներում գտնվող Հաճըն և Ջեյթուն քաղաքները: Ընդհանրապես Սեյհան և Ջահան գետերի ակունքների շրջանն այդ ժամանակահատվածում առավել հայաշատ դարձավ, ինչի վկայությունն այդ քաղաքների վկայարաններն են սկսյալ այդ շրջանից:⁴²⁵ Անշուշտ, ճիշտ չի լինի կարծել, որ այդ բնակավայրերը հիմնադրվեցին հենց այդ ժամանակ, քանի որ դրանք առավել վաղ շրջաններից գոյություն ունեին,⁴²⁶ սակայն նրանց բազմամարդ և Լեռնային Կիլիկիայի աչքի ընկնող կենտրոններ դառնալը կապված է այդ ժամանակաշրջանի հետ:

Լեռնային Կիլիկիայի հարավից հայ բնակչության տեղաշարժը դեպի Տավրոսյան լեռնածերպեր տեղի է ունենում հետագայում ևս: Այնպես որ Լեռնային Կիլիկիայի հյուսիսում և շրջակայքում նոր հայաշատ բնակավայրերի առաջանալը կարող է հաստատել այն, որ նշված ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի լեռնային շրջանները՝ Բարձրբերդը, Սեյհան (Վահկաբերդի շրջանը) և Ջահան գետերի վերնագավառները հարաբերական խաղաղության պայմաններում լիովին վերահսկվում էին Կոստանդինի և հայ իշխանների կողմից: Սակայն եթե Կիլիկիայի լեռնային շրջաններում Կոստանդինն ընդունվում էր որպես հայոց թագավոր, ապա թագավորի տիտղոսի

⁴²³ Ա.Ն. Պատրիկ, Պատմական հայ դրոշները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, թիվ 1, էջ 166-169:

⁴²⁴ Նույն տեղում:

⁴²⁵ Ջեյթունի մասին առաջին հիշատակումը տրվում է 1409 թ. (տես Ժե դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, էջ 98):

⁴²⁶ Յ. Պողոսեան, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը, Lou Ամճէլըս, 1942, էջ 123:

⁴²¹ Մ. Օրմանեան, սյուն. 2017:

⁴²² Նույն տեղում, սյուն. 1987:

ճակատագիրը մի փոքր այլ էր:

Լևոն Լուզինյանը, ինչպես նշվեց, մահացավ 1393 թ. նոյեմբերին, Փարիզում:⁴²⁷ Նրա մահից հետո Հայոց թագավոր տիտղոսը, որպես իր ամենամերձավոր արյունակիցների, «օրինական կերպով» անցավ Կիպրոսում իշխող Լուզինյան տոհմին: Ընդ որում, դեռևս Լևոնի թագավորումից առաջ 1374 թ. Կիպրոսի արքա Պետրոս II-ը, (1369–1382 թթ.) ի թիվս Կիպրոսի ու Երուսաղեմի թագավորի տիտղոսների, իր թագի տիտղոսաթերթում ավելացրեց նաև հայոց թագավորի տիտղոսը: Կիպրոսի հաջորդ թագավորը՝ Հակոբ I-ը (1382–1398 թթ.) նույնպես հռչակվեց Հայոց թագավոր, այս անգամ արդեն Լևոն Լուզինյանի անվանական գահակալության պայմաններում: Փաստորեն, 1380-ական թթ. Հայոց թագավոր տիտղոսով երեք թագավորներ կային, որոնցից Լեւոնը համարվում էր օրինական՝ օժիված բոլոր անհրաժեշտ արարողություններով, սեփական հատված դրամներով, մյուսը՝ Հակոբ I էր, որի կողմից տիտղոսի սեփականացումը միջնադարյան իրավունքի տեսակետից ապօրինի էր, և որի իրական իշխանությունը որպես հայոց թագավորի սահմանափակվում էր թերևս Կոռնիկոսի շրջակայքի մի շարք շրջաններով: Երկրորդը Կիպրոսի Լուզինյաններն էին, որոնք հայոց թագավոր տիտղոսը պահպանեցին մինչև սեփական թագավորության կորուստը՝ 1473 թ.: Հայոց թագավորի տիտղոսը հետագայում բաժին հասավ Պիեմոնտում իշխող Սավոյան ընտանիքին: Հաջորդը Կոստանդինն էր, որն իրական ուժ ուներ հայոց թագավորի երկիր համարվող Կիլիկիայում: Ընդ որում, հենց՝ XV դարի սկզբին, երբ վերացել էր մամլուքյան իշխանությունը հնարավոր է, որ Կոստանդինը տիրած լիներ նաև Սսին իր շրջակայքով, որը փաստորեն, նրան հնարավորություն կտար թողարկելու սեփական դրամ-

ները: Բացի այդ, մամլուք կուսակալների մասին մենք XIV դարի վերջից ընդհուպ մինչև 1415 թ., այլևս հիշատակումներ չունենք: Ուստի հնարավոր է որ Լանկ-Թամուրի հավանական արշավանքից մինչև 1421 թ. միջակայքում Սիսը մի որոշ ժամանակ մնացած լիներ Կոստանդինի իշխանության տակ:

1410 թ. երկրորդ կեսին Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանությունը նորից վերադառնում է տարածաշրջան: Լանկ Թամուրի քաղաքական ասպարեզից հեռանալը, նրա հաջորդների կայսրությունը պահպանելու անկարողությունը, օսմանյան թուրքերի Լանկ Թամուրի հարվածներից վերականգվելը և մամլուքյան սուլթանության թուլացումը քաղաքական անկայուն իրավիճակ էր ստեղծել Առաջավոր Ասիայում ընդհանրապես և Կիլիկիայում մասնավորապես: Դրանից, ինչպես նշեցինք, որոշակիորեն օգտվել էր Կոստանդինը: Սակայն դրանից առավել մեծ օգուտներ էին քաղել թուրքական երկու ցեղային միավորումները, կարճամեցիները, որոնց հաջողվել էր իրենց ենթարկել նախկին հայկական թագավորության արևմտյան գավառները, և ռամազանյանները, որոնք հաստատվել էին երկրի կենտրոնական շրջաններում: Եվ ահա 1420 թ. մամլուքները վերանվաճում են Տարսոնը,⁴²⁸ որից կարելի է ենթադրել, որ նրանք մինչ այդ արդեն վերագրավել էին Ջահան և Սեյհան գետերի հովիտները: Դ. Ալիշանը, մեջբերելով Անանուն Կիլիկեցի ժամանակագրին, իր ժամանակագրական ցանկում 1421 թ. դիմաց գրում է. «Երկրորդ գաղթ Սսեցւոյ յայնկոյս ծովու»:⁴²⁹ Դժվար է պարզել, թե ինչ ծավալներ ընդունեց այն: Այն երկրորդ խոշոր գաղթն էր վերջին քսան տարվա ընթացքում և կապված էր մամլուքների հերթական արշավանքի ու Դաշտային Կիլիկիայում վերահաստատվելու հետ: Աղբյուրների չափազանց սակավությունը, ցավոք, թույլ չի տալիս հանգամանորեն ուսումնասիրել վերոհիշյալ շրջանը:

⁴²⁷ Լևոնը մինչև կյանքի վերջը եվրոպայում ընկալվում էր որպես Հայոց թագավոր, նույնիսկ պահպանվեցին Հայոց արքունիքի որոշ պաշտոններ, օրինակ 1384 թ. հիշատակվում է հայոց արքունիքի սենեշալ Յոհան դե Կուրսինին (տե՛ս Aloysius L. Tautu, p. 70).

⁴²⁸ Սիսուան, էջ 561:

⁴²⁹ Նույն տեղում, էջ 543:

1423–1424 թթ. մամլուքյան սուլթանը մեծ զորքով հարձակվում է Կոստանդինի վրա: Հայտնի չէ, թե սուլթանը միայն Կոստանդինին է թիրախ դարձրել իր այս հարձակման ժամանակ, թե՛ ոչ: Առավել հավանական է, որ արշավանքը կատարվել է Կիլիկիան ինչպես ռամազանյաններից, այնպես էլ Կոստանդինից վերջնականապես վերանվաճելու և իրեն ենթարկելու նպատակով:

Կոստանդինը դրան նախորդած շրջանում զերծ էր մնացել մամլուքյան գերիշխանությունից և միգուցե իր հզորությամբ սկսել էր անհանգստացնել մամլուքներին, որոնց Դաշտային Կիլիկիայում գտնվող տիրույթներում հայ բնակչությունը դեռևս մեծամասնություն էր կազմում: Իբրև մամլուքյան պետության համար Կոստանդինից եկող անհանգստության ապացույց կարող էր ծառայել այն փաստը, որ նրա բանակը գլխավորում էր անձամբ սուլթանը: Համեմատության համար նշենք, որ 1375 թ. Սսի գրավումը ղեկավարում էր Հալեպի ամիրը: Ղ. Ալիշանը մեջբերում է անհայտ աղբյուրը. «...եւ ասեն թէ թագաւորն ի Կիպրոս անցաւ, եւ ընդ նոսին բազում իշխանք, իւրաքանչիւր տոհմականօքն հանդերձ, զի եկն ի վերայ նոցա Սուլթանն Եգիպտոսի Սուլէֆէրն, եւ ոչ կարացին զդէմ ունել վասն որոյ 30 000 տուն անցան յայնկոյս ծովուն, որպէս ի վերագոյն գրեցաք...», ⁴³⁰ սակայն այստեղ մի փոքր անճշտություն կա: Բանն այն է, որ Սուլեֆեր սուլթանը իշխել է 1421 թ., ընդ որում մի քանի ամիս, ուստի և բացառվում է նրա արշավելն այդ մի քանի ամսվա ընթացքում: Արշավանքը կատարել է Աշրաֆ Սեյֆ Ադ դին Բարս Բեյ սուլթանը, որի փոխարեն հեղինակը սխալմամբ նշել է Սուլեֆերի անունը: ⁴³¹ Փաստորեն, ըստ Անանուն ժամանակագրի, Կոստանդինին, որն այդ ժամանակ առնվազն յոթամասունամյա ծերունի պետք է լիներ, չի հաջողվում դիմագրավել հակառակորդի ստվարաթիվ ուժերին, որի պատճառով էլ ստիպված հեռանում է

⁴³⁰ Սույն տեղում:

⁴³¹ Стэнли Лэн –Пуль, Мусульманские династии, Москва 2004, стр. 63.

Կիպրոս: ⁴³² Կարծում ենք, որ սուլթանի Լեռնային Կիլիկիա կատարած արշավանքը մասն էր կազմում Կիպրոս կատարած արշավանքի. 1424–1426 թթ. Կիպրոս ներխուժած մամլուքներին Յանուս թագավորն ուժերի լարման և հսկայական ռազմատուգանքի գնով կարողացավ հեռացնել կղզուց: ⁴³³ Ընդ որում մամլուքների դեմ կիպրական թագավորի վարած մարտերին մասնակցություն բերեց նաև տեղի ստվարացած հայ համայնքը: ⁴³⁴

Ազգաբնակչության գաղթի փաստը 1421 թ. առավել փոքր չափերով, անշուշտ, կարող է իրական լինել, սակայն այն տեղի է ունեցել ոչ այնքան դեպի հարավ և արևմուտք, այլ՝ դեպի հյուսիս և հյուսիս-արևելք: Այսինքն՝ դեպի Կապանի, Վահկայի գավառ կամ Հաճըն և Ուլնիա-Ձեյթունի շրջանները: ⁴³⁵ Հետագա դարերում և մասնավորապես XV դարում, հայ ազգաբնակչության աճը այս տարածքներում գալիս է վկայելու այդ փաստը:

XV դարի առաջին կեսը նպաստավոր չեղավ նաև Կիլիկիայում ապաստանած Հայոց կաթողիկոսության համար: 1441 թ. «Լուսավորչի աջի» գողությունից հետո հայ առաքելական եկեղեցին երկփեղկվեց: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը վերահաստատվեց Էջմիածնում, և Սսի վեհափառը բավարարվեց Կիլիկիո կաթողիկոսի կարգավիճակով:

Կոստանդինը հիշատակվում է 1426 թ. մի հիշատակարանում

⁴³² XI–XVIII դդ. Անանուն ժամանակագրության մեջ 1496 թ. դիմաց նշված է, որ մահացավ Թորոս Հռոմկլայեցին՝ Օշին թագավորի որդին: Եղած տեղեկությունը սակայն հնարավորություն չի տալիս պարզելու վերոհիշյալ անձի ինքնությունը (տես ժամանակագրություն XI–XVIII դդ., էջ 273):

⁴³³ Norman Housley, The later crusades, p. 196.

⁴³⁴ Սիսուան, էջ 561:

⁴³⁵ Ըստ գեթունցիների՝ նրանց բնակավայրը հիմնադրել են Անիից գաղթածները: Չենք բացառում, որ այն հիմնադրած լինեն XIV դարի կեսերին Անիից եկածները, և որ Ձեյթունը հետագայում բազմամարդ է դարձել նորանոր տեղաշարժերի արդյունքում (տես Վ. Սվազյան, Կիլիկիա, Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը: Տեղանվանական ավանդագրույցներ. Ուլնիա-Ձեյթուն, Երևան, 1984, էջ 80, 3. Պողոսյան, Ձեյթունի պատմությունը, էջ 92):

և, որը փաստորեն գրվել է Կիլիկիայից նրա հեռանալուց հետո:⁴³⁶

Կոստանդին թագավորի իշխանական մի շարք ընտանիքների և մերձավորների հետ Կիպրոս գաղթով վերջ է գտնում հայկական պետականության վերջին առկայծումը հայաբնակ վայրերում ընդ-հանրապես և Կիլիկիայում մասնավորապես:

⁴³⁶ Մ. Օրմանեան, այլու 2049, վերցված Գ. Սրվանձտյանցի Թորոս Աղբար աշխատության մեջ զետեղված հիշատակարանից:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Կիլիկիայի հայկական պետականությունը գոյություն ունեցավ ավելի քան երեք հարյուր տարի, որի ընթացքում այն հանդես եկավ պետության զարգացման և անկման մի քանի փուլերով: Առաջինը՝ բուն պետականության կազմավորման և զարգացման շրջանն էր, որն ընդգրկեց 1070 թ. մինչև 1198 թ.: Պատմագիտության մեջ այդ փուլն ընդունված է անվանել իշխանապետության շրջան: Երկրորդը՝ ձևավորված պետականության շրջանն էր, որն ընդգրկեց 1198–1375 թթ. այսինքն այն ժամանակամիջոցը, որն ընդունված է համարել Կիլիկիայի Յայոց թագավորության շրջան: Սակայն այս ժամանակաշրջանն էլ, ըստ մեզ, ունեցավ միմյանցից չափազանց տարբերվող շրջափուլեր: Այսպես, եթե XIII դարը Յայոց թագավորության համար անցավ համեմատաբար կայուն պայմաններում (ինչը նաև պայմանավորված էր դաշնակցային հարաբերություններով սկզբում խաչակիրների, երբեմն մահմեդական իշխանությունների այնուհետ մոնղոլների հետ), ապա XIV դ. առաջին տասնամյակը ցույց տվեց, որ իրական աշխարհաքաղաքական պատկերը Մերձավոր Արևելքում փոխվել է ոչ ի նպաստ Կիլիկյան Յայաստանի: Այդ աննպաստ իրավիճակն էլ ավելի սրվեց Օշինի (1308–1320 թթ.) կառավարման ժամանակ: Օշինի մահով էլ սկսվում է թագավորության համար իսկապես ճգնաժամային իրավիճակ: Յայ-մոնղոլական դաշինքի ձևական բնույթի վերածվելը (չնայած որ այն այս կամ այն կերպ շարունակվեց մինչև 1330 թ.) մանլուքյան սուլթանության ռազմական և տնտեսական մրցակցության առջև միայնակ մնալը, կաթոլիկ եկեղեցու հետ XIV դ. սկիզբ առած դավանաբանական հարցերի քննարկումը, որը երկփեղկեց կիլիկյան հասարակությունը, ներպալատական պայքարն Օշին արքայի քրոջ՝ Ջաբել Լուզինյանի ընտանիքի հետ, բավական ծանր կացության մեջ դրեցին Յայոց թագավորությանը և Օշին թագավորից հետո պետության կառավարման լծակները մանկահա-

սակ Լևոն IV-ի օրոք իր ձեռքը վերցրած Օշին Կոռիկոսցի պայլին: Սակայն Օշին պայլին որոշակիորեն հաջողվեց պահպանել պետության կենսունակությունը: Առաջինը դա արտահայտվեց մամլուքների XIV դ. 20 թթ. արշավանքների ժամանակ, երբ չնայած նյութական և մարդկային հսկայական կորուստներին, հաջողվեց պահպանել պետության տարածքային ամբողջականությունը: Այսպիսի նավահանգստի ծովային առևտրից ստացվող եկամուտի հիսուն տոկոսի հանձնումը մամլուքյան սուլթանությանը այն նվազագույն կորուստն էր, որ ունեցավ Կիլիկյան Հայաստանը: Բացի այդ, հաշտության պայմանագրով մամլուքները պարտավորվեցին վերականգնել իրենց իսկ կողմից ավերված ամրությունները: Սակայն այս հաջողությունները պայմանավորված էին ոչ այնքան իշխող թագապահական խորհրդի ռազմական ուժով, որքան դրա ղեկավար Օշին պայլի վարած հեռատես արտաքին քաղաքականությամբ:

Մամլուքների արշավանքներին իրենց անհամաձայնությունը հայտնեցին ինչպես Հռոմի պապը, այնպես էլ Իլխանությունը: Օշին պայլը, չլինելով այսպես կոչված միարարների ուղղության հետևորդ, ավելին, ի դեմս Ջաբելի և այլոց այդ ճամբարում ունենալով հզոր հակառակորդներ, կարողացավ ստանալ պապի դիվանագիտական օժանդակությունը: Ընդ որում, Օշինին հաջողվեց այդ ամենին հասնել առանց XIV դ. առաջին տասնամյակին բնորոշ հայկական եկեղեցին հռոմեական եկեղեցուն ենթարկելու հարցի արծարծման: Միևնույն ժամանակ, Իլխանությունը, չնայած ապրում էր իր գոյության վերջին տասնամյակները, և հայ-մոնղոլական զինակցությունը մեկ տասնամյակից ավելի չէր գործում, այդուհանդերձ աջակցություն ցույց տվեց հայ-մամլուքյան 1323 թ. հաշտության բանակցությունների ընթացքում:

Հաշտությունից հետո Օշինին հաջողվեց լուծել նաև պետականության կենսունակությանը սպառնացող մի շարք ներքաղաքական հարցեր, որոնք նպաստեցին կենտրոնացած իշխանության

ամրապնդմանը և պետության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը: Այդ պայքարի արդյունքում Օշինին հաջողվում է ասպարեզից հեռացնել Ջաբելին ու նրա որդիներին, հաշտությամբ ավարտել Կիպրոսի Լուզինյանների հետ ընթացող հակամարտությունը, ինչպես նաև վերանվաճել Իսավրիան, և ըստ երևույթին ապստամբների ձեռքն անցած, Տարսոնը: Իր այս քայլերով Օշին Կոռիկոսցուն հաջողվեց պահպանել պետության կայունությունը, անվտանգությունը և տնտեսության զարգացումը (այս վերջինս առավելապես պայմանավորված էր Այասից ստացվող եկամուտներով և տարանցիկ առևտրի կազմակերպմամբ): Սակայն իրավիճակը բավական սրվեց XIV դարի 30 թթ.՝ Լևոն IV-ի փաստացի կառավարման շրջանում: Լևոնին, հակառակ իր գործադրած ջանքերի, չհաջողվեց կասեցնել պետության թուլացումը: Այդ փաստն ուներ բազում պատճառներ: Փոխվել էր աշխարհաքաղաքական իրադրությունը Մերծավոր Արևելքում, Իլխանությունը որպես մեկ ամբողջական քաղաքական հզոր միավոր արդեն 1335 թ. Աբու-Սալիդ իլխանի մահից հետո դադարել էր գոյություն ունենալուց: Արևելյան Միջերկրածովյան տարածաշրջանում մամլուքյան սպառնալիքին դիմագրավելու համար կար միայն մեկ հնարավոր հենարան՝ կաթոլիկ Եվրոպան:

Սխալ կլինի Լևոն IV-ին վերագրել արևմտամետ քաղաքական ուղեգիծ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ Լևոնը իր իրական կառավարման սկզբում փորձում էր վարել հավասարակշռող քաղաքականություն, որի ապացույցը Օշին պայլի սպանությունից հետո իր հնազանդության հայտնումն էր ինչպես Իլխանությանը, այնպես էլ մամլուքյան սուլթանությանը: Բացի այդ, արքան և կաթոլիկոս Հակոբ Անավարզեցին, չնայած պապականության հետ սերտ հարաբերություններին, ակտիվ պայքարում էին հարձակողական, ագրեսիվ կաթոլիկական քարոզչության դեմ: Եվ ահա XIV դ. 30-ական թթ. երկրորդ կեսին մամլուքյան նկրտումների ուժգնացման պայմաններում Լևոնի համար միակ հենարան կարող էր դիտարկվել

կաթուղիկ եվրոպան, մանավանդ որ արդեն 1335 թ., այսինքն Աբու-Սայիդի մահից և այնտեղ գահակալական կռիվների սկսվելու հետ միաժամանակ, վերսկսվեցին մանլուքների արշավանքները Կիլիկիա: Եվրոպայի հնարավոր օգնությունը այդ շրջանում նույնպես բավական իրական էր թվում, քանզի Արևմտյան Եվրոպայում՝ 1337 թ., մասնավորապես Ֆրանսիայում լրջորեն նախապատրաստվում էին խաչակրաց արշավանքի:

Սակայն նախատեսված արշավանքը նույն 1337 թ. բռնկված Զարյուրամյա պատերազմի արդյունքում տեղի չունեցավ: Մամլուքյան հերթական արշավանքի արդյունքում Կիլիկյան թագավորությունը զրկվեց Ջահան գետից արևելք ընկած տնտեսապես առավել արգասաբեր շրջաններից, որոնց թվում էր Այաս նավահանգիստը: Ահա այսպես ավարտվեց Այաս և Ալեքսանդրիա նավահանգիստների կեսդարյա պայքարն Արևելյան Միջերկրածովյան ավազանում առևտրային գերիշխող դիրք գրավելու համար:

1337 թ. հաշտությունից հետո Լևոն IV-ը, չնայած որ եվրոպական երկրների հետ չհարաբերվելու պայմանով կախված էր մամլուքյան սուլթանությունից, այնուամենայնիվ այլընտրանք չգտնելով՝ շարունակում էր օգնության խնդրանքներով դիմել եվրոպական արքունիքներին: Իրավիճակն առավել անկայուն դարձավ Լևոնի մահից հետո Գի Լուզինյանի գահակալման ժամանակ (1343–1344 թթ.), որին այդպես էլ չհաջողվեց մոտ 18 ամիսների կառավարման ընթացքում համախմբել ներքին ուժերը արտաքին վտանգի առջև: Ի վերջո, նա զոհ գնաց ոչ թե քաղաքական ինչ ինչ հակասությունների, այլ ընդամենը դավադրության: Զարկ է նշել, որ այս գահակալը մեր պատմագիտության կողմից հաճախ անհարկիորեն ներկայացվել է որպես հայ ժողովրդին և Կիլիկիային անհաղորդ, կաթուղիկ եկեղեցուն հլու միապետ, որը, անշուշտ, անհարկիորեն չափազանցված է:

Հեղաշրջման արդյունքում գահը նորից անցավ Զեթունյանների ընտանիքի կողմնային ճյուղերից մեկին՝ Նդրեցիներին: Ընդ

որում Նդրեցի Կոստանդինի ընտրությունը համապատասխանում էր ժամանակի օրենսդրությանը՝ նա արական գծով ևս Զեթունյան էր և նրա ընտրությունը տեղի էր ունեցել պարոնների կամքով: Կոստանդին II Նդրեցի Զեթունյանը, չնայած երկարատև կառավարմանը, հայ գահակալներից առավել նվազ ուշադրության արժանացածներից է: Պատճառն աղբյուրների սակավությունն է: Սակայն եղած տվյալների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ նա հայոց պատմության եռանդուն միապետներից է եղել: Նրան հաջողվեց առնվազն հետաձգել պետության կործանումը: Կոստանդինի հավասարակշիռ արտաքին քաղաքականությունը, ինչպես մամլուքներին, այնպես էլ կարամանցիներին նրա մի քանի հաջող հակահարվածները և Այասի վերագրավումը դրա լավագույն ապացույցն են: Բացի այդ, Կոստանդինին հաջողվեց իր հաշվենկատ արտաքին քաղաքականության շնորհիվ ֆինանսական օգնություն ստանալ Դոնմի պապից և զինական՝ Դոդոսից ու Կիպրոսից, ինչը չէր հաջողվել ո՛չ Լևոն IV-ին, և ո՛չ էլ Գիին: Սակայն Կոստանդինի բոլոր ջանքերը միայն մի որոշ ժամանակով կանգնեցրին պետության անկումը: 1355, 1358 և 1360 թթ. Կոստանդինը կորցրեց ամբողջ Դաշտային Կիլիկիան, մինչ այդ 1330-ական թթ. թագավորությունն արդեն զրկվել էր Իսավրիայից: Այնպես որ 1362 թ. Կոստանդինի մահվան ժամանակ թագավորությունը պարփակվել էր Լեռնային Կիլիկիայում: Պետք է նաև նշել, որ վերոհիշյալ բոլոր գահակալների քաղաքականության առանցքը այդուամենայնիվ եղել է պետականության գոյատևման ապահովումը:

Այսպիսի սահմանափակ տնտեսական և ռազմական միջոցներով պարփակված պետությունում էլ Կոստանդին II-ի մահից հետո գահն անցնում է Լևոն անունով մեկին, որը նույնիսկ հատել է սեփական դրամ: Վերջինս ըստ երևույթին պատկանելիս է եղել Լուզինյան տոհմին, ավելի հավանական է, որ նա Ջաբել Լուզինյանի որդիներից մեկի արտաամուսնական զավակն է եղել: Սակայն Լևոնի իշխանությունը երկար չի տևում և 1365 թ. թագավորական գա-

հին է բազմում Կոստանդին II-ի հորեղբորորդին՝ Կոստանդին III Նղրեցին: Ցավոք, Կոստանդին III-ի մասին պահպանված աղբյուրները բավարար չեն նրա գործունեությունը իրապես զնահատելու համար: Հայտնի է միայն, որ նրա թագավորությունը անցնում է Հալեպի ամիրության գործերի կողմից Սսի վրա կազմակերպված հարձակումները հետ մղելով: Հիմնավոր չենք համարում այն կարծիքը, որ Կոստանդինը չօգնեց «վերջին խաչակիր» համարվող Կիպրոսի արքա Պետրոս I-ին՝ նրա Այասի վրա կատարած արշավանքի ժամանակ: Այդ փաստը պայմանավորված էր Կոստանդինի անկարողությամբ, (քանզի նույն ժամանակ տեղի էր ունեցել Հալեպի ամիրության գործերի հերթական արշավանքը Սիս): Բացի այդ Հայոց թագավորը հիմքեր ուներ զգուշանալու և՛ Պետրոս I-ից, (ով ձգտում էր յուրացնել նաև Հայոց թագը), և՛ իր սեփական արքունիքից:

Ի վերջո Կոստանդին III-ի դեմ 1373 թ. ապրիլին դավադրություն է տեղի ունենում, որի արդյունքում էլ վերջինս սպանվում է: Դավադրության գլուխ է կանգնած լինում նախորդ թագուհին՝ Մարիամ ավագը: Կոստանդինի մահից հետո, մինչև 1374 թ. հուլիսը, երկիրը կառավարում է հենց դավադիր խմբակը՝ Մարիամ թագուհու գլխավորությամբ:

Լևոն V Լուզինյանի կառավարումը տևում է մոտ 9 ամիս: Այդ ժամանակահատվածն անցնում է անընդմեջ հարձակումների և ներքին անհամաձայնության պայմաններում: Ի վերջո, 1375 թ. ապրիլին Լևոնը Սիսը հանձնում է այն պաշարած Հալեպի ամիրին: Դա կիլիկյան արքունիքում XIV դարի պալատական հեղաշրջումների և դավադրությունների վերջին դեպքն էր:

Սրանով, սակայն, վերջ չի գտնում հայկական պետականությունը Կիլիկիայում: Իշխանական համակարգը Բարձրբերդի, Կապանի գավառներում, ինչպես նաև Կիպրոսի թագավորի ենթակայության տակ անցած Կոռնիկոսի շրջակայքում պահպանվում է որոշ ժամանակ ևս՝ ընդհուպ մինչև XV դարի երկրորդ կեսը: Միևնույն

ժամանակ Հայոց գահի համար մղվող պայքարը չի դադարում: Եգիպտոսում գտնվում էր Աշոտ Նղրեցի իշխանը, որը փոքր դեր չէր խաղացել Լևոն V Լուզինյանի գահազրկման հարցում: Այս Աշոտը հավանաբար Կոստանդին II թագավորի թոռն էր: Մինչ Լևոնը գտնվում էր գերության մեջ և անվանապես համարվում էր հայոց թագավոր, նույն այդ տիտղոսն արդեն մտցվել էր Կիպրոսի թագավորի տիտղոսաշարում:

Սակայն միևնույն ժամանակ Լեռնային Կիլիկիայում պահպանված հայկական իշխանություններում իշխում է ևս մեկ անձ՝ Կոստանդինը, որը հիշատակվում է որպես Հայոց թագավոր: Բացառված կարող էր լինել Կոստանդինի ոչ արքայական ընտանիքին պատկանելը: Նա, ինչպես և Աշոտ Նղրեցին, պետք է լինել Նղրեցիների ընտանիքից, ամենայն հավանականությամբ նույն Կոստանդին II-ի թոռը:

XV դարի առաջին տասնամյակի խոշոր գաղթերի հետևանքով իշխանական համակարգը կրում է իր վերջին հարվածները: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, Կոստանդինին հաջողվում է իրենից լուրջ ուժ ներկայացնել, որի պատճառով էլ 1424 թ. մամլուքյան բանակը կրկին ներխուժում է Կիլիկիա: Կոստանդինը պարտվում է և մտերիմների հետ գաղթում Կիպրոս: Այս փաստով էլ վերջ է գտնում հայկական պետականության վերջին դրսևորումը Կիլիկիայում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՁԲԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

1. ՍԿՁԲԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

հայերեն

1.1 Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, պատմիչք և պատմությունք Հայոց, Վենետիկ, Մխիթար. հրատ., 1901:

1.2 Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Յակուտ ալ Համադի, Աբուլ Ֆիդա, Իբն Շադդադ, կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1965:

1.3 Ալետիք Տիգրանակերտցի, Գալազանագիրք, «Գիրք պատմութեանց որ կոչի Գալազանագիրք, համահալաքեցեալ ի հին գալազանագրաց եւ ի վիպաբանութեանց ի մի, բազմօք երկամբք. յումնմնէ Ալետիսէ աշխատասիրէ Եւդոկացույ» Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, էջ 559–573:

1.4 Դատաստանագիրք Սմբատ իշխանի (գունդստաբլի), Կիլիկեան դատաստանագիրք XIII դարի. Ձեռագրերի համեմատութեամբ լոյս ընծայեց Արսէն վարդապետ Ղլտճեան, Ս. Էջմիածին, տպարան Մայր Աթոռոյ, 1918:

1.5 Դարդել Յովհանն, Ժամանակագրութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, տպարան Ի.Ն. Սկորոխոդովի, 1891:

1.6 Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն. Պատմութիւն Լանկ Թամուրի. Աշխատասիրությամբ Լեվոն Խաչիկյանի, Երևան, Մատենադարան, Մաշտոցի անվան հայերեն ձեռագրերի ինստիտուտ, 1999:

1.7 Ժամանակագրություն XI–XVIII դդ., տպագրության պատրաստեց Նորայր եպիսկոպոս Պողարյան, Բանբեր Մատենադարանի, 1969, 9, էջ 257–282:

1.8 ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1950:

1.9 ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին (1401–1450) կազմեց Լ. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1955:

1.10 Իբն Բատուտա, Օտար աղբյուրները հայերի մասին, Քաղեց և թարգմանեց Հր. Աճառյանը, Երևան, 1940, 50:

1.11 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց: Աշխատասիրությամբ Կ.Ս. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

1.12 Հովհաննես Թլկուրանցի, Տաղեր, Աշխատասիրությամբ Էմ. Պիվազյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1960:

1.13 Մաթևոսյան Ա. Հեթում Ախտուց տիրոջ և Վասիլ Մարաջախտի ժամանակագրությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես. 1963, թիվ 4, էջ 183–202:

1.14 Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ. կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, հ. I, 1951, հ. II, 1956:

1.15 Յովհաննես Շիրաքերկերի ուղեւորութիւնը ի Հայաստան, թարգմ. Հ. Անդրեաս Ֆոկուեան, Բազմավէպ 1959, թիւ 11–12, էջ 239–247:

1.16 Ոսկեան Հ. Սմբատ Քաջկոնցի Աւետարանը, Հանդէս Ամսօրեայ, 1951 թիւ 8–10, սյուն. 463–467:

1.17 Սամուելի քահանայի Անեցոյ, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, 1893:

1.18 Ստեփաննոս Օրբելյան, Ողբ ի ս. Կաթողիկէ, հրատ. Կ. Կոստանյանցը, Թիֆլիս, 1885 թ.:

1.19 Վրաց ժամանակագրություն 1207–1318. Թարգմանությունը հին վրացերենից առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պարույր Սուրադյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1971:

1.20 Տարեգիրք, արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդւոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ, լույս ընծայեց հանդերձ ծանոթութեամբ Կարապետ վ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859:

1.21 Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Բայազետի, կազմեց Հ. Աճառեան, Վիեննա, Մխիթ. հրատ., 1929:

1.22 Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Հ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, Մխիթ. հրատ., 1895:

1.23 Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմառի վանքի մատենադարանին. կազմեցին Հ.Ն. Ակինեան եւ Հ.Հ. Ոսկեան, Կ. Բ Վիեննա, Մխիթ. հրատ., 1971:

օտարալեզու

1.24 Aloysius L. Täutu, Acta Pseudopontificum, Fontes, series III, volumen XII, tomus II, Romae, 1971.

1.25 Bibliotheque des Croisades, t. I, t. II, t. III, t. IV, J.F. Michaud et

Reinaud, Paris, 1829.

1.26 Martiniano Pelligrino Roncaglia. Massacre et deportations d'Armeniens au moyen age d'apres le Liber Peregrinationis de Jacobo de Verone, 1335 (texte latin et version) Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս. 1998, հատոր ԺԸ, p. 227–232:

1.27 Recueil des Historiens des Croisades. Documents Armeniens, t. I, Paris, 1863.

1.28 La prise d'Alexandrie ou Chronique du roi Pierre Ier de Lusignan par Guillaume de Machaut, publiee pour la premiere fois pour la societe de L'orient Latin par M.L. de Mas Latrie, Genève, imprimerie Jules-Guillaume Fick, 1877.

1.29 Махера, Леонтий, Повесть о сладкой земле Кипр, в кн. С. Близнюк, Крестоносцы позднего средневековья: Король кипра Пьер I Лузиньян, Москва, 1999, стр. 51–135.

2. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

հայերեն

2.1 Ալիշան Ղ., Կամենից, Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի և Ռումենիոյ, Վենետիկ, Մխիթ. հ., 1896:

2.2 Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ, կամ յարընջութիւնք Հայոց եւ վենետագ ի ԺԳ եւ ԺԶ դարու, Վենետիկ, Մխիթ., հ., 1896:

2.3 Ալիշան Ղ., Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, հատոր II, Վենետիկ, Մխիթ., հ., 1921:

2.4 Ալիշան Ղ., Սիսուան եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, Մխիթ., հ., 1885:

2.5 Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Բ, Գահիրէ, տպարան Նոր աստղ, 1955:

2.6 Աղազարմ Ս., Նազարեթ, Նօթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ, Գահիրէ, տպագր. Ջարեհ Ն. Պէրպէրեան, 1911:

2.7 Աճառյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, Պետ. համալսարանի հրատարակչություն, հ. Ա, 1942:

2.8 Բաբայան Լ., Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը 13–14-րդ դարերում, Երևան, Հայպետհրատ, 1964:

2.9 Բակուրյան, Կիպրոս կղզի, Նիկոսիա, տպարան ազգ. կրթարան-Որբանոցի, 1903:

2.10 Բասմաճեան Կ., Լեւոն Ե. Լուսինեան, Վերջին թագաւոր Հայոց, Պարիս, 1908:

2.11 Բարթիկյան Հ., Հայ-Բյուզանդական հետազոտություններ, հ. I, հայերեն հոդվածներ, Աճեմյան Մատենաշար, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակ. հրատ., Երևան, 2002:

2.12 Բոռնազյան Ս., Կիլիկյան Հայկական թագավորության գոյամարտը XIV դարում և անկումը, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1976, էջ 768–786:

2.13 Բոռնազյան Ս., Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, Կիլիկյան Հայկական պետությունում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1973:

2.14 Գալուստեան Հ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջեյթուն, Նիւ-Եորք, Կոչնակ տպարան, 1934:

2.15 Գարտաշեան Ա., Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց պատմութեան համար, հ. Ա, Գահիրէ, տպարան Նուպար, 1943:

2.16 Ջարպիհանալեան Գ., Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի և մատենագրութեան յԱրեւմուտս, (ԺԴ-ԺԹ դար), Վենետիկ, Մխիթ. հ., 1895:

2.17 Կիլիկիա, փորձ Աշխարհագրութեան արդի Կիլիկիոյ, մատենադարան «Արաքս»-ի, Պետերբուրգ, 1894:

2.18 Կիրակոսյան Գ.Ե., Հայաստանը Լանկ-Թամուրի եվ թուրքմեն ցեղերի արշավանքների շրջանում, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 1997:

2.19 Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (Միջնադարից մինչև 1920 թ.) հատոր առաջին, Երևան, 2003:

2.20 Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1957, 524 էջ:

2.21 Հովհաննիսյան Ա. Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250–1375 թթ., Երևան, 2008:

2.22 Մըսրլեան Գ., Ականաւոր հայեր Եգիպտոսի մեջ, Գահիրէ, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1947:

2.23 Մուրաֆյան Կ., Կիլիկիան կայսրությունների խաչմերուկում, Երևան, Նաիրի, 2001:

2.24 Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, սկզբից մինչև 1784 թ., հատոր Գ, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 1984:

2.25 Պողոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակայ Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը, Պոզաճեան տպագրութիւն, Lou Անճէ-լըս, Քալիֆօրնիա, 1942:

2.26 Պողոսյան Հ., Ձեյթունի պատմությունը, 1409–1921 թթ., Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1969:

2.27 Սաւալանեանց Տ., Պատմութիւն Երուսաղէմի, հ. I, Երուսաղէմ, տպ. սուրբ Յակոբեանց, 1931:

2.28 Սիպիլեան Կ., Ղասաւորութիւն Ռուբենեան դրամոց, Վիեննա, Մխիթ. հ., 1892:

2.29 Սվազլյան Վ., Կիլիկիա, Արևմտահայոց բանավոր ավանդությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 1994:

2.30 Սուքիասյան Ա., Կիլիկիայի Հայկական պետության և իրա-

վունքի պատմություն (11–14-րդ դդ.) Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1978:

2.31 Տէր-Ղազարեան Յ., Հայկական Կիլիկիա, Տեղագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան 1966:

2.32 Տէր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները եւ Հայերը, հ. Ա, Ռեսուրսներում նախընտրվում եւ թարգմանություններ, Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլիպենկեան հիմնարկութեան, Երեւան 2005:

2.33 Տէր-Պետրոսյան Լ., Խաչակիրները եւ Հայերը, հ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն, Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլիպենկեան հիմնարկութեան, Երեւան 2007:

2.34 Քելեշեան Մ., Սիւ-Մատեան, Պեյրուք 1949:

2.35 Քիւրքճեան Վ., Հայկական Կիլիկիա, «Կոչնակ»-ի հրատարակչական ընկերութիւն, Նիւ Եորք, 1919:

2.36 Քօսեան Յ., Հայք ի Ձմիւռնիա և ի շրջակայս, Վիեննա, Մխիթ. հ., 1899:

2.37 Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, հ. Բ, Ս. Էջմիածին, 2001:

օտարալեզու

2.38 A History of the crusades, volume III, The Fourteenth and fifteenth centuries, K.M. Setton. General Editor edited by Harry W. Hazard. The University of Wisconsin Press, 1975.

2.39 Aziz Atiya S., A History of Eastern Christianity, London, Methuen and co Ltd, 1968.

2.40 Ashtor Eliyahu, *Levant Trade in the Later Middle ages*, Princeton university press Princeton, New Jersey, 1983.

2.41 Bedoukian P., *Coinage of Cilician Armenia*. The American Numismatic Society, New York, 1962.

2.42 Boase T.S.R., *The Cilician Kingdom of Armenia*. Scottish Academic press, Edinburgh. London 1978.

2.43 Cyprus, society and Culture 1191–1374, edited by Angel Nicolaou-Konnari and Chris Schabel, publisher Brill, 2005,

2.44 Collenberg Rudt, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician dynasties*. Calouste Gulbenkian Foundation Armenian Library, Paris, 1964.

2.45 Dadoyan Seta, *The Armenian Catholicosate from Cilicia to Antelias. The Armenian Catholicosate of Cilicia-Antelias-Lebanon*, 2003.

2.46 Der. Nersessian S., *Armenia and the Byzantine Empire*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1945.

2.47 Dulaurier E., *Recherches sur la Chronologie Armenienne, Technique et historique*. Paris, t 1, 1859.

2.48 Edwards R.N., *The fortification of Armenian Cilicia*. Dumbarton Oaks Library and Collection, Washington D. C., 1987.

2.49 Grousset R., *L'Empire du Levant. Histoire de la question d'Orient*. Nouvelle édition revue. Payot, Paris, 1949.

2.50 Hill G., *A History of Cyprus. Volum II. The Frankish Period 1192–1432* – Cambridge University press, 1948.

2.51 *Histoire des Arméniens*. Sous la direction de Gerard Dédéyan. Édition Privat, Toulouse, 1982.

2.52 Hitti P., *The Arabs. A short history*. Gateway editions, Chicago, 1949.

2.53 Housley Norman, *The Avignon papacy and the crusades 1305–1378*, Clarendon press Oxford, 1986.

2.54 Housley Norman, *The later crusades from Lions to Alcazar 1274–1580*, New York, Oxford university press, 1992.

2.55 Kurkjian V., *A History of Armenia*. Armenian General Benevolent Union of America, New York, 1959.

2.56 Langlois V., *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, St. Pétersbourg, 1860.

2.57 Langlois V., *Le Tresor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la Chancellerie royale des Roupeniens*. Venise Typographie Armenienne de Saint Lazare, 1863.

2.58 Langlois V., *Numismatique de l'Arménie au moyen age*. Paris, Camille Rollin, 1855.

2.59 Lapidus I., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, 1991.

2.60 Meer F., *The Medieval world. Europe from 1100 to 1350*, London, 1974.

2.61 Michaud J., *Histoire des croisades. t. V*, Paris, Michaud jeune, 1828.

2.62 Morgan de J., *Histoire du peuple Arménien depuis les temps les plus*

reculés de ses annales. Jusqu'a nos jours. Paris, Nancy, Berger Levrault, 1919.

2.63 Pasdermadjian H., Histoire de l'Arménie. Paris Librairie Orientale H. Samuelian, 1964.

2.64 Spuler B., The Muslim World, Part II, The Mongol Period. Leiden E. J. Brill, 1966.

2.65 Tournebize Fr., Histoire politique et religieuse de l'Arménie-Librairie Alphonse Picard et fils, Paris, 1900.

2.66 Амин аль. Холи, Связи между Нилом и Волгой в 13–14 вв.. Издательство восточной литературы, Москва, 1962.

2.67 Босворт К., Мусульманские династии. Издательство Наука, Москва, 1971.

2.68 Лен Пуль, С., Мусульманские династии, пер. с английского, примечаниями и дополнениями В.В. Бартольда, Москва, 2004.

2.69 Манандян Я., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Изд. Ер. Унив., 1954.

2.70 Микаелян Г. История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952.

3. Հոդվածներ

հայերեն

3.1 Բակ, գիրք Բ, Կիլիկիա, Լումայ, 1896, էջ 85–110:

3.2 Բոռնազյան Ս., Խաչակիր օրդենների և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական առնչությունների պատմությունից Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, թիվ 3, էջ 175–185:

3.3 Գալստյան Ա., Կիլիկյան Հայկական թագավորության կործանման հարցի շուրջը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, հ. 9, 1971, էջ 50–63:

3.4 Գալստյան Ա., Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, թիվ 1, էջ 91–107:

3.5 Եարտըմեան Տ., Նիւթեր հայ վանականութեան պատմութեան, քարգմանված Storia degli ordini Monastici religiosi e militari e della Congregazioni secolari, աշխատությունից (տպ. Լուկայում 1737 թ.), Բազմավեպ, 1988, թիվ 1–4, էջ 212–227:

3.6 Թօփճեան, Բաբգեն վարդապետ, Կիլիկեան շրջան, (1375–1425), վարդապետական ավարտաճառ, Անթիլիաս 1965:

3.7 Խաչատրյան Պ., Հովհաննես Թլկուրանցու «Տաղ քաջ Լիպարտին» պատմական ողբը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, թիվ 2, էջ 111–120:

3.8 Խառատյան Ա., Հայ գաղթականությունը էգեյանի մերձափնյա շրջանում 14–18 դդ., Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, թիվ 4, էջ 430–444:

3.9 Կարապետեան Պ., Այաս քաղաքի փողերանոցը եւ Լեւոն Ա արքայի պղինձ դրամները, Հանդես Ամսօրեայ, 1988, թիւ 1-12, սյուն 221-226:

3.10 Կարապետեան Պ., Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան Ս. Ղազարու թանգարանին հայկական հին դրամներու հաւաքածոները, Ռուբինեան դրամներ, Բազմավեպ, 1952, թիւ 7-9, էջ 155-168:

3.11 Հացունի Վ., Նորակերտ հայ Լուսինեաններ, Բազմավեպ 1955, թիւ 6-7, էջ 152-156:

3.12 Հարությունյան Գ., Աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունների փոխհարաբերությունները Կիլիկյան Հայաստանում Հեթում II-ի գահակալման երկրորդ շրջանում (1293-1306 թթ.), Պատմության հարցեր, Տարեգիրք, 2009, 1, էջ 53:

3.13 Ծեվահիրճյան Մ., Կիլիկիայի Ակներ վանքի տեղագրությունը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1982, թիվ 3, էջ 126-136:

3.14 Ծեվահիրճյան Մ., Այաս նավահանգիստ քաղաքը Կիլիկիայում Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, թիվ 1, էջ 97-111:

3.15 Մատթեոսեան Վ., Լեւոն Լուսինեանի «Ամենայն Հայոց» տիտղոսի հարցի շուրջը, Բազմավեպ, 1990, թիւ 1-2, էջ 234-238:

3.16 Մատթեոսեան Վ., Դրուագներ ԺԵ-ԺԹ. դարերու հայ-սպանական պատմա-մշակութային կապերէն, Բազմավեպ, 2003, թիւ 1-4, էջ 178-216:

3.17 Մուրաֆյան Կ., Կեռան Լամբրոնացի, Հայաստանի վերջին մեծ թագուհին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1998, թիվ 1-2, էջ 141-145:

3.18 Յովհաննէսեան Մ., Կիլիկեան բերդեր, Անարգաբա, Բազմավեպ, 1976, թիւ 1-2, էջ 126-135:

3.19 Ներսէսեան Ե., Կիլիկեան Հայաստանի արաբերենով կրկնադրոշմուած դրամները, Հայկազեան Հայագիտական Հանդես 2000, հ. Ի, էջ 151-182:

3.20 Ներսէսեան Ե., Կիլիկեան Հայաստանի Օշին թագաւորի դրամները, Բազմավեպ, 2005, թիւ 1-4, էջ 267-285:

3.21 Ներսէսեան Ե., Կոնստանդին Գ-ի երկու թագաւորիւնները, Բազմավեպ 1998, թիւ 1-4, էջ 65-73:

3.22 Ներսէսեան Ե., Հայկական դրամներու տեղաշարժն ու աճուրդները, Բազմավեպ, 1997, թիւ 1-4, էջ 96-114:

3.23 Պատրիկ Ա.Ն., Պատմական հայ դրոշմները. Պատմա-բանասիրական հանդես, 1967, թիվ 1-2, էջ 161-170:

3.24 Պետրովիչ Գ., Միաբանող եղբայրները եւ Հայ եկեղեցին (1330-1360), Հանդես Ամսօրեայ, 1969, թիւ 7-9, սյուն. 357-371, թիւ 10-12, սյուն 465-486:

3.25 Պողոսյան Ս., Կիլիկիայի Հայկական թագավորության անկման մասին, Բանբեր Երեւանի Համալսարանի, Հասարակական գիտություններ, 1974, թիվ 1, էջ 148-168:

3.26 Պտուկեան Զ., Կիլիկեան Հայաստանի վերջին թագաւորների պղինձէ դրամները, Հանդես Ամսօրեայ, թիւ 7-9, 1969, սյուն 351-357:

3.27 Պտուկեան Զ., Կիլիկիայի Կոստանդին Գ-ի Լեւոն Բռնակալ-Կոնստանդին Դ-ի կարեւոր դրամագիտ մը, Հայկազեան Հայագի-

տական Հանդես, 1972, հ. Գ, էջ 151–183:

3.28 Ջաղացպանյան Ե., Բյուզանդիան կործանման նախօրեին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1988, թիվ 2, էջ 60–67:

3.29 Ռիշար Ժ., Ավինյոնի պապությունը եւ Հայաստանը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2001, թիվ 1, էջ 152–158:

3.30 Սապպաղեան Պ., Հայազգի աթաբեկ եւ Մոսուլի սուլթան Պատր Էտ Տին Լուլու, Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, 1981, հ. Թ, էջ 121–131:

3.31 Սեքուլեան Օ., Այաս քաղաքին մէջ կոխուած հայ դրամներ, Հանդես Ամսօրեայ, 1968, թիւ 4–6, սյուն 213–218:

3.32 Սեքուլեան Օ., Կիտա՞յ, Հանդես Ամսօրեայ, 1973, թիւ 7–9, սյուն 327–331:

3.33 Վարդանյան Յ., Ներսէս Պալիանենցին վերաբերող ժամանակաշրջանի մի ցանկի մասին, 1980, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 3, էջ 189–202:

3.34 Վիեննայի միսիթարեան թանգարանի Կոստանդին Գ-ի, Լեւոն Ե դրամները, Քօրփուս Պտուկեան, Հանդես Ամսօրեայ, 1971, թիւ 4–6, սյուն 207–239:

3.35 Տազեսեան Ա., Հայ մեմլուք մը եւս Ֆախր Էտ Տին Այազ Պըն Ապտալլա Էլ Նասիրի, Բազմավէպ, 1998, թիւ 1–4, էջ 270–280:

3.36 Տէր-Ղազարեան Յ., Կոռնիկոսի ամրոցները. Բազմավէպ, 1947, թիւ 9–10, էջ 224–227:

3.37 Տեր-Ղեւոնդեան Հ., Կիլիկեան Հայաստանի մէջ գործածուած

արքայական թագերը ԺԲ-ԺԴ դարերու ընթացքին, Բազմավէպ, 1984, թիւ 3–4, էջ 126–135:

3.38 Տեր-Ղեւոնդեան Հ., Ոսկերչութիւնը Կիլիկեան Հայաստանի մէջ ԺԳ-ԺԴ դդ., Բազմավէպ, 1991, թիւ 1–2, էջ 209–228, թիւ 3–4, էջ 479–498:

3.39 Տէր-Սովսիսեան Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Հայկական մանրանկարներ, Ազգագրական Հանդես, 1913, էջ 60–82:

3.40 Տէր-Պետրոսեան Լ., Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում, Բազմավէպ, 1987, թիւ 1–4, էջ 122–162:

3.41 Տէր-Պօղոսեան Լ., Քաջն Լիպարիտի տաղը, Հանդես Ամսօրեայ, 1966, թիւ 4–7, սյուն 149–159:

3.42 Քիրտեան Հ., Հայ վզրուկներու գերդաստան մը Եգիպտոսի մէջ մեմլուքներու շրջանին, Բազմավէպ, 1964, թիւ 4–6, էջ 117–120, թիւ 7–9, էջ 213–218, թիւ 10–12, էջ 247–249:

օտարալեզու

3.43 A.B. A De Bourbon prince de Conde, Lebanons' ten Armenian princesses 1186–1312. Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, 1977–1978, հ. Զ, էջ 159–168.

3.44 La Cilicie 1909–1921, des massacres d'Adana au mandat français, Revues histoire Arménienne contemporaine, 1999, t. III, (numero special).

3.45 Shlumberger G., Les monnaies Medievales des rois de Petite Arménie. Revue des Etudes Armeniennes, 1920, Fascicule 1, p. 5–17.

3.46 Oudenrijn M.A. v. d., Notes sur quelques ouvrages arméniens de

provenance dominicaine. Բազմալից, 1951, թիւ 2-4, էջ 61-64.

3.47 Армянский Вестник, N 15, Престол Арменіи, 1916.

3.48 Барсегов Ю., Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море, Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 3, էջ 71-84:

3.49 Дмитриев Г., Поземельные отношения в Киликийской Армении, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1970, թիվ 2, էջ 107-124:

SUMMARY

History of the Armenian Kingdom of Cilicia and the independent formations in her territory in the years of 1320-1424 is one of the least studied periods in the modern historical science. The Kingdom of Cilicia has been gradually weakening in the early twenties of the XIVth century, which was largely accelerated by the actual termination of the alliance with the Mongol Ilkhanate. Europe's influence in the Middle East was reduced to a minimum on the one hand, and the power of the main enemy of the Armenian Kingdom of Cilicia, the mamluke sultanate reached its peak in the XIVth century on the other. There is a perception in historical literature that the confrontation between the mamlukes and Cilician Kingdom has been in large part conditioned by the connections of the latter with the European countries, but the vital interests of the sultanate dictated urgently a policy of destroying the only economic competitor in the Eastern Mediterranean.

The kings of Cilicia, in particular, the representative of the younger branch of the dynasty of Hethumids, Konstandin II succeeded in delaying the final fall of the Kingdom for a few decades. In 1375, despite the conquest of the capital city of Cilicia, Sis, by the Mamlukes some independent formations were still existing in the mountainous part of the Cilician Kingdom, where Konstandin (presumably also of the Hetumid dynasty) had even the title of king. No doubt that the mentioned title was a formality only, but it is a further evidence of the viability of the idea of the statehood in the Armenian political world.

After the campaigns of Tamerlane the mamluk sultanate weakened to a certain extent in the early XVth century, as a result of

which the influence of mamluks had been reduced in Cilicia. Nevertheless, Konstandin was forced to accept the domination of the other invaders, the neighboring Turkic tribes, the Ramazanids.

The mamluk sultanate restored her dominance in the plains of Cilicia in the second half of the second decade of the XVth century, and Konstandin, together with his relatives, was forced to leave the country under the attacks of mamlukes, after which, in fact, the last form of Armenian statehood in Cilicia ceased to exist in 1424.

RÉSUMÉ

Histoire de Cilicie des Arméniens dans le royaume et les forces autocratiques sur son territoire en 1320-1424, il a été l'un des moins périodes étudiées dans l'historiographie moderne. Le but de cette recherche est d'étudier et de couvrir des processus sociaux et politiques de cette époque, formés la structure de puissance de l'État de Cilicie.

Royaume de Cilicie dans le début de la vingtaine du XVème siècle progressivement affaibli, grâce au pas peu contribué à la cessation effective de l'alliance avec Mongolie Il hanat. L'influence de l'Europe au Proche-Orient d'une part a été réduite à un minimum et l'autre adversaire principal de Cilicie mamelouk sultanat au XVème siècle était sous sa pointe. Dans la littérature historique il y a une perception que la confrontation des mamelouks avec la Cilicie largement du à la connexion entre la Cilicie et l'Europe, mais les intérêts vitaux du sultanat est fortement dicté la politique de destruction du seul concurrent économique dans la Méditerranée orientale.

Les rois de Cilicie, en particulier, le représentant de la branche cadette de la dynastie des Héthoumides Konstandin II géré pendant des décennies pour retarder la chute finale du royaume. Dans la monographie la politique étrangère poursuivis par la justice arménienne, est présentée comme la seule possibilité réelle de sauver l'Etat, plutôt que, comme on le croit, une manifestation de latinophilie.

En 1375, malgré la conquête du capital Cice par des mamelouks, en Mines Cilicie reste encore des groupes de forme autocratique voice: Konstandin (probablement de la génération des Héthoumides)

même eu le titre de roi. Bien sûr, ce titre avait un caractère formel, mais cela est une prévue supplémentaire de la viabilité de l'idée d'un État de l'environnement politique arménien. Au début du XVe siècle, après les campagnes de Tamerlan, le sultanat des mamelouks dans une certaine mesure a été affaibli et comme un résultat naturel, afin de réduire son influence dans la Cilicie. Mais, cependant, Konstantin a été forcé d'accepter la domination des tribus turques voisines des Ramazanides.

Sultanat des mamelouks dans la seconde moitié de la deuxième décennie du XVe siècle, a repris sa domination de la Plaine Cilicie, et en 1424 sous les coups des mamelouks, Konstantin et sa suite ont été obligés de quitter le pays que, et pratiquement fin à l'existence d'un État arménien dans le formulaire de Cilicie.

РЕЗЮМЕ

История Киликийского армянского царства и самовластных формирований на его территории в 1320–1424 гг. является одной из наименее изученных периодов в современной исторической науке. Киликийское царство в начале двадцатых годов XIV столетия постепенно ослабевало, чему в немалой степени способствовало фактическое прекращение союза с Монгольским Ильханатом. Влияние Европы на Ближнем Востоке с одной стороны свелось к минимуму, а с другой стороны главный противник Армянского государства Мамелюкский султанат в XIV в. находился в стадий своего расцвета. В исторической литературе бытует мнение, что противоборство мамелюков с Киликией в большой степени обусловлено связями последней с европейскими странами, однако жизненные интересы султаната настоятельно диктовали политику уничтожения единственного экономического конкурента на Восточном Средиземноморье.

Царям Киликии, в частности, представителю младшей ветви династии Гетумидов Константину Второму удалось на несколько десятилетий отсрочить окончательное падение царства. В 1375 году, несмотря на завоевание мамелюками столицы государства Сиса, в Горной Киликии все еще сохранялись формы самовластных формированиях: здесь Константин (предположительно тоже из рода Гетумидов) даже имел титул царя. Несомненно, этот титул носил формальный характер, однако это в лишний раз свидетельствует о жизнестойкости идеи государственности в армянской политической среде. В начале XV века, после походов Тамерлана, Мамелюкский султанат в определенной степени был

ослаблен и как естественный результат, уменьшилось его влияние в Киликии. Но, тем не менее, Константин был вынужден принять господство соседних тюркских племен Рамазанидов.

Ma

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբուլ Ֆիդա – XII–XIV դդ արաբ պատմիչ – 10, 25, 28, 75, 78, 93, 95

Աբու Սալիդ – Մոնղոլական Իլխանության տիրակալ (1317–1335 թթ.) – 17, 30, 31, 44, 157, 158

Աբու Նասր – մամլուքյան սուլթան – 143

Ալիմախ – Հայոց Լևոն II թագավորի որդի – 22, 86

Ալիշան, Ղևոնդ – Մխիթարյան միաբան, պատմաբան, բանասեր – 12, 21, 29, 30, 33, 34, 35, 39, 42, 52, 56, 59, 68, 86, 88, 95, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 118, 123, 131, 132, 133, 140, 142, 147, 151, 152

Ալիծ – Լևոն II թագավորի դուստր – 8, 118

Ալիծ – Հայոց թագուհի, Լևոն IV-ի կինը – 25, 44

Ալիծ – Կոստանդին II հայոց թագավորի քույր – 85

Ալմերիկո Լուզինյան Լուլի – XV դարի երկրորդ կեսին Հռոմում մահացած ենթադրյալ հայկական արքայատոհմի անդամ – 136

Աշոտ իշխան – Օշին Օղրիի որդին, Հայոց գահի հավակնորդ – 121, 123, 126, 128, 134–137, 142, 143, 161

Ամորի Լուզինյան – Կիպրոսի արքա Հուգո II Անտիոքացու (1267–1284 թթ.) կրտսեր որդի, հայոց թագավոր Գի Լուզինյանի հայրը – 18, 19, 22, 46, 83, 85, 90

Անտոն Գաետացի-պապական պատվիրակ – 88

Ավետիք Ամդեցի կամ Տիգրանակերտցի – XVII–XVIII դդ. հայ մատենագիր – 107

Աւշին (տե՛ս Օշին)

Բազուն Բազունենց – 114

Բալդուին Լուզինյան – Հայոց Կոստանդին թագավորի անվանյալ թոռը – 136

Բալդուին մարաշախտ – Լևոն IV թագավորի խնամակալ, Կոստանդին II թագավորի հայրը – 21, 46, 62, 63, 83, 85, 86, 110, 132, 135

Բարդուղիմեոս-Թագապահական խորհրդի անդամ 1373–1374 թթ. – 109, 121, 122, 125

Բռնենունդ – Հայոց Գի Լուզինյան թագավորի եղբայրը, Ջաբել Լուզինյանի որդին – 25, 37, 46, 58, 73, 82, 85, 88, 90, 122, 125

Բռնենունդ – Լևոն V Լուզինյան հայոց թագավորի եղբայրը – 83, 90, 104, 105

Գեորգ – Հեթում ենթադրյալ սպարապետի որդին, որը տիրել է Կապանին – 131, 132, 134

Գի, Գուիդոն, Կի, անվանվել է նաև Կոստանդին Հայոց թագավոր – 4, 14, 22, 25, 72–77, 79, 80, 82, 87, 88, 90, 91, 110, 158

Գրուսսե, Ռընե-Ֆրանսիացի արևելագետ (1885–1952 թթ.) – 13, 100

Դավիթ-վրաց արքայազն (XIV դարասկիզբ) – 8, 118

Դյուլորին Էդուարդ – Ֆրանսիացի հայագետ (1885–1952 թթ.) – 11, 83, 84, 107

Ջաբել – հայոց թագուհի (1308–1310 թթ.), Օշին թագավորի առաջին կինը – 20

Ջաբել/Իզաբել – Ամորի Լուզինյանի կինը, Օշին թագավորի քույրը (1277–1323 թթ.) – 18, 22, 25, 36, 37, 39, 43, 46, 54, 83, 90, 155–157, 159

Ջարմանդուխտ՝ Ջարմանուհի – Հեթում ենթադրյալ սպարապետի կինը – 131, 132

Էդուարդ III – Անգլիայի թագավոր (1327–1377 թթ.) – 50, 59, 76

Թամուրդաշ – Իկոնիայի մոնղոլական տեղապահ – 4, 25, 26

Թեոդորա – Հայոց թագուհի, Գի թագավորի կինը – 76

Թեոդորոս Բ Կիլիկեցի – Հայոց կաթողիկոս (1382–1392 թթ.) – 139–141

Թորոս Միքայելյանց – Լևոն IV-ի շրջանում գործած պալատական պաշտոնյա – 68

Թորոս Կապանցի – Լիպարիտ սպարապետի հայրը – 119, 122, 134, 138

Թորոս Հռոմկլայեցի – հայոց իշխան մահացած 1496 թ. – 153

Թորոս Վասիլ Մարաջախտի որդին – 143

Իզաբել-Մարգարիտ – Հայոց Գի թագավորի դուստրը – 83

Լանգլուա, Վիկտոր – Ֆրանսիացի արևելագետ – 11, 21, 114

Լևոն I – Կիլիկիայի իշխան (1187–1198 թթ.), հայոց թագավոր (1198–1219 թթ.) – 20, 33, 47

Լևոն II – Հայոց թագավոր (1269–1289 թթ.) – 72, 118

Լևոն III – Հայոց թագավոր (1304–1307 թթ.) – 22

Լևոն IV – Հայոց թագավոր (1320–1342 թթ.) – 4, 20, 24, 25, 27, 35, 36, 38, 40, 41–55, 59–64, 66–71, 73, 75, 76, 83, 85, 86, 91, 110, 132, 156–159

Լևոն V Լուզինյան – Հայոց թագավոր (1374–1375 թթ.) – 80, 83, 104, 106–109, 111, 115, 121–128, 131, 142, 150, 160, 161

Լևոն Բռնակալ – ենթադրյալ հայոց թագավոր 1363–1365 թթ. – 107–110, 159

Լևոն – Հայոց թագավոր Կոստանդին II-ի որդին – 135, 136

Լևոն Համուսցի սեպուհ – Լևոն Լուզինյանի մոտ մեկնած բանագնաց – 121

Լևոն – Հայոց սպարապետ հիշատակված 1330 թ. – 47, 48

Լիպարիտ – Հայոց թագավորության սպարապետ – 7, 8, 94, 114, 118, 119, 122, 125, 131, 134, 138,

Կարապետ – Հայոց թագավոր Կոստանդինի թոռը – 145, 146

Կարապետ Կեղեցի – Հայոց կաթողիկոս (1392–1404 թթ.) – 141, 145, 147

Կարապետ-Վասիլ Կապանցու (պարոն Ասիլյակ) որդին – 143

Կղեմես VI – Հռոմի պապ (1342–1352 թթ.) – 78, 88

Կոստանդին Բրազանացի – Կոռնիկոսի հրամանատար, հիշատակված 1374 թ. – 133

Կոստանդին II – Հայոց թագավոր (1344–1362 թթ.) – 4, 6, 7, 80, 81, 83, 84, 85, 87–94, 96, 97, 100–108, 110, 111, 117, 120, 122, 124, 128, 131, 132, 135, 136, 142, 143, 159–161

Կոստանդին III – Հայոց թագավոր (1365–1373 թթ.) – 4, 7, 84, 103, 107, 108, 110, 111, 113–121, 125, 131, 135, 160
 Կոստանդին Լամբրոնացի – Հայոց կաթողիկոս (1323–1326 թթ.) – 32, 38
 Կոստանդին Կարսիլի – Կոստանդին II-ի դեսպանը – 89
 Կոստանդին – Հայոց թագավոր (1376–1424 թթ.) – 5, 132, 142–144, 148–154, 161
 Կոստանդին Կոռնիկոսցի – Հայոց թագավորության գունդստաբլ և մանկահասակ Լևոն IV թագավորի խնամակալ – 21, 22, 24, 29, 40, 41, 44, 47, 48, 83, 86
 Կոստանդին Նղիրի առաջին տեր – 83, 85, 86
 Կոստանդին պայլ – X III դարի հայ ռազմական և քաղաքական նշանավոր գործիչ, Հեթում I-ի հայրը – 4, 83, 110
 Հակոբ I – Կիպրոսի թագավոր (1382–1398 թթ.) – 150
 Հակոբ Տարսոնցի, Անավարզեցի – Հայոց կաթողիկոս (1327–1341 թթ., 1355–1359 թթ.) – 54, 67, 68
 Հակոբ Սսեցի – XVII դարի առաջին կեսի հայ պատմագիր – 142
 Հակոբ Քոնեցի – Կաթողիկ քարոզիչ – 54
 Հեթում I – Հայոց թագավոր (1226–1269 թթ.) – 22, 83
 Հեթում II – Հայոց թագավոր (1289–1306 թթ.՝ ընդհատումներով) – 74
 Հեթում Նղրեցի, Ախտուց տեր–Ջամբուլա և Լևոն IV թագավորի խնամակալ – 7, 20–22, 57, 65, 76, 81, 85, 110
 Հեթում սենեսկալ – Լևոն IV-ի գահակալման սկզբում պաշտոնավարած անձ, թագապահական խորհրդի ենթադրյալ անդամ – 21
 Հեթում – Հայոց թագավոր Կոստանդին II-ի որդին – 103, 143
 Հեթում – ենթադրյալ սպարապետ, պաշտոնավարած 1370–1373 թթ. – 125, 131
 Հեթում պատմիչ Կոռնիկոսցի – XIV դարի հայ պատմիչ – 20
 Հեթում – Ջլկոնց ամրոցի տեր – 29
 Հենրի II – Կիպրոսի թագավոր (1285–1324 թթ.) – 18, 34, 39, 46, 47

Հենրի – Հայոց Գի թագավորի ավագ եղբայրը – 22, 25, 36
 Հովհաննես Անժուացի – Հայոց թագուհի (1316–1320 թթ.) – 84, 120
 Հովհաննես – Անտիոքի իշխան, Կիպրոսի Պետրոս II թագավորի հորեղբայրը և խնամակալը – 121
 Հովհաննես Դարդել – Լևոն V հայոց թագավորի կենսագիրը – 9, 20, 21, 36, 38, 42, 46, 47, 71, 73–77, 79–83, 88, 90, 91, 100, 105, 106, 110, 111, 115–117, 119–124, 126, 128, 133–137
 Հովհաննես Կորոնացի – պապական պատվիրակ – 88
 Հովհաննես VI Կանտակուզենոս – Բյուզանդիայի կայսր (1347–1354 թթ.) – 72, 76
 Հովհաննես Կրակեցի եպիսկոպոս – Հայոց Գի Լուզինյան թագավորի պատվիրակ – 87
 Հովհաննես XXII – Հռոմի պապ (1316–1334 թթ.) – 19, 30, 35, 37, 39, 50, 51, 55
 Հովհաննես Թլկուրանցի – XIV–XV դդ. հայ բանաստեղծ – 8, 118
 Հուգո Լուզինյան – Հայոց թագավոր Գի Լուզինյանի եղբայրը – 22, 25, 36
 Հուգո II – Կիպրոսի թագավոր (1267–1284 թթ.) – 22
 Հուգո III – Կիպրոսի թագավոր – 19, 85
 Հուգո IV – Կիպրոսի թագավոր (1324–1359 թթ.) – 52, 91
 Հուսամադդին Մահմուդ Դավուդ ալ-Շալբանի-Այասի էմիր – 95
 Մաթեո դե Շապալ – Հայոց թագավորության դիվանապետ – 125, 128
 Մարգարիտ Սուասոն – Հայոց թագուհի (1374–1375 թթ.) – 121, 127, 133
 Մարիամ, Մարիոն – Հայոց թագուհի, Կոստանդին II-ի կինը – 84, 103, 104, 117, 120–122, 124, 125, 136, 160
 Մարիամ կրտսեր – Հայոց թագուհի, հայոց թագավոր Կոստանդին II-ի կինը – 115, 120, 121, 125, 129
 Մարիամ, Մարիոն – Կոստանդին II-ի մայրը – 84
 Մարտիրոս Դրիմեցի XV դարի հայ հեղինակ – 74

Մաքրիզի – XIV–XV դդ. եգիպտական արաբ պատմիչ – 99, 100
 Մելիք ալ-Նասր-Մամլուքյան սուլթան (ընդմիջումներով 1293–1294, 1298–1308, 1309–1340 թթ.) – 23, 30, 59, 60, 67
 Մեսրոպ Արտագեցի – Հայոց կաթողիկոս (1359–1372 թթ.) – 101
 Միքայելյան Գրիգոր – խորհրդահայ պատմաբան (1893–1953 թթ.) – 13
 Մլեհ Կիլիկիո իշխան (1169–1175 թթ.) – 40
 Սուրաֆյան Կլոդ – ժամանակակից ֆրանսահայ պատմաբան – 15
 Ներսես Պալիանենց, Պաղոն – XIV դարի հայ կաթողիկ եկեղեցական գործիչ – 6, 26, 28, 53, 69, 75, 84, 103
 Շաբան II – Մամլուքյան սուլթան (1363–1376 թթ.) – 126
 Ուրբանոս V – Հռոմի պապ (1362–1370 թթ.) – 105, 109, 116
 Չամչյան, Միքայել – Հայ պատմաբան (1738–1823 թթ.) – 11, 68, 80, 84, 85, 97
 Պետրոս I – Կիպրոսի թագավոր (1359–1369 թթ.) – 101, 105, 106, 109–117, 122, 160
 Պետրոս II – Կիպրոսի թագավոր (1369–1382 թթ.) – 121, 124, 150
 Պետրոս Խապենց – Հայոց Լևոն IV թագավորի բանագնաց – 59
 Պողոս Սսեցի – Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1374–1382 թթ.) – 128, 134, 139
 Պտուկյան Պոլ, Զարեհ – սփյուռքահայ դրամագետ – 15
 Զիվան, Զեհան, Հովհաննես – Հայոց Գի թագավորի եղբայրը, հայոց սպարապետ – 22, 25, 37, 46, 47, 73, 74, 76, 83, 85, 90, 91, 104, 106, 109, 121
 Զոֆրի – Հայոց Կոստանդին III թագավորի եղբայրը – 135
 Ռուբեն – Ռայմունդ – Հայոց գահակից թագավոր (1211–1216 թթ.) – 90
 Ռուդ-Քոլլենբերգ – ֆրանսիացի ժամանակակից պատմաբան, լեանտյան իշխանական տների տոհմաբանության մասնագետ – 14, 109, 114, 121, 128, 135, 136
 Սամուել Անեցու Շարունակող – հայ պատմիչ – 5, 21, 25, 42, 61,

62, 96, 142
 Սանուտո Տորսելլո Մարինո Ավագ – Վենետիկցի աշխարհագրագետ – 20
 Սմբատ – Հայոց թագավոր (1296–1298 թթ.) – 48
 Սմբատ Գունդստարլ – XIII դարի հայ ռազմական և քաղաքական գործիչ, իրավագետ և ժամանակագիր – 6, 47, 48, 71, 84, 87, 103
 Սուլթան Զեհան/Զիվան Լուզինյանի կինը, Լևոն V-ի մայրը – 46, 90, 91, 105
 Վասակ – Կոստանդին Նղրեցու որդի – 83, 85
 Վասիլ – Հայոց թագավորության արքունի քարտուղար – 62, 63, 66
 Վասիլ – Հայոց թագավորության մարաջախտ, (ավելի ուշ հիշատակվում է Ասիլբեկ ձևով) (1373–1374 թթ.), Լիպարիտ սպարապետի եղբայրը – 6, 7, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 128, 131, 134, 138, 143, 145
 Տեր-Պետրոսյան Լևոն – ժամանակակից պատմաբան, արևելագետ, ՀՀ առաջին նախագահ – 15, 83, 114
 Ուիլյամ (Գիյոմ) Դուգլաս – Շոտլանդիայի թագավոր – 51
 Օթոն Բրունսվիքցի – Ֆիլիպ Տուրենացու եղբայրը – 117
 Օշին Բակուրան-իշխան – 81, 82
 Օշին – Կոստանդին Կոռիկոսցիու որդին – 29
 Օշին – Հայոց թագավոր (1308–1320 թթ.) – 7, 8, 18, 20–24, 33, 34, 36, 42, 43, 71, 86, 91, 110, 155
 Օշին Նղրեցի– Օղրի – Աշոտ Նղրեցու հայրը – 126, 128, 134–136
 Օշին պալլ – Կոռիկոսի կոմս, Հայոց թագավոր Լևոն IV-ի խնամակալ – 6, 17, 21–27, 29, 31, 33–38, 41–46, 48, 49, 54, 83–86, 120, 156, 157

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
ԿԻԼԻԿԻՈ ՉԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1321-1341 թթ.....	17
1.1. Չայոց թագավորությունը Օշին պայլի կառավարման շրջանում.....	17
1.2. Չայոց թագավորությունը Լևոն IV-ի միանձնյա կառավարման շրջանում.....	45
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
ԿԻԼԻԿԻՈ ՉԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1342 –1375 թթ.....	71
2.1. Գի Լուզինյանի գահակալությունը.....	71
2.2. 1344 թ. պետական հեղաշրջումը.Կոստանդին II Նղրեցու կառավարումը.....	80
2.3.Կիլիկիո Չայոց թագավորությունը 1363 – 1373 թթ.....	103
2.4. Լևոն Լուզինյանի գահակալումը	120
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
ԿԻԼԻԿԻԱՆ 1375 – 1424 թթ.....	129
ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....	155
ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿՋԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ	162
SUMMARY (ամփոփում անգլերենով).....	179

SUMMARY (ամփոփում ֆրանսերենով).....	181
PEZHOME (ամփոփում ռուսերենով).....	183
ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....	185
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.....	192

Դ Ա Վ Ի Թ Ֆ. Թ Ի Ն Ո Յ Ա Ն

ԿԻԼԻԿԻՈ ՉԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆ
ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ 1320–1424 ԹԹ.

Տեխնիկական խմբագիր՝ Նինեստա Ադամյան

Տպագրիչ՝ Լևոն Մուրադյան

Իջեցված է տպագրության՝ 05.08.2011 թ.
Տպաքանակը՝ 200

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24/4